Mitolojisiz bir halk, mitsiz bir ülke olmaz.

TÜRK MİTOLOJİSİ

BAHATTİN USLU

TÜRK MİTOLOJİSİ

BAHATTİN USLU

İÇİNDEKİLER

TÜRK MİTOLOJİSİ

Mitolojisiz bir halk, mitsiz bir ülke olmaz. Sözel ve sanatsal, halk kültürü her zaman kendi içinde mitolojinin en derin izlerini taşır. Arkaik mitolojik efsanelerden başlayarak büyülü öyküler, tören folkloru ve bilmecelere kadar tüm halk kültürü türlerinin kaynağı mitolojidir. Mitoloji, milli kültür ve etnik-kültürel değerlerin doğru anlaşılması bakımından ilk kaynaktır. Bir semboller bilimi olup mistik anlamlar içeren mitoloji, milli-geleneksel kültürün kaynağı ve tarihsel olarak en eski şeklidir. Onun sembolleri sözleridir. İlk felsefi sistemler bile kaynağını mitolojiden alırlar. İlk inanış sistemleri çağında yaratılmış sözler yaşadıkça, mitolojinin kuralları çerçevesinde yaşanır, düşünülür ve davranılır. Geleneksel düşünce ve davranış şekillerinin temelini de bu kurallar oluşturur. Mitoloji bütün semavi dinlerin de kutsal bilinen yazısının kaynağını oluşturmuştur. Mitte, insan uygarlığının ilk bilgileri ve ilk dini inanışları yansımasını bulur. Mitte kavrayış anlayışı, geleneksel anlamıyla anlaşılan bilgi kazanmak değil, bir dünya görüşüdür. Böylece mit konularında, insanın kendi kendini kavrayışının çeşitli şekilleri kendi ifadesini bulur. Milletleri millet yapan bir dizi etmenlerin başında mitolojinin gelmesi, onun gizli bilgi kaynağı, eski insanın düşünce tarzı olmasından ve kendini yaşadığı dünyada bulmasından dolayıdır. Mitolojik şuurun ürünü olan mitler, her milletin milli kültürünün temeli, milli bilincinin özüdür. Bu bağlamda mitolojik öğeler zamanla değişir, ancak tamamen kaybolup gitmez. Bu bilincin farkında olmayan Batı dünyası uzun zaman mitolojiyi yalnız Yunan ve Roma Mitolojileri bağlamında düşünmüş, kendi kültür çevresini bu mitolojik sistem dâhilinde kurmuştur. Medeni dünya ve vahşi dünya ayırımı kültür-

lerin yüksek ve aşağı diye ikiye ayrılmasına neden olmuş, mitoloji bir dizi kültürel öğeler gibi yalnız medeni dünyaya, yüksek kültür taşıyıcılarına ait olarak görülmüştür. Teoriler de bunu desteklemiş, medeni dünyanın dışındaki kavimlerin mitolojik olguları hiçe sayılmıştır. Türk Mitolojisi de uzun zaman bakir bir alan olarak kalmış, yalnız 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra araştırma konusu olmuştur. Oysa yazılı belgelerin kısıtlı olmasına bakmaksızın Türklerin halen de canlı olan mitolojik olguları vardır; ki Batı dünyası bunu çoktan kaybetmiştir. Folklor düşüncesinde varlığını sürdüren ve Şamanist öğelerde mevcut olan Türk Mitolojisi özelliği ve zenginliğiyle diğer halkların mitolojilerinden ayrılmaktadır.

Mitoloji eski insanın eğitim sistemi olarak kabul edilebilir. Doğa ve toplumdaki olaylar insanı eğiterek onu hayata hazırlayan birer felsefi kanıtlar rolünde meydana çıkar. Bu manada mitoloji gerçekliğin yansıması gibi anlam belli eden mitolojik bilgilere dönüşmüş durumdadır. Demek ki mitoloji olayları değil, olayların meydana çıkma sebeplerini açıklar, reel dünyanın resmini çizmez ama bu dünyanın simgelerle algılanmasını sağlar. Mitler tarih öncesi dönemlerde oluştuğu için onların izlerini bulmak, aslına ulaşmak, hatta hangi millete ait olduğunu belirlemek araştırıcılar için oldukça zordur. Mitlerin en belirleyici özelliği inançla ilgili olmasıdır. Belki de bu yönü mitlerin yok olmamasını, günümüze kadar taşınmasını sağlamıştır. Mitolojide tabiat kültleriyle ilgili inançların araştırılması karmaşık bir konudur. Konunun karmaşıklığı her nesneden önce soruna değişik yönden yaklaşım olanaklarıyla belirlenir. Tabiat mitolojik düşüncenin konusunu ve içeriğini oluşturur. Türk Mitolojisi'ndeki tabiat kültleriyle ilgili çok değişik inanç biçimleriyle karşılaşmaktayız.

Türk mitolojisi'yle ilgili ilk araştırmalarda bulunanların yabancılar olduğu bilinmektedir. İlk olarak Çin kaynaklarından Türk Mitolojisi ve tarihiyle ilgili önemli bilgileri Rusçaya aktaran papaz İ. Biçurin olmuştur. İ. Biçurin'in üç ciltten ibaret eserinde yaratılış mitlerinin daha kapsamlı yer aldığı görülmektedir. Türk Mitolojisi'yle il-

gili Rusça kaynaklar içerisinde W. Radloff, G. Potanin, Ç, Velihanov, Y. Pekarski, N. Dırenkova, V. Jirmunskiy, L. Gumilyov, İ. Stebleva, O. Freydenberg, V. Propp, A. Losev, S. Tokarev, Y. Meletinskiy ve çok sayıda yazarın Türk halklarının eski ve geleneksel dünya görüşleriyle ilgili meseleleri bu veya diğer şekilde ortaya çıkaran kıymetli eserleri vardır. Bu açıdan A. Divayev'in etnografik makaleleri, Yakut Şamanizm'ine dair G. Ksenofontov'un malzemeleri Sibirya'nınTürk halklarının geleneksel dünya görüşleri hakkında bilgi vermektedir. Avrupa'da tanınmış bilim adamlarından Levi-Bryul, E. Kassirer, K. Levi-Strauss, M. Eliade, J.P. Roux ve diğerlerinin ilkel düşünce, mitolojik sistem, mitolojik varlık vs. epistemolojik problemlerle ilgili fikirlerinden yararlanmanın yanı sıra halk kültürünü fonksiyonel-semiyotik alanda öğrenen diğer yapısal halk bilimi ve etnolojik araştırmalarla varılan sonuçlar da esaslı şekilde ciddiye alınmalıdır.

Tabiat Kültleri

Mitolojik kaynaklardan da anlaşılacağı gibi, dünyanın (kozmosun) oluşum süreci belli bir düzen içinde gerçekleşmiştir. İlk kaostan yerin yaratılması, onun gökten ayrılması olayı diğer nesnelerin (güneş, Ay, yıldızlar, dağ, deniz vs.) ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaratılış modelleri formülleri içerisinde üçlü dünya örneği (gök, yeryüzü ve yeraltı dünyası) dikkati çekmektedir. Kozmogoninin teşekkülünden sonra insan psikolojisi ve tasavvurları dünyanın hangi nesneden yaratılması yönünde gelişerek astral kültlerin biçimlenmesine temel hazırlamıştır. Bilindiği gibi her bir ayinin, törenin menşeine ilişkin mitler vardır ve bu mitler ifade edilen eylemlerin ana unsuru olarak değer kazanır. C. Levi-Strauss, mitin aynı derecede geçmişi, bugünü ve geleceği anlattığını belirtir (Levi-Strauss). Astral mitler astral kültlerle ilgili ayin ve merasimlerin menşeini, arkaik kökenlerin gelişim ve ölümünü belirleyen mitlerdir. Bu mitler yıldızlar,

gezegenler, gök cisimleri hakkında bilgiler vererek, onların kültleşmesinin nedenlerini açıklar.

Eski Türk algılamasında kutsal değer kazanmış olan dağ, 6. yüzyıla ait Çin kaynaklarında "yer tanrısı" (ruhu) diye adlandırılmıştır. M. Seyidov'a göre, "Kutsal başlangıç sayılan dağ, toprak ve özellikle onlarla ilgili güneş bütün varlığın, hayatın, tanrıların, insanların, nimetlerin yaratıcısı, anası-atası olarak kabul edilmiştir. Toprak her şeyin başlangıcı sayılmıştır." M. Seyidov'un bu tezine göre Türk Mitolojisi'nde dağla ilgili algılamaları bir araya getirdiğimizde dağı, dünya modelinin ata-ana yapısında ana tarafa ait unsur olarak görmekteyiz. Bu durumda gök ve onunla ilgili kozmogonik unsurlar ata kompleksine, yer ve onunla ilgili kozmogonik unsurlar, ayrıca dağ ana kompleksine aittir. Türk Mitolojisi'nde dağın ana rolünü üstlenmesine, birçok kahramanların sakral ebeveyni olmasına dair olgular söz konusudur. Bu ise dağın ulu ecdat olarak kültleşmesini ve çevresinde inançlar örgüsünün oluşumunu sağlamıştır. Bu inançlar düzeninin tezahürü olarak Türkistan Türklerinin bulundukları her bölgede dağ kültünün izleri bulunmaktadır. Buradaki dağların ekseriyeti "kutsal, ulu ecdat, ulu kağan" anlamlarını veren Han Tengri, Buzdağ Ata, Bayın Ula vd. adlarla da tanınmıştır (İnan). Ayrıca mitoloji metinlerden bilindiği üzere dağ iyesi uzun boylu, büyük göğüsleri olan kadındır. Bu durumda o görünüş itibariyle Al (Hal) anası karakterine benzemektedir (Potapov). Altay kabileleri arasında dağ ruhunun erkek ve kadın, genç ve yaşlı olarak algılanan insan şeklinde tasavvur edilmesi antropomorflaşmanın sonucudur. Dağ iyesinin erkek olarak tasarlanması kadın başlangıçlı mitolojik tiplerin yerini erkek hamilere bırakmasından başka bir şey değildir. Altay Türklerinin etnografik inancında av hayvanlarının anası ve iye'si olarak bilinen Manahan (Maniyhan) orman hamisinin halen de kadın olarak tasavvur edilmesinin bir kalıntısıdır. Altay avcıları onun şerefine yaptıkları merasimde avlarının iyi olması dileğinde bulunurlar. N. Direnkova'nın derlediği avcı ve avcılıkla ilgili efsanelerden bilindiği gibi dağın koruyucu ruhu olan kadın, çıplak ve iri göğüslüdür. Bu

dağ ruhu masallardaki iri göğüsleriyle ocağın külünü süpüren dev karısı veya dev kadın tipine çevrilmiştir (Direnkova).

Ağaç karakteri Türk Mitoloji düşüncesinde Bay Terek, Temir Kavak, Hayat (Dünya) Ağacı vs. adlarıyla kodlaştırılmış ve külte dönüşmüştür. Kozmik dünya modelinden belli olduğu gibi ağaç insanla Tanrı, yerle gök arasında ilişki kuran bitkidir. A. Sagalayev'e göre dağ ve gölle birlikte, ağaç da Türk dini ve mitolojisinin en eski karakterlerindendir. Hunlar ağaca kurban olarak at keser, kellesini ve derisini de ağacın dallarına asarlardı (Sagalaev). Eski Hunların kayın ağacına tapmaları M. Seyidov'un da bu hususta bazı kanaatlere varmasına neden olmuştur. M. Seyidov'a göre eskiden Azerbaycan'da meskûn Hunların bu inancı toponimik adların da oluşmasında etkili olmuştur. M. Seyidov şöyle yazmaktadır: "Bizce, Kalakayın adı buna örnek olabilir. Kalakayın kale ve kayın sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Kalakayın, yani kayın ongonun kalesi, koruduğu yer, yaşam birimi anlamına gelmektedir."

Eski Türk etnik mitlerinde denildiği gibi kâinatta baş Tanrı Kuday, kişi ve su vardı. Baş tanrı Kuday toprak ve sonra çam ağacını yarattı. Tanrı'nın yarattığı dünya ağacının dokuz dalı vardır. Tanrı her dalın kökünden bir adam yarattı ve bunlar da her birisi bir soyun, boyun, kabilenin atası oldular. Diğer bir efsanedeyse şöyle denmektedir: Karakurum Dağları'ndan çıkan Tuğla ve Selenga nehirlerinin birleştiği Kumlangu adlı bir yerde iki ağaç yetişmiş. Bunlardan biri fıstık, diğeri kayın ağacı imiş. Ağaçlar dağ boyda olmuş, musikiye benzer sesler çıkarmışlar. Onların üzerine her gece ışık inermiş. Bir gün ağaçtan kapı açılmış. İçeride çadıra benzer beş ev görünmüş. Onların her birinin içinde bir çocuk varmış (Uraz).

Bu mitlerin şiirsel yapısında ağaçların antropomorfikleşmesi, aynı zamanda insanların, halkların onlardan türemeleri açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Ağaç mitinin iki işlevini görmekteyiz:

1. Ağaç-dünya modeli rolünde.

2. Ağaç-ecdat rolünde.

Her iki fonksiyon birbiriyle ilişkilidir. Ağacın dünya modeli fonksiyonunu icra etmesi onun ilk mitolojik kozmogonide, yani dünyayı yaratmada yer aldığı anlamına gelmektedir. Bu da onun ecdat fonksiyonunu belirlemektedir. O, bir kozmogoni (yaratılış) unsuru olarak aslında tek fonksiyon icra eder. Çünkü yaratılış sürecinin modelini kurmak (dünya modeli rolünü ifa etmek) kozmogonik ebeveyn olmak anlamına gelmektedir. Türk etnik ve kültürel geleneğinde sakral yönleriyle değer kazanmış ağaç, kozmogoni eyleminde dokuz dallı ağaç olarak yer almıştır. Bu ağacın dallarından yaratılmış insanlar Tanrı'nın simgeleri olarak görülmektedir. Buna göre de dünya modelinin etnik ve kültürel sistem açısından nispeten ortak ve istikrarlı manzara sergilediği dönem kozmolojik, mitik veya şiirsel çağ diye adlandırılır (Mifı Narodov Mira).

Azerbaycan Türklerinin inançlarında suyun kültleşmesi olgusu, suyun baba, ecdat olması, evlat bahşetmesi, yemin yerine dönüşmesi vs. şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Su kültü birçok Türk menşeli halkların folklorunda kutsal değer kazanmıştır. Su gerek bereket ve güç kaynağı, gerekse koruyucu veya cezalandırıcı Tanrı şeklinde Türk mitolojik inançlarında yer almıştır. Kozmosun yaratılışında ilk başlangıç olarak su insan neslinin artımından sonra göl, çay, deniz, pınar vs. şekillerde inançlar sistemine girmiş ve Türk halklarının yaşadıkları alanlarda yaşamsal önem arz eden unsurlardan biri haline gelmiştir. Türk halklarının tasavvurunda su tanrısı karakterinin şekillenmesiyle suya tapmanın izlerini daha geniş alana taşımıştır. A. İnan eski Çin kaynaklarına dayanarak Türk halklarının eskiden göğe-Tanrı'ya, yere-suya, güneşe ve aya kurban kestiklerini yazmaktadır. A. Bukşpan'a göre küçük Türk kabilelerinde "Ijjep-sobujjepsob" adlı tanrı vardır. Görüldüğü gibi Tanrı düzeyine yükseltilmiş suyun kozmogonik ilk olduğu burada açık şekilde bilinmektedir. Oğuz Kağan Destanı'ndan da açıkça görülür ki, altı elementin sentezinden meydana gelmiş dünyanın bir başlangıcı sudur. Oğuz Kağan'daki

Deniz Han suyun sembolüdür. Demek ki "Su Türk kozmogonisinin temel öğesidir ve bu kozmogonideki Tanrı 'Hak' teoniminin ifade ettiği Allah'la aynı semantik düzeyde kabul görmektedir." (Ceferli.) Köroğlu Destanı'nda Koşabulak'ın dirilik bahşetmesi de su kültünün önemini, yerini, dönüşüm zemininde hangi özellikleri taşıdığını göstermektedir. Destanda Koşabulak kutsal âlemin simgesi olarak majik özelliklere sahiptir. Koşabulak'ın köpüğünün hastayı iyileştirmek, insana hayat vermek kudretine inanmışlar. Bu motifte birkaç mit semantemini müşahede etmek mümkündür:

a) Kozmogonik ağaç semantemi (çeşme ağacın altında);

b) Kozmogonik astral semantemler (yıldızlar);

c) Kozmogonik zaman semantemi (yedi yılda bir).

Bu sentez metindeki mitik öğelerin düzenli katkısını sağlar. Yıldızların birbirine çarpmasıyla nur dökülmesi olayı gerçekleşir. Bu da semavi ruhlarla ağaç ve su ruhlarını bir araya getirir. Sonuçta Koşabulak'ın köpüklenmesi olayı gerçekleşir. Aslı-Kerem destanında da su kültünün sakral mahiyeti, ilk başlangıç olduğu tasvir edilmiştir. Kerem'in suyla haberleşmesi suyun kült olarak tasavvurlardaki karakterini daha da belirginleştirerek semantik katlarını sergiler. Destanda Kerem çaya hitaben şöyle der:

"Ab-ı hayat gibi daim akarsın,

Hakkın cemaline bazen bakarsın,

Dolana-dolana evler yıkarsın,

Benim Aslım buralardan geçti mi?"

(Azerbaycan Mehebbet Dastanları)

Bu parçanın tahlili sonucunda su kültünün aşağıdaki öğeleri ortaya çıkmaktadır:

1. Su hayat verici öğedir ("ab-ı hayat")

2. Su canlıdır (onun "daim akması")

3. İlahi-sakral mekânda yerleşmiştir ("Hakkın-Allah'ın cemaline bakması");

4. Kült-tapınak nesnesi (hem de öznesi olarak) duygusal özelliklere sahip olması: Öfkelenmesi ("Dolana-dolana evler yıkması");

5. Kült nesnesi olarak ritüel kontekstinde mevcut olması (Kerem'in onunla "haberleşmesi": Aslı'yı sorması).

Diğer taraftan araştırmacılar bu bağlamda tasvir edilmiş suyu, iki kozmogonik başlangıcı simgeleyen unsur (kült) olarak değerlendirmekteler. M. Caferli'ye göre "Kerem çaya müracaatında onu bir taraftan Hak seviyeli bir nesne seviyesine yükseltir. Burada su doğrudan kozmosla, müspet kutsal başlangıçla ilgilidir. Diğer taraftan Kerem suyu hetonik başlangıçla ilişkide görür, onu şer güç olarak görmektedir." M. Caferli suyun eski kozmogonik metinlerdeki konumunu tespit etmiş ve çayı (suyu) kozmos ve kaos arasında aracı olarak göstermiştir. Bilindiği üzere eski Türklerin inanç sisteminde Bozkurt öncül simge olarak değer kazanmıştır. Bozkurt epik ve mitolojik düşüncede Türklerin atası (ecdat kültünün taşıyıcısı) olarak kodlaştırılmıştır. Hunların ve Göktürklerin sakral ecdadı sayılan "bozkurt" Oğuz Türklerinin de koruyucusu ve hamisi olmuştur. Destanın ikinci boyunda bozkurdun Kazan'a rastlaması olayı bu karakterin koruyucu ecdat semantiğinin olduğunu ortaya koymaktadır. Kazan Han'ın bozkurttan yurdunu haber alması, ona bir ecdat olarak hitap etmesi tezimizi doğrular niteliktedir:

"Ordumun haberin bilürmisin, degil mana!

Karabaşım kurban olsun, kurdum sana!"

(Kitabi Dede Gorgud)

Bozkurda yönelik bu müracaat Kazan Han'ın kendi ecdadına tüm varlığıyla taptığını, bozkurdu belalardan kurtaran güç ola-

rak gördüğünü tasdik etmektedir. Bu tür bir yaklaşım Kitabı Dede Korkut'taki kurt karakterinin değişik fonksiyonlarını açığa çıkarma olanağı tanır. Bu da destanın zaman ve işlevsel misyonuyla ilgili somut kanaatlere varmaya yardımcı olacaktır. Söz konusu boyda Salur Kazan'ın kurda müracaatında "Karanku akşam olanda güni doğan" (Kitabi Dede Gorgud) formülü (ifadesi) kurdun mitolojik karakter olarak işlevsel hareket şeması ve bu hareketin zaman yapısıyla ilgili değerli bilgi olarak dikkat çekmektedir. Bu zaman kesiti Bozkurdun hareket aktifliğinin zaman işareti olarak ortaya çıkar. Aynı zamanda destanın şu boyunda bozkurdun gök ışıkla ilişkisini açığa çıkaran detaydan da bahsedilir. Işık içinde gökyüzünden inen kurt, parlak şekilde sadece akşam zamanı, karanlık düştüğü zaman gözle görülebilmektedir. Destanda kurdun işlevsel yapısının Salur Kazan tarafından dile getirilmesi onun kurda müracaatında özel tahkiye formülüyle devam eder: "Kar ile yağmur yakanda er kimi duran..." (Kitabi Dede Gorgud.)

Kazan'ın kurda ikinci müracaatı bozkurt-Oğuz ilişkilerinin mitolojik semantiğini ortaya koyar. Oğuz-kurt ilişkilerinin arkaik semantiğinin araştırılması Oğuz'un karakterinde kurt karakterine özgün mitolojik çizgileri çizmektedir. Dede Korkut Kitabı'ndaki kurdun Salur Kazan tarafından "er" adlanması Oğuz'un işlevinin kurdun işlevinden farklı olmadığını ortaya koyar. Her iki karakter "er" öğesinde birleşir. Bu durumda "er" öğesi Oğuz ve bozkurt karakterlerinin türeyiş başlangıcı olarak kendini gösterir. Söz konusu durum diğer mitolojik katları da aydınlatır. Bilindiği üzere Oğuz Kağan Destanı'nda kurdu sadece Oğuz görür. Bu detay da dolaylı yolla Dede Korkut'a yansımıştır. Destandaki erenler içerisinde sadece Kazan'ın kurtla karşılaşması Oğuz-kurt temasından gelerek söz konusu ilişkinin semantiğini ortaya koymuştur: Oğuz-bozkurt mitolojik ilişkileri Kazan-kurt epik ilişkilerinde paradigmalaşmıştır. Bu durumda Kazan-kurt epik ilişkileri bize Oğuz-bozkurt mitolojik ilişkilerinin "detaylarını" açığa çıkarmak için güvenilir malzeme sunmuşlardır. Kazan'ın kurda üçüncü müracaatı da mitolojik tefekkürdeki öğeleri

öne çıkarmaktadır: "Karaguç atları gördüginde kişneştiren..." (Kitabi Dede Gorgud.) Bu müracaat Türk halklarının inançlarındaki dizileri hatırlatır. Eski Türkler kahramanların atlarının güneşten geldiğine inanıyorlardı (Seyidov). Ayrıca Dede Korkut Destanı'nda kurdun atla karşı karşıya konulması gökyüzünden inmiş varlıkların (atın ve kurdun) mitik ve kozmik bağlantılarını yansıtmaktadır.

Bilindiği üzere bozkurdun kıyamet günü Türkleri kurtaracağıyla ilgili eski bir inanç vardır ve bu inanç Türk kahramanlarının destan karakterlerinde varyasyona uğrar. Bu anlamda Dede Korkut'taki kurdun kurtarıcı misyonu onun diğer işlevleri kadar belirgindir. Mitolojik benzerliklere göz atalım. Yakut Şamanları Tanrı oğlu olan kurda saygıyla "Tankara yola" (Tanrı oğlu), bazı varyantlarda "ayin yola" (bu da Tanrı oğlu" demektir), bazen de "tankara ıta" (Tanrı iti) şeklinde hitap ederlerdi. Buryatlar ak kurdu gök (sema) itleri adlandırırlar. Buryatlara göre, ak kurtlar sadece Tanrı'nın emriyle hareket ederler. Onlar başlarını göğe kaldırıp uluduklarında Tanrı'dan kendilerine yemek isterler. Tanrı da onlara yemeğin yerini, rengini ve miktarını bildirir. Buryatlar koyuna kurt saldırdığında bunu hayırlı bir alamet olarak yorumluyorlardı (Galdanova).

Azerbaycan'da da kurdun parçaladığı hayvanın mundar hesap edilmemesi yukarıdaki mitolojik çizgileri doğrulayan olaydır. Bu, dolayısıyla kurdun kurtarıcı karakterinin halk hafızasında kazandığı değerle ilgilidir. Saka Türkleri döneminde Oğuz-kurt kurtarıcı karakterinin Türk devletini kurma geleneğindeki rolü ispat edilmiştir. Şüphesiz bu, Oğuz'u devletin askeri ve idari yapısının kurucusu olarak görmek çabasından meydana çıkmıştır. F. Bayat bu konuda şöyle yazmaktadır: "Türk boylarındaki bozkurt esasen ecdattır (örneğin Çiğil, Yağma, Karluk boylarında). Göktürklerde ecdatlık kurtarıcılık fonksiyonuyla birleşerek: ecdat-kurtarıcı rolünde resmileştirmiştir." Z. Togan ise şöyle yazmıştır: "Oğuzlarda, Kıpçaklarda kurt kurtarıcıdır." B. Ögel Avrupalı araştırmacı Ramsted'e istinaden şöyle yazmaktadır: "Moğollar kurda Çina veya Çinu derlerdi. Cengiz Han'ın atala-

rı erkek kurtla dişi ceylandır. Moğol Oğullarının Gizli Tarihi'nde bu ata kurda Börte-Çinu adı verilmiştir. Börte veya Berte Moğolca bir renk adıdır. Kök bakımından bizim gri renkle de bir ilişkisi vardır."

Jean-Paul Roux'a göre Türklerden kalma ve daha önce kurt efsanesine dayanmayan kitabelerde, Bumin ve İstemi'nin üzerinde hükmettikleri insanoğullarının gökle dünya arasında meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Gökten gelen hükümdarın göğe benzediğini, gökten geldiğini (Tengri Teg, Tengri'de bölmüş) doğrulamaktadır. Bu anlamda, bozkurt "Dede Korkut"ta mübarek sayılır ve Kazan Han'ın ona müracaat etmesi, ondan yardım istemesi bozkurdun kendisine yol göstermesini istemesidir. Kazan'ın destanda "Azvay kurt eniyi erkeginde bir köküm var" demesi onun soyunun (Salurların) kurtla ilgili olduğunu açığa çıkarmaktadır. M. Seyidov'un yazdığı gibi kurt bir zamanlar geniş yayılmış bir ongondu. Bu yaygın ongonu soyun kökeni olarak görmüşlerdir. Belki de kurt toteminin Kazan'la ilgili efsanesi de vardır. Dede Korkut'ta kurdun sadece Kazan'la ilgili hatırlanması da bu hususla ilgilidir. Hazırda Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde kurda küfredilmez, Kurdu görünce salavat çevir gibi deyimlerin olması kurdun ecdat işlevini ihtiva etmektedir. Destanda Kazan'ın kendi soyunu erkek kurtla ilişkilendirmesi kurdun başlıca kültlerden biri olduğunu doğrulamaktadır.

At kültü ritüel ve mitolojik bakımdan Fazlullah Reşideddin'in Oğuzname'sinde tasvir edilen Oğuzların etnik oluşum ritüelinde de açık şekilde görülmektedir. Burada devletin ve iktidarın 24 Oğuz aşireti arasında bölünerek yapılanması at kültüyle gerçekleşir. Bu amaçla iki at kesilir ve her aşiret kurban etlerinden kendine düşen payı alır: "Bu, Oğuz kozmosunun zoom odelidir. Şöyle ki, torunların (Oğuzun 6 oğlundan olan 24 torun) her biri ritüel amacıyla kesilen atların bedeninden "onlara ait" kısımları götürür. Her bir torunun (aşiretin) Oğuz etnik-siyasi yapısında durduğu basamak, yatay (sağ-sol) ve dikey (yukarı-aşağı) mekânda durduğu konum atın bedeninden alacağı payın yerini belirler. Yani ayrılan payın atın (atla-

rın) bedeninin hangi kısmından olması her bir torun-aşiretin Oğuz kozmoetnik, sosyal-hiyerarşik kurumunda işgal ettiği yere uygundu. Bu pay onların her birinin at karakterinde tasavvur ettikleri kozmik dünya modelinde işgal ettikleri yeri simgeler. Görüldüğü gibi düğünde at kesilmesi, onun dağıtılması Oğuz içindeki çatışmaların ritüel aracılığıyla çözüm modelidir. Törende kesilen atlar sıradan atlar olmayıp, Oğuz kozmosunu modellendiren kurbanlardır." (Rzasoy.)

Bütün bunlar at kültünün esas semantik özelliklerini belirleme fırsatı sunar:

1. At dünyanın zoomodeli olarak ilk kozmogoninin esas nesnelerinden birini oluşturur.

2. At kozmogonik (yaratılış) karakter olarak aynı zamanda ecdat kültü fonksiyonunu yerine getirmiş olur.

3. Atın kozmogonik dünya modeli ve ecdat olarak özellikleri onu sakral kurban olarak kültleştirmiştir.

B. Ögel'in "Mitoloji bir milletin fikir ve düşünce tarihidir" ifadelerine önem vererek Türk Mitolojisi ve eğitim değerlerini algılamak konusunda ciddi ipuçları ortaya çıkar. Eğitimin kültürü geliştirme açısından mitolojinin rolü, mitlerin toplum tarafından bir olağanüstülük kazanması nedeniyle özellik arz etmiştir. "Doğu toplumlarında çocuğun eğitiminde eskiden kullanılan yolun hikâyeler, kıssalar, menkıbeler anlatılarak, bu anlatımlardaki değerlerin kavranmasını bağlamak yönünde olduğu beliren bir gerçektir. Doğu hikâyelerinin geleneğin taşınması işlevi yanında karşıt düşünceleri barındırması, model işlevi, ayna işlevi gibi önemleri vardır." (Şimşek.) Söz konusu işlevlerden bugün de yararlanmak mümkündür. İnsanlığın ilkel düşünüşünün bir ürünü olarak ortaya çıktığı kabul edilen mitler ilköğretimin ilk sınıflarındaki öğrencilerin düşünme biçimine uygun zengin bir yapıya sahiptir. "Mitlerin ve efsanelerin birçoğu, gerçekleri hayali buluşlarla açıklama eğiliminde olan çocuğun doğa ve tarih

olayları üzerindeki meraklarını giderebilecek niteliktedir. Mitler ve efsaneler, dikkatli, amaca uygun bir seçim yapıldığı takdirde çocuğun hayal gücünü zenginleştiren, halkın duygu ve inançlarını tanıtan eğitim-öğretim aracı olabilirler." (Kıbrıs.) Özellikle efsanelerin gerçekte olmuş gibi ağızlarda yaşayan, ağızdan ağza yayılan bir anlatım türü olması, birtakım sanatsal anlatım kaygıları taşımaması, bu dönem çocuğunun sahip olduğu algı ve dikkat özelliklerine uygun düşmektedir. Türk halk edebiyatının masaldan sonra en yaygın türü olan efsane inançları yansıtması açısından mitlere en çok yakın olanıdır. Ancak mitlerin araştırılmasında olduğu gibi efsanelerde tür özelliği, efsane tarih ilişkisi, estetik yapı vs. halen de yeterli araştırma konusu olmamıştır. Bu bağlamda mitle efsane sınırı da yeterince belirlenmemiştir.

TÜRK MİTOLOJİSİ'NDE KUŞLAR

Türk Mitolojisi'nde kuşlar bir totem olarak yer almazlar. 24 Oğuz boyu sıralanırken her dört boy için bir kuşun ongon olarak belirtilmesinde Moğol tesirini sezmek mümkündür. Çünkü bir orman kavmi olan Moğollar, aslında 'asalak' ekonomiye bağlı, ailede ana hukukunun hâkim olduğu, aynı zamanda 'totem' telakkisi içinde yaşayan bir topluluktu. 'Ongon' sözünün kökü 'ong' Türkçeyse de, tabir olarak 'ongon' Türkçe değildir ve gerçekten de Moğollardan önceki Türk dili vesikalarının hiçbirinde geçmemektedir. Cami'üt-tevarih'te Oğuz boylarının ongonları olarak gösterilen kuşlar da Moğol tesirinden önceki devirlerde, aynı Oğuz boyları listesini veren Kaşgarlı Mahmut'un eserinde (burada Reşid'üd-din'deki damgalar aynen mevcut olduğu halde) yoktur. Burada ongonun totem anlamı değil arma/sembol anlamı geçerlidir. Çünkü gerek Reşid'üd-din'in eserinde, gerekse Ebulgazi Bahadır Han'ın Secere-i Terakkime'sinde ongon olarak belirtilen kuşlar, Oğuz boylarının kaynağı, totemi olarak kabul ettikleri varlıklar değil, yalnızca bir arma olarak benimsedikleri

kuşlardır. Her boyun kendisinin tanınmasını sağlayacak bir arma/ simge olarak bayrağında bulundurduğu kuşu vardır.

Şunkar: Kayı Boyu
Ügi: Bayat Boyu
Köykenek: Alka evli Boyu
Göbek Sarı Kuşu: Kara evli Boyu
Turumtay: Yazır Boyu
Kırgu Kuşu: Yapar Boyu
Kızıl Kaçıgay: Dodurga Boyu
Köçken: Döger Boyu
Cure Laçin: Avşar Boyu
Sarıca: Kızık Boyu
Bahri: Beg Dili Boyu
Su Bürkütü: Karkın Boyu
Ala Toğanak: Becene Boyu
Buğdayık: Çavuldur Boyu
Humay: Çepni Boyu
Bürküt: Salur Boyu
Encari: Eymür Boyu
Yagılbay: Bügdüz Boyu
Toygun: Yıva Boyu
Cure Doğan: Kınık Boyu

Çin kaynaklarına göre içlerinde Türklerin de bulunduğu kuzeyli göçebelerin bayraklarında yırtıcı kuş, ayı, kaplan gibi motifler de görülüyordu. Bir totem olmasa da bir doğanın Kırgızlardan bir kabilenin türemesini sağladığına dair efsane vardır. Bu efsaneye göre, "Kırgız kabilelerinden birinin bir atası ve bu atanın da üç karısı varmış. Bu üç kadından en küçüğü gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş ve yatağının etrafında uçarak dolaşmış. Sonunda nasıl olmuşsa kadın gebe kalmış. Bu Kırgız kabilesini idare eden reislerin hepsi de bu küçük kadının soyundan gelirlermiş."

Yaratılış destanlarından Yakutların "Balıkçıl ve Yaban ördeği Efsanesi"nde, Ana Yaratıcı bir dünya yaratmaya karar verir ve ana maddesi toprak olacak bu yaratma olayında kırmızı boyunlu balıkçılla yaban ördeğini denizin dibinden toprak getirmeleri için görevlendirir. Yaban ördeği denizin dibinden toprakla döner ve Ana Yaratıcı bu toprakla dünyayı yaratır. Balıkçılsa denizin dibinden toprak getiremediği için Ana Yaratıcı tarafından cezalandırılır; yeryüzünden kovulur ve suda yaşamaya mahkûm edilir. Yakutların bir başka yaratılış destanında denizin dibinden toprak çıkarma görevi, Tanrı tarafından şeytana verilir. Şeytan, bir kırlangıç olarak denizin dibine dalar ve toprağı çıkarır.

Yenisey yaratılış destanında, uçsuz bucaksız su üzerinde (Tanrı'nın yerine) bir şaman kuğularla, kırmızı boyunlu kutup balıkçıl kuşlarıyla ve daha nice nice su kuşlarıyla uçup durmaktadır. Arkadaşları da halkı da hep su kuşlarıdır. Yaratma işinde Tanrı'nın yerini alan şaman, bu destanda denizin dibinden toprak çıkarma işini balıkçıla verir. Balıkçıl ancak üçüncü dalışında bir parça çamur çıkarabilir ve şaman bu çamurdan bir ada yaratır.

Yaratılış destanlarında kuşları deniz dibinden toprak çıkarma işini gerçekleştiren varlıklar olarak görmekteyiz; yani yaratılışta aktif rol almışlardır. Diğer bir özellik de bu varlıkların suda yaşayan kuşlar olmalarıdır. Şu Destanı'nda Hakan Şu, "Gümüş havuzunu sefere çıksa bile yanına alır, konakladıkları yerlerde içine su doldurtur, kazlar ve ördekleri su dolu gümüş havuza salar, onlarla oyalanırdı, eğlenirdi. Kazların ve ördeklerin gümüş havuzda yüzüşlerini seyretmek hakanı dinlendirirdi; dinlenirken seferle, milletin geleceğiyle ilgili tasarılar hazırlardı."

Suda yaşayan bir hayvan olarak kaz da Türk mitolojisinde önemli bir hayvandır. Altay şamanlarının davulları üzerinde kazla kartal resimleri bulunurdu. "Kaz, Türk Mitolojisi'nde çok akıllı ve bilgiç bir kuştur. O, Şamanizm'in kanun ve âdetlerini iyi bilir. Kam'a hangi ilahı ziyaret etmesi, hangi yoldan gitmesi ve ilahın huzuruna nasıl çıkıl-

ması gerektiğini öğütler. Kaz, Brahma'nın olduğu kadar, Kam'ın da binek kuşudur. Kam önce davulunu at gibi kullanır, sonra at yoruldu diyerek atı bırakıp kaza biner. Şimdi davul kaz olmuştur ve gökyüzünün yüksek katlarına Kam'ı taşır. Kaz, güneşin doğacağını bildiren elçi kuştur, tan kuşudur. Kozmolojide o bir yıldızdır. Yani Tan yıldızı veya Sabah yıldızı veya Zöhre veya Venüs; ki İran Mitolojisi'nde elinde mandoline, saza benzeyen çalgısıyla bir genç adam gibi tasvir edilir." Kısmen Türk oldukları anlaşılan Choularda yabani kaz yüksek mertebeli kimselerin; kaz ve korday (kuğu) Türklerde beylik ve kut timsaliydi. Bu timsal belki su kuşlarının çok bulunduğu Kuzey Asya ikliminde doğmuştu. M.Ö. ikinci bin yılda Shang devri kâhinlerinin koyun kürek kemiklerine piktogramlarla (bir eşyayı, bir objeyi, bir yeri, bir işleyişi, bir kavramı resmetme yoluyla temsil eden sembol) yazdıkları kehanetlere göre, yırtıcı kuşlar ve büyük su kuşları gök tanrısının bir şekli sanılıyor ve bunların önüne atılan yılan ve başka kurbanlar gök tanrısına verilmiş sayılıyordu. Granet'nin vardığı neticelere bakarak "sarı kuş" denen ve kulağa benzer tüyleri olan büyük baykuş veya kerges ve çaylak gibi kuşlar, gök tanrısının kendisi veya kızı sayılıp bunların önüne insan kurbanları, bilhassa küçük kız çocukları atılıyordu. Bu kurban merasimleri, ateş unsuru ve şimşekle yırtıcı kuş ve mefhumlarının zirvede olduğu sanılan yaz tahavvülündeki bayramlarda ve hükümdar cenaze merasimlerinde mezarı takdis için icra edilirdi. Brentjes'in işaret ettiği Chou devri bir eserde pençelerinde bir insan tutan ve başındaki iki tutam tüyü bir çift sivri kulağı andıran kartal-baykuş tasviri, belki insan kurbanı olarak görülmelidir. İç Asya göçebe sanatındaysa, daha ziyade geyik veya dağ keçisi cinsinden hayvanlar kaçıran yırtıcı kuş veya kulağa benzer tüyleri olan kuş görülür. Başkurt folklorunda "Semrük" iki başlı bir kuş olarak tasvir edilir. "Bir başı kişi başı gibi olup kişi dilince konuşur. 'Mengü Suyu'nu içmiş, ölmez. Kafdağı'nın tepesinde yaşar. Göllerde bulunan ejderhaları kapıp Kafdağı'na atar."

Kuş, Türklerde Gök Tanrı'nın idaresindeki bir varlıktır ve kutsaldır. Bundan dolayı da kuş, insan için uğurlu bir canlıdır ve insana

iyilik sağlayan bir yanı vardır. Diğer yandan kuş, Şamanizm inancı içerisinde ölen birinin ruhu olarak değerlendirilir, "ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir." Türklerde kartalın ve doğanın önemli bir yeri vardır. ""Yakutlara göre, göğün en üst katında ve göğün yere açılan kapısında, yeri göğü bağlayan Dünya Ağacı'nın tepesinde çift başlı bir kartal otururdu. Göklerin korunması bu kartalın vazifesiydi." Yine "Yakut Türklerinde ant, kartalın adıyla içilir. Evlerinin çevresinde kartal gören Yakutlar ona et ziyafeti çekerler. Yanlışlıkla bir kartalı öldürürlerse cenazesini törenle şamana kaldırtırlar. Asya'da bebeksiz kadınlar, kendilerine yavru bağışlaması için kartala yalvarırlardı."

Dede Korkut hikâyelerinden Kanglı Kocaoğlu Kan Turalı'da Kan Turalı'yı yiğitleri bir kartal olarak tasvir ederler:

"Kapkayalar başında yuva tutan
Kadir ulu Tanrı'ya yakın uçan
Mancınığı ağır taştan vızıldayıp müthiş inen
Arı gölün ördeğini şakıyıp alan

Koca Üveyik dipte yürürken çekip yüzen
Karıncığı aç olsa kalkıp uçan
Cümle kuşlar sultanı kartal kuşu
Kanadıyla saksağana kendisini bağırtır mı?
Alp yiğitler savaş günü hasmından kaygılanır mı?"

Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartalın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir. Belki de bu sebepten İlk ve Orta Çağlardan itibaren çok yaygın görünen (eski Doğu kavimlerinde, Slav devletlerinde, Bizans'ta, Batı devletlerinde) kartal tasvirinin Türklerden geldiği ileri sürülmüştür. 5. yüzyılda Attila'nın Hun İmparatorluğu'nda kartal, en yüce gök tanrısı sayılıyordu.

Her Oğuz boyunun ongun/sembol olarak birer doğan türü vardır. Yine Türk soyundan gelen Bulgar Hanları, sembol olarak ellerinde birer doğan tutar şekilde tasvir edilmişlerdir. "Peçenek Türklerine ait eserler üzerinde de ellerinde doğan tutan atlılar görülüyordu. Altınordu Han'ı Toktamış Han, bir doğan türü olan kendi kara laçiniyle öğünüyordu. Türk devletlerinin savaş sembolü olan ucunda at kuyrukları asılı gönder, tuğ, bir bozdoğanla birlikte gökten düşmüştü. Bunun yorumu ve manası, Tanrı Türklerin devlet, ikbal ve hâkimiyetleri için buyruğunu bir bozdoğanın güçlü pençeleriyle gönderiyordu. Burada bozdoğan Tanrı'nın bir elçisi gibiydi. Ay ve güneşi pençeleriyle tutan bir doğan Cengiz Han'a hanlığını müjdelemişti. Görülüyor ki Türk kültür çevrelerine yakın geleneklerde doğan yalnızca bir av kuşu ve sembol olarak kalmıyor; Türk devletleriyle Tanrı arasında gidip gelen kutlu bir elçi gibi görülüyordu. Yiğit Ak Kübek'in avcı kuşları, ay ve güneşe kadar uzanan dallar üzerinde tünüyorlardı.

Türk Mitolojisi'nde güçlü doğanlar, alıcı kuşlar ve karakuşlar/kartallar yer alır. Dikkat edilirse Türk Mitolojisi'nde yer alan kuşların hiçbirisi leş yiyen kuşlardan değildir. Bu durum Türk kültüründe önemli bir özelliktir. Türklerde -kısmen de olsa- totem olarak kabul edebileceğimiz kurdun da leş yiyen bir hayvan olmadığını biliyoruz. Kurt ve kuşlar bu özellikleriyle birleşmektedirler. Türkler asalak, toplayıcı bir hayat tarzı süren insanlar değillerdi. Hayatlarında aktiftiler. Bu özellikleriyle gerek ongon olarak, gerekse çeşitli inançlar içerisinde yol gösterici, soy türetici, vb. olarak benimsedikleri hayvanlar da kendileri gibi tabiatta aktif, hazıra konmayan, başkasının artığıyla beslenmeyen canlılardı.

Masallarımızda, hikâyelerimizde, şiirimizde pek çok kuş türüne rastlanır. Şamanizm inancında yansımasını bulan pek çok kuş, şamanların elbiselerinde arma olarak yer aldığı gibi, bayrakta veya hakanın çeşitli tasvirlerinde de yer almıştır. Şamanizm'de kuşların önemli bir yeri vardır. Sözgelimi, Yakut Türkleri göğün direği sayı-

lan sırıklar üzerine ağaçtan yapılmış çift başlı kartallar koyarlar ve bu sırıkların üzerine merdiven gibi enlemesine ağaçlar çakarlardı. Bu ağaçların sayısı göğün katlarını simgelemek üzere 7 ve 9 olurdu. Yine şaman, doğmadan önce kuş biçiminde hayat ağacının dallarında olurdu ya da kuşlar şamana gezisi sırasında eşlik ederlerdi.

Her millet kartal veya kuş gibi amblemleri kendine arma olarak alabilir. Fakat kartalı kulaklı olarak kabul etmek ona bir hususiyet vermektir ki bu da bir millet ve bir kültür çevresine aittir. Saltık türbesindeki kartal, İskit sanatının örnek kartallarından biridir. Asıl önemli mesele Çifte Minare'nin kulaklı çifte kartalıdır. Konya'da, Niğde'de Sungur Bey Camii'nde, Diyarbakır'da sur kapıları üzerinde, Kayseri'de Döner Kümbet'te, Divriği Ulu Camii'nde bu çift kuş veya kartal motifine rastlanmaktadır. Artuk sikkelerinde de bu remiz vardır. Altay Türk sanatında da kuş ve kartal motifi büyük bir yer tutar. Anadolu'da da kuşlar şiirden el sanatlarına, halıdan kilime, taş ve ağaç işlemeciliğine ve pek çok sahaya motif olarak yayılmışlardır.

TÜRK MİTOLOJİSİ'NDE ANNE

Anne, insanın hayatının başlangıcı olduğu için pek çok kültürde, mitolojide çeşitli anlamlar, kutsallaştırmalar kazanmıştır. Türk Mitolojisi'nde de anne işlevi üstlenen çeşitli unsurlara rastlamaktayız. Ama bunlara geçmeden önce ilkel sürü topluluğundan avcı toplayıcı topluma geçildiğinde, kadının bitki, meyve toplayıcılığı yapması ve ilkel tarımı başlatmasıyla kutsallaştırıldığını da belirtmemiz gerekir. Türk Mitolojisi'nde ağaçtan türemenin sebebi de bu geçim tarzıyla bağlantılıdır. Şamanlık yapanların kadın oluşu, Şaman erkeklerin kadınlıkla ilgili unsurları üzerinde taşımaları, toplumun kutsalla bütünleşmelerini sağlamak içindir. Bu kutsallık da yine kadının doğurganlığıyla ve bitki toplayıcılığından kaynaklanan geçim tarzına bağlı yüceltmeyle ilgilidir. Erkek egemen yapının kökleştiği topluluklarda

Şaman kadınlar büyük ayinlere katılamamaktadır. Ayrıca dışarıdan alınan gelinin kabilenin büyük törenlerine katılamamasının kabile tanrısına yabancı olmasından kaynaklandığı belirtilir. Kazak ve Kırgızlarda dış evlilikle eve alınan kadın evin, çadırın ateş yakılan yerinden yukarı geçemez. Bu da evdeki ata ruhuna saygısızlık etmemek şeklinde yorumlanır. Türk mitolojisinde anne işlevini üstlenen tanrı, kutsal ruh ve varlıkları antropogonik (insanlığın nerden geldiğini ve nasıl oluştuğunu anlatan mitler) mitlerde görmekteyiz.

Antropogonik mitlerde ilk insanın, soyların yaratılışı, türeyişi anlatılır. İlk insanın yaratılışının anlatıldığı mitler kozmogonik mitlerin içinde yer alır. Evrenin, dünyanın, tabiatın yaratılması makro kozmosu oluşturuyorsa, insanın yaratılması mikro kozmosu oluşturmaktadır. Evrenin yaratılmasında kullanılan toprak, kil, ağaç, kamış gibi unsurların insanın yaratılmasında da kullanılması bu düşünceyi desteklemektedir. Türk Mitolojisi'nde dağda, dağın eteğindeki mağarada, ağaçta doğum motifleri de kozmolojik inanışlarla birleşmektedir. Dağ, ağaç nasıl dünyanın ekseni, dayanağı, merkeziyse, insan da dolayısıyla bu kozmolojinin temelinde yer almaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden biri de insanın varoluşuyla evrendeki bütünlüğe, kutsal varlıkların dünyasına katılma isteğidir. Böylelikle insanın varlığı ve hareketleri dini bir anlam kazanmaktadır. Ayrıca tüm insan davranışları in illo tempore (tarihin başlangıcında) tanrılar veya medenileştirici kahramanlar tarafından ihdas edilmişlerdir; bunlar yalnızca çeşitli işleri, çeşitli beslenme biçimlerini, çeşitli aşk ve ifade şekillerin vb. ortaya koymakla kalmamışlar, aynı zamanda görünüşte önemsiz olan hareketleri de ortaya çıkartmışlardır. Hayat ve insan bedeni de bu şekilde kutsallaştırılmış olur. Kandaş, cinsel, yetişkin topluluklarına katılmak, ölüm ve tekrar doğum simgeciliğiyle ilgili törenlerle gerçekleşebilmektedir. Bu törenler sırasında evrenin, dünyanın, insanın yaratılışıyla ilgili kutsal anlatıların dile getirildiği görülmektedir.

Altaylar ve Yakutlardan derlenen yaratılış mitlerinde, ilk insanın yaratılışı kozmogonik bütünlük içinde anlatılır. Verbitski'nin derlediği Altay yaratılış mitinde Tanrı Ülgen yeri, göğü ve insanı yaratır. İlk yaratılan insanlar tanrı katı olan Altın Dağ'da bulunmaktadırlar. Gökten kovulunca dünyaya inerler. Verbitski'nin yayınladığı bu anlatının geniş özeti, insanın yaratılışıyla ilgili pek çok unsuru içerdiği için yararlı olacaktır.

"Ülgen bizim dünyamızda yedi erkek cins insan ve o kadar da ağaç yarattı. İnsanın kemikleri kamıştan, vücudu ise balçıktan yaratıldı. İnsanın bedeni yaratıldıktan sonra Ülgen insanın kulağına ve burnuna üfürdü. İnsan canlı ve düşünen bir varlık haline geldi. Ülgen kulağa üfürünce ruh, buruna üfürünce de akıl girdi. Yedi insanı yarattıktan sonra Ülgen Altın Dağ'ın bulunduğu doğu yönüne yöneldi, bir erkek ve bir ağaç daha yaratarak Altın Dağ'ın batı cephesine koydu. Ülgen sekizinci adamın ruhuna ve aklına çok üfürdü ve ona şöyle dedi: Ben iyi ve kötüyü yaratıyorum, sen de herkesi yönet, kime açlıktan, kime tokluktan ölüm ver, kime de bolluk ver! Sen bil... Sekiz adamı yarattıktan sonra Ülgen yedi yıl onları gözetimsiz bıraktı. Bu zaman zarfından sonra bakınca gördü ki, sekiz adam olduğu gibi duruyor. Sekiz ağaç ise yedi kol halinde büyümüş. Ülgen bunu görünce şöyle dedi: Niçin böyle ağaçlar çoğalmışlar da insanlar yok? O zaman Altın Dağ'daki sekizinci adam cevap verdi: Dişisi olmadan nasıl çoğalırlar? Ülgen ona şöyle dedi: Yaratma anında ben sana sen bil, sen bil; kimin aç olduğunu, kimin yetişeceğini, iyiliği ve kötülüğü sen bil demiştim. Sen şimdi yedi kişiye gel, ben üç gün sonra sana döneceğim. Sekizinci insan yedi kişiye geldi ve kendi kendine şöyle dedi: Ülgen bana sen bil, sen bil demişti. Şimdi ne yapılacağını bileceğim. Ülgen'in yarattığı gibi kadınları yaratmaya başladı. Kamıştan kemikler, balçıktan beden yaptı. Fakat yapmış olduğu şeyler elinde kırıldı, dağıldı, ellerinde buruşturdu. Avuç içinde tutarak ona üfürdü. Bu arada Ülgen tarafından gönderilen bir köpek ağzında bir mektupla geldi. Bu mektupta sekizinci adama Maytere isminin verildiği yazılıydı.

Üçüncü gün Ülgen Maytere'ye geldiğinde, yapılan son kadın henüz cansızdı. Maytere Ülgen'i karşılamaya gitti. Kendi yaratıkların gözetmesi için köpeği görevlendirdi. Erlik de özellikle bunu bekliyordu. Henüz tamamlanmamış yaratıklara gelerek onlara kendi nefesiyle üfürdü. Bu şekilde ruh ve aklı insana yerleştirdi. Fakat insan olması gerektiği gibi değildi; ruhu yılan gibi kindar ve pis kokuyordu. Maytere bu olaydan habersizdi. Ülgen'i karşıladığında ona şöyle dedi: Sen bana, sen bil, sen bil demiştin. Ben de insan-kadını yarattım, fakat onların henüz ruhu (canı) yok, sana sormaya geldim. Yaratmayı mı yoksa yaratmamayı mı emredersin? Ülgen birden şöyle söyledi: Hemen gel öne koş! Maytere döndüğünde kendi yapmış olduğu insanları canlı olarak görünce, [...] köpek niçin Erlik'i bıraktın, o seni nasıl aldattı dedi. Köpek şöyle cevap verdi: Erlik bana kürk, ayakkabı ve yediğim zaman ölmeyeceğim lezzetli yemekler vereceğini vadetti. Maytere önceleri insanlar gibi hayat süren; yiyip içen, insanlarla konuşup anlaşan köpeğe bu günkü nitelikleri ceza olarak yükledi.

Daha sonra Maytere yedi erkeği çağırdı ve onlara Erlik'in yaratmış olduğu kadını göstererek, bu kadını içinizden kim alır dedi. Hiçbiri Maytere'ye ses çıkarmadı. Maytere, yedi kişiden birinin elinden tutarak kadına getirdi. Kadının yanına getirilen kişi şöyle dedi: Bu kişinin sureti, ruhu başka ve kokusu dayanılmaz. Maytere diğerini getirdi. O da aynı şeyleri söyledi. Üçüncü kişiyse süratle kaçtı ve saklandı. Bu arada Ülgen geldi. Diğer dört erkekten birini Targın Nam diye isimlendirdi. Ülgen, Targın Nam'ın iki tarafından kaburga kemiklerinden tutarak kadını yarattı. Erlik tarafından canlandırılan kadın ve ondan üreyenler, Maytere tarafından iki deniz arasında bulunan ve güneş ve ay görmeyen bir yere hapsedildi.

İnsanlar Erlik tarafından kandırıldıktan sonra, bu suçlarında dolayı Maytere onları 'Aruun Sudun'dan dünyaya kovar. Bu arada onlar artık Aruun Sudun'daki nitelikleri taşımazlar. Şu andaki niteliklerle cezalandırılırlar; çeşitli hastalıklar, kadınların doğurması vs."

Radlof'un derlediği Altay yaratılış mitinde de benzer unsurlar bulunur. Tanrı dünyayı yarattıktan sonra bir ağaç görür. "Dalsız budaksız bir ağaç bitmişti. Bu ağacı Tanrı gördü ve 'Dalları olmayan ağaca bakmak hoş bir şey değil; buna dokuz tane dal bitsin!' dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine şöyle dedi: Dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun!"

Daha sonra Erlik, Tanrı'nın yarattığı insanları, hayvanları, kuşları görür, onun gibi yaratmak ister. İnsanların bir tarafındaki meyveyi yiyip diğer tarafındakilere dokunmadıkları bir ağacı görünce bunun sebebini sorar. O tarafı Tanrı'nın yasakladığını öğrenince, bekçi yılanın ağzına girip Törüngey'i ve karısı Eje'yi meyveleri yemeleri konusunda kandırır. Yedikleri anda tüyleri dökülür, utanırlar. Geri dönen Tanrı her şeyi öğrenir. Eje'ye kendi yaratıcılık vasfını yükleyerek onu insan doğurmak, doğum sancıları çekmekle cezalandırır. Tanrı, Törüngey'i Erlik'e uyduğu için, kendi aydınlık dünyasından mahrum edip yer altındaki karanlık dünyaya göndermekle tehdit eder. Erlik'i üç kat yerin altında karanlık dünyaya göndermekle cezalandırır. Maytere gelir, insanlara araba yapmayı, ot kökleri ve ısırgan otlarından yemek yapmayı öğretir. Mangdaşire de insanlara oltayla balık avlamayı, okla yay icat edip sincap vurmayı, hayvan beslemeyi öğretir.

Bu anlatılarda insanın toprak, kil, ağaç veya kamıştan, Tanrı veya Tanrı'nın görevlendirdiği kutsal bir ruh tarafından burnuna, kulağına üflenerek yaratıldığı anlatılır. Evrenin temel unsurları olan toprak, su ve ağaç insanın da özü olur. Bu mitlerde dikkati çeken en önemli unsur da, insanların uygarlaştırıcı bir kutsal ruh tarafından geçinebilmeleri ve beslenebilmeleri için eğitilmeleridir. Toplayıcılık ve avcılık en önemli geçim faaliyetleri olarak karşımıza çıkar. Bu mitleri oluşturan toplumların kökleriyle ilgili fikir sahibi oluruz. Hayvanların ve bitkilerin onların hayatındaki rollerinin salt gerçek dünya bazında değil mitolojik düzeyde de işlendiğini görürüz.

İlk insanın yaratılışıyla ilgili bir başka metin de on beşinci yüzyılda Türk-Memluk kaynaklarında geçer. Aybek ed-Devadari'nin tarih kitabında, hicri 211 yılında Ulu Han Ata Bitikçi adlı Türkçe kitabın Farsça tercümesinden alındığı belirtilmiştir. Efsaneye göre ilk çağlarda yağmurdan oluşan seller Karadağcı denilen dağdaki mağaraya çamur sürükler. Bu çamurlar mağaradaki insana benzeyen yarıklara dökülür. Su ve toprak yarıkta dokuz ay kalır, rüzgâr eser, güneşin ısısı (ateş) pişirir. Erkek, güneşin çok sıcak olduğu saratan (yengeç) burcunda, kadın ise yaz sonunda güneşin sıcaklığını yitirdiği sünbüle (başak) burcunda meydana gelir. Erkeğin adı Ay Atam, kadının ise Ay-va'dır. İkisi evlenirler, dünyaya kırk çocuk gelir. Bunlar birbirleriyle evlenip çoğalırlar. Anne ve babaları ölünce çıktıkları mağaraya gömüp ağzını altın kapıyla kapadılar, çiçekler koydular. Bu metinde özellikle evrenin, dünyanın dört unsurdan oluşmasıyla bağlantılı olarak insanın da bunlardan meydana geldiği anlatılmıştır. İslami kültür çevresinde son derece tabiatçı bir bakış açısıyla yaratılış açıklanmıştır. Ayrıca ataerkil düşüncenin etkisiyle kadının eksik olduğu, çünkü onun tam yaratılabilmesi için mevsimin, sıcaklığın yeterli olmadığı vurgulanır. Tek tanrılı dinlerde karşımıza çıkan Adem ve Havva'dan çoğalan insanlar motifi de burada yer almıştır. Ayrıca Verbitski ve Radlof'un metinlerinde insana etik değerler yüklenirken bu metinde böyle bir unsura rastlamıyoruz. Önceki metinlerde iyilik ve kötülük ayrımı yapılmış, gökyüzü, Tanrı ve kutsal ruhlar iyi, yeraltı ve Erlik kötülüğün temsilcisi olmuşlardır. Ayrıca insana iyi ve kötüyü tercih etme hakkı verilmiştir.

Radlof'un Altay'da Lebed Tatarlarından derlediği yaratılış mitinde kadının yaratılmasına şeytan sebep olmaktadır. "Tanrı önce yeryüzünde tek başına yaşayan insan yarattı. Bu insan erkekti. Bir gün Tanrı'nın yarattığı erkek uyurken şeytan onun göğsüne bastı. Bunun üzerine erkeğin kaburgalarından bir kemik ayrılarak yere düştü. Bu kemik biraz daha uzayınca, bundan kadın meydana geldi." Ataerkil düşüncenin hâkim olduğu bu anlatıda erkeği Tanrı, kadınıysa şeytan yaratmıştır.

Radlof'un Altay'da Kara Orman Tatarlarından derlediği yaratılış mitinde de benzer bir anlayış hâkimdir. "Evvel zamanda büyük Payana insan yaratmıştı. Fakat insana can (ruh) veremiyordu. O, can istemek maksadıyla büyük Kuday'a gitti. Köpeğe de şöyle dedi: Sen burada dur, havla ve dikkatli ol! Köpek orada kaldı. Bunun üzerine Erlik gelerek köpeği kandırmak maksadıyla konuşmaya başladı: Senin kılların yok, ben sana onların altın olanlarını vereceğim. Sen de bana bu cansız insanı ver dedi. Köpek altın kılları elde etmek için insanı ona verdi. Erlik ise insanı baştan aşağı tükürüğe boyadı. Kuday can vermek için geldiğinde Erlik kaçtı. Kuday tükürüklü insana baktı, fakat onu temizleyemedi ve ters çevirdi. Bu yüzden tükürük insanın içinde kaldı. Sonra Kuday köpeği döverek şöyle dedi: Köpek, sen fena olacaksın! İnsan sana ne isterse yapsın, seni dövsün, öldürsün, sen tamamıyla bir köpek olacaksın dedi." İnsan, Tanrı tarafından yaratıldığında temizdir, fakat Erlik insanın ruhunu kirletir. İnsanın iç dünyası kötüdür, kirlidir şeklindeki düşüncenin temeli, yaratılışta, kökende Erlik'e bağlanarak izah edilmiştir. Bu mit, İstanbul'da ve Erzurum'da derlenen iki efsaneyle olay örgüsü açısından benzer unsurlara sahiptir. Sadece Kuday ve Erlik yerine Allah ve Şeytan diye adlandırılan şahıs kadrosuyla farklılık gösterir.

Uno Holmberg'in yayınladığı bir Yakut efsanesinde ilk insanın yaratılışı şöyle anlatılır: "Tanrı dünyayı yarattıktan sonra, içinde yedi taş insan suretinin bulunduğu taştan büyük bir ev yapar. Bu kez Adam insan suretlerine bekçilik için bırakılır. Şeytan çıplak olan Adam'a yırtılması mümkün olmayan bir elbise vereceğini söyleyerek onu kandırır ve suretlere yaklaşır. Bunun üzerine onlar kirlenir ve toprak haline gelir. Daha sonra tanrı yaptığı suretlere bakmaya gelince durumu görür ve bekçiyi azarlayıp bir köpeğe dönüştürür. Yarattığı suretlerin de içini dışına çevirir ve onlara ruh üfler."

Yine Holmberg'in verdiği bir Altay anlatısında ilk insanlar şöyle yaratılmıştır: "Tanrı Ülgen, etleri için toprağı, kemikleri için taşı kullanarak ilk olarak erkeği sonra da onun kaburga kemiğinden kadını

yaratır. Onlara ruh verebilecek birini aramak üzere bulunduğu yeri terk eder ve söz konusu çifti beklemesi için tüysüz bir köpeği yoktan var eder. Ancak Erlik'in dışkısını yiyen köpek tüylerle kaplanınca, Şeytan'ın yaratılan ilk çifte yaklaşmasında mahzur görmez. Şeytan, bir kamış boruyu anüsten sokarak uyumakta olan çiftin içine ruh üfler. Ülgen geri döndüğünde, insanları yalnız görünce yeni bir insan yaratıp yaratmadığından şüphelenir. Böylece düşünürken bir kurbağa ortaya çıkar ve bu mahlûklar için (kötü ruha sahip olmalarından dolayı) kendisini sorumlu hissetmemesini, onlara yaşamak ve ölmek hususunda karar hakkı tanımasını söyler. Bunun üzerine Ülgen onlara yaşama izni verir."

Buraya kadar özetlenen veya alıntı yapılarak aktarılan metinlerde insanın topraktan yaratılması, Tanrı'nın ona üfleyerek ruh ve hayat vermesi, kadının erkeğin kemiğinden yaratılması, insanla ağacın Tanrı katında yer almaları, kötü ruh olan Erlik tarafından insanların aldatılması, Tanrı'nın sözüne uymamaları, Tanrı'nın katından kovulmaları Kitabı Mukaddes'le benzerlikler taşımaktadır. Yine de Altaylılardan derlenen yaratılış mitolojilerinde sadece insan türünün değil, insan soylarının çeşitli şekillerde yaratılışları da anlatılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda derlenen bu metinlerde pek çok kültürden, inanıştan etkilenen şamanlığın içinde, tek tanrılı dinlerin olduğu kadar, Hint inanışlarının etkisinin bulunması normaldir.

İlk insan Adem'in yaratılışı, İslami anlatılarda Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde, hadislerde yer alır. Bu unsurlarla Altay ve Yakut anlatıları arasında benzerlikler bulunur. Özellikle Adem'in kaburga kemiğinden Havva'nın yaratılmasında olduğu gibi. Bu durum Hristiyanlık ve İslamiyet'in Şamanizm'e etkisi olarak yorumlanır. Fakat bu durum tersi de olabilir. Hadislerde Allah, Adem'i yaratmak için gerekli olan toprağı almak üzere dünyaya önce Cebrail'i, sonra da Azrail'i gönderir. Azrail'in getirdiği çeşitli renklerdeki toprak suyla karıştırılıp kırk yıl bekletilir, sonra da Allah ona başından ruh üfler. Orta Asya'daki çeşitli topluluklardan derlenen mitolojik anlatılarla

Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terkime adlı eserinde Adem'in yaratılmasıyla ilgili bölümde benzerlikler görülür.

"Yüce Tanrı meleklere, 'Topraktan insan yapıp can vererek yeryüzünde kendi yerime halife bırakacağım' deyince melekler, 'Onlar yukarıdaki döşekle aşağıdaki döşeği zapt edemezler (gökyüzünü ve yeryüzünü tutamazlar). O yüzden sana asi olurlar, yoktan yaratman daha iyidir' dediler. Yüce Tanrı 'Siz benim bildiğimi bilmezsiniz, gidin topraktan bir kişinin suretini yapın' dedi. Azrail Tanrı'nın emriyle yeryüzündeki her türlü topraktan alıp Mekke-i Muazzama ile Taif'in arasında toprağı balçık haline getirip Adem'in şeklini yaptılar. (Aradan) birkaç yıl geçtikten sonra yüce Tanrı ona can verdi ve bin yıl bu dünyada durdu. Adem Arapçadır. Arap(lar) deriye adem der, her şeyin dışına deri derler. Melekler toprağı, yeri kazıp içinden almadılar, dışında alıp Adem'in şeklini yaptılar. Onun için Adem dediler. Onların cennete gidenleri, oradan çıkanları ve yeryüzündeki yaşayanlarının hikâyeleri halk içinde meşhurdur (halk arasında bilinir). Onun için anlatmadık."

Bu alıntıda yer alan, Tanrı'nın insan yaratıp yeryüzüne kendisinin temsilcisi olarak bırakmak istemesi, insanın topraktan ve sudan (balçıktan) yaratılması, Tanrı'nın ona can vermesi, toprağın yüzüyle, insanın derisinin vurgulanması Şaman inanışlarını yansıtan Altay ve Yakut anlatılarıyla benzeşir. Hun, Göktürk ve Uygurların türeyişleriyle ilgili anlatılardaysa özellikle hayvan, ağaç, dağ ve ışık unsurlarının önemli bir yere sahip olduğu görülür.

HAYVAN ATA/ANA

Çin kaynaklarında, sonradan Göktürk ve Uygur devletlerini kuracak olan Kao-çıların kurttan türeyişiyle ilgili efsane şöyledir: "Kao-çı kağanının çok akıllı iki kızı varmış (Bazı kaynaklar üç kızı

vardı diyorlar). Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyiymişler ki, babaları şöyle bir karara varma zorunda kalmış. Kağan demiş ki: 'Ben bu kızları nasıl insanlarla evlendirebilirim! Bunlar o kadar iyi ki, bu kızlar ancak Tanrı ile evlenebilirler!' Bunu diyen kağan kızlarını alarak götürmüş ve bir tepenin başına koymuş. Burada kızları Tanrı ile evlensinler diye beklemiş. Kızlar bu tepede Tanrı'yı bekleye durmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş. Ama ne Tanrı gelmiş, ne de onlarla evlenmiş, Kızlar böyle bekleşe dururlarken, tepenin etrafında ihtiyar ve erkek bir kurt görünmüş. Kurt tepenin etrafında dolaşmaya başlamış ve bir türlü de orasını bırakıp gitmemiş. (Küçük) kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine, 'İşte bu kurt Tanrı'nın ta kendisidir. Ben inip onunla evleneceğim' demiş. Kardeşi gitme diye ısrar etmiş ama kız dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Kao-çı halkı, bu hükümdarın kızıyla kurttan türemiş." Ögel, bu metinde yer alan kurdun erkek, diğer Göktürk efsanelerindeyse dişi olduğunu belirtir. Kutsal bir dağda türeyişin gerçekleşmesi unsurunun da ortak motif olduğunu yazar.

Göktürklerin türeyiş efsanelerinde kurdun koruyucu ve doğurucu bir işlev üstlendiği, mağaranınsa türeme yeri olduğu anlaşılır. Chou sülalesinin resmi tarihinde yer alan, Göktürklerin birinci türeyiş efsanesi şöyledir: "Göktürkler (T'u-chüeh), eski Hunların (Hsiung-nu) soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileriyse, A-şi-na (A-shih-na) adlı bir aileden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak), ayrı oymaklar halinde yaşamaya başladılar. Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. (Mağlubiyetten sonra Göktürkler), bu memleket tarafından soyca öldürüldüler. (Tamamen öldürülen Göktürkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. (Lin memleketinin) askerleri, çocuğun çok küçük olduğunu görünce (ona acımışlar ve) onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak (gitmişlerdi). (Bu sırada) çocuğun etrafında dişi bir kurt peyda oldu ve ona et vererek (çocuğu) besledi. Çocuk bu şekilde büyüdükten sonra da dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamaya başla-

dı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı. (Göktürkleri mağlup eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin) kralı bu çocuğun hâlâ yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler, kurtla (çocuğu) yan yana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt (onları görünce) hemen kaçtı ve Kao-ch-ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova baştanbaşa ot ve çayırlarla kaplıydı. Çevresi de birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı çok dik dağlarla çevriliydi. Kurt kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu. Zamanla bu on çocuk büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. (İşte Göktürk devletinin kurucularının geldikleri) A-şi-na ailesi de (bu on boydan) biridir. Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile haline geldiler. Birkaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Ju-ju'lara (yani Juan-juan Devleti'ne) tabi oldular. Altay (Chin-shan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan Devleti'nin demircileri oldular."

Çin kaynaklarında, Hun Devleti'nde kutsal bir ata mağarasının bulunduğu yer alır. Göktürklerde de ata mağarasının bulunduğu yine Çin kaynaklarında tespit edilmiştir. Ögel Kırgızların, kendilerini kurttan türeyen Türklerden ayırmak için ilk atalarının ata mağarasında bir inekle yaşadığını ve Kırgızların bu ilk atayla inekten türediklerini anlatan efsaneden bahseder. Göktürklerin ikinci türeyiş efsanesinin birincisinden farkı, düşmanların geldiğini önceden haber alan kutsal bir ruha sahip olmasıdır. Chou sülalesinin resmi tarihinde yer alan Göktürklerin üçüncü türeyiş efsanesi, Göktürklerin tarihi gibidir. Diğer efsanelerde olduğu gibi Göktürklerin ataları olan on sekiz kardeşten İ-ci Ni-su-tu adlı olanı kurttan doğmuştur. İ-ci Ni-su-tu yağmuru yağdırmak, rüzgâr estirmek gibi olağanüstü güçlere sahiptir.

Bir Kırgız efsanesindeyse avcı doğan kuşundan hamile kalma yer alır: "Kırgız kabilelerinden birinin bir atası ve bu atanın da üç karısı varmış. Bu üç kadından en küçüğü gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş ve yatağının etrafında uçarak dolaşmış. Sonra da nasıl olmuşsa gebe kalmış. Bu Kırgız kabilesini idare eden reislerin hepsi de bu küçük kadının soyundan gelirlermiş."

Seroşevski'nin Yakutlardan derlediği bir efsanede kartaldan türeyiş anlatılmıştır. Efsanenin özeti şöyledir: "Yakut Türklerinin inanışlarına göre şamanlar yeryüzüne bir kartal tarafından getirilirlerdi. Onlara göre şaman olacak bir çocuğun ruhu, çocuk daha doğmadan bir kartal tarafından yenirdi. Bu ruhu yiyen kartal bundan sonra güneşli bir bölgeye göç ederdi. Ortası büyük bir çayırlıkla kaplı olan bu bölgede güneşin ışıkları solmaz ve her zaman pırıl pırıl parlarmış. İneklerin ilk defa süte geldiği yer de yine bu çayırlık alanmış. Tam bu çayırların ortasındaysa kırmızı bir çamla bir gürgen veya bir de kayın ağacı varmış. İşte bu kartal bu ağaçların üzerine gelir ve yumurtasını bıraktıktan sonra gidermiş. Yumurta bir süre ağaçların üzerinde kaldıktan sonra yarılır ve içinden bir çocuk çıkarmış. Ağaçların altında da bir beşik bulunurmuş. Çocuk yumurtadan çıkar çıkmaz hemen bu beşiğin üzerine düşer ve orada büyümeye başlarmış. Yakutların inanışına göre iyi şamanlar kırmızı çam üzerindeki yumurtadan; kötü şamanlarsa gürgen ağacı üzerindeki yumurtalardan çıkarmış. Yumurtadan çıkan bu şamanlar hayatları boyunca 'Kartal Ana'ları tarafından korunurlarmış. Bu kartal, onların her işlerinde büyük yardımcı olurmuş." Burada hayvan ana olarak görülen kartalın yanında ağaçlar da önemli görev üstlenirler. Çocukların yumurtadan çıktığı yer olduğu için ağaçlar âdeta ikinci annelik yaparlar.

Hayvanlarda türeme sadece Türklerde değil, onlara yakın olan diğer topluluklarda da görülür. Mesela proto-Moğolların köpek ve domuz ataları vardır. Cengiz Han'ın ataları dişi beyaz geyikten türerler. Macar Kralı Almos'un annesinin doğandan hamile kaldığı anlatılır.

Türkler arasında hayvan türemeyle ilgili mit, efsane ve inanışların tespit edilmesi, Türklerin totemizme inandıkları yolunda yorumlara da yol açmıştır. Totemizm olabilmesi için bir hayvandan, bitkiden hatta buluttan türemenin yanında, o toplum için toplumsal organizasyonda model olması, örnek alınması da gerekmektedir. Ayrıca totemizmde bireyden bireye değil, boylar ve türler arasında bir ilişki kurulur; totem koruyucu rol oynar. Hayvana tapma görülür. İkinci derecede önemli noktalarsa aynı totemden olanların evlenememesi, yani dış evliliğin ve totemi öldürmenin, yemenin yasak olmasıdır. Bütün bu şartlar Altaylarda belli oranlarda görülebilmektedir. Fakat sonuçta Altaylıların totem inanışını bastırmaya çalıştığı da görülmüştür.

AĞAÇ ATA/ANA

Ağaçlar hem dünyanın eksenini oluşturmak, hem de türenilen ata/ana olmak açısından kutsallığa sahiptirler. Bir Çin kaynağında yer alan Uygurların türeyiş efsanesinde de bunu görürüz: "Barçuk-Art Tigin, bir "Iduk-Kut"dur. Turfan (Uygur devletinin kağanlarına) "Iduk-Kut" derlerdi. Onların ataları da, eski Uygurların yerlerinde otururlardı. (Uygurların bu eski yurtlarında), Kara-Korum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerden birine Selenge ve diğerine de Tola adı verilirdi. Bir gece, bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce (hemen toplanmış) ve bu ağacı beklemeye başlamışlardı. (Bu ışık indikten sonra) ağaçta bir şişkinlik peyda olmuş ve ağacın gövdesi tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Gökten ışığın inmesi durmamış ve her akşam devamlı olarak (ağacın üzerine) inmeye başlamıştı. Dokuz ay ve on gün geçtikten sonra ağaçtaki bu şişkinlik çatladı ve (ağaçtan), tıpkı dünyadaki insanlar gibi beş çocuk doğdu. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Bögü-Han'dı. Kendisinin çok yüksek bir kişiliği vardı. Memleketini çok iyi idare edebiliyor ve ayrıca ziraat işleriyle de

meşgul oluyordu. Bu suretle kendisi Uygurların kağanı oldu. Kendisinden sonra gelen 30'dan fazla soyu da Uygurların başında kaldılar." Metinde görülen gökten ışık inmesi, Uygurların Bögü-Kağan zamanında (M.S. 763) kabul ettikleri Mani dini etkisiyle yer almaktadır. Şamanizm'de de gökten ışık inmesiyle ilgili motiflere rastlanır. Cengiz Han'ın atalarından Alan-Koa'nın da üzerine ışık inerek onu hamile bırakmıştır. Fakat burada önemli olan husus, ağacın tarımla birlikte önem kazanmasıdır. Metinde ağaçtan doğan Bögü Kağan'ın tarımla uğraştığı belirtilmektedir. Burada ağacın annelik görevi üstlenmesi hem ağacın, hem de doğuran kadının, tarım toplumlarındaki yeriyle ilgili bir kutsallık söz konusudur.

Altay ve Yakut Türklerinde kayın ağacı kadar karaçam da önemlidir. Yakutların Er Sogotoh Destanı'nda ağaçtan türeme motifi görülür.

"İlk insan nereden geldiğini düşünmüş ve bu konuda gün geçtikçe kafasını yormaya başlamış. Nasıl doğdum, nasıl dünyaya geldim diye hep düşünür gezermiş. Artık bir gün kendi kendine şöyle söylenmeye başlamış: 'Eğer gökten düşseydim o zaman kar ve buzla örtülü ve buzdan bir adam olurdum. Güney, kuzey, doğu veya batı yönlerinden birinden gelseydim, o zaman ben de ağaç ve çayırların izleri ve bunlar da rüzgârla uçuşurdu. Yok yerin en derinliklerinden gelseydim, elbette ki o zaman çamur ve toz içinde kalırdım!' İlk insan işte böyle düşüne düşüne kalakalmış. En sonunda şu karara varmış. Demiş ki 'beni doğursa doğursa, yine Büyük Ana Kübey Hatun doğurmuş olmalıdır. Çünkü onun içinde bulunduğu ağacın göğsünden sütler akar.' Bu sebeple ilk insan Hayat Ağacı'nın karşısına gitmiş ve şöyle demiş: 'Beni doğuran ana sen olmalısın! Beni yaratıp meydana getiren sen olmalısın!' Ağaç ilk insana, ilk insan da ağaca bakmış ve sonunda adam, bu ağacın kendi annesi olduğunu anlamış ve şöyle demiş: 'Ben yetim bir çocukken sen beni büyüttün! Ben küçük bir çocukken sen beni adam ettin!"

Oğuz Kağan Destanı'nda da Oğuz Kağan'ın ikinci karısı bir ağaç kovuğunda onun karşısına çıkar. Ondan doğan çocuklara da yerle ilgili isimler verilir.

DAĞ ATA/ANA

Türeyişle ilgili anlatılarda dağ ve mağara unsurunun birleştiği görülür. Mağara ana rahmi işlevi üstlendiği için dağ da doğurganlık özelliği kazanmış olur. Ayrıca Altay'da dağla akrabalık bağı kurulduğuyla ilgili tespitler yapılmıştır. Altaylı Çabatların kendilerinin dağdan çıktıklarına inanırlar, dağla soy arasında kan akrabalığı kurulur. Potapov bu şekilde yapılan dağ kültü açıklamalarının totemizme dayandırıldığını belirtir. Potapov'a göre, bu konuya soylardaki mülk anlayışıyla bakmak gerekir: Soy dağı hem soyun koruyucusu, hem de soya bağlı toprağın, memleketin yansımasıdır. Stenberg ise dağ kültünün oluşumunu yağmurun oluşum sürecine bağlar. Çünkü göğe ulaşan dağın zirvesinde bulutlar toplanır, şimşekler çakar. Böylelikle çiftçilikte üretim için gerekli olan yağmur yağar. Dağ kültü böylelikle totemik izler, üretim ve mülkiyet ilişkileriyle açıklanmış olur.

Türk Memluk türeyiş anlatısında Ay Atam ve eşi Ay-va, Karadağ'daki bir mağarada insan haline gelirler. Öldükleri zaman da çocukları, onları bu dağdaki mağaraya yerleştirirler. Dırenkova'nın yayınladığı bir Şor anlatısında, Alaş ve Palaş'ın Kobıy soyunun ataları olduğu, onların Ordo Dağı'ndan çıktıkları anlatılır. Dağ, dünya ağacının değişik bir şeklidir. Kozmik yapının da eksenidir. Bu yüzden yaratıcı bir enerjiyi de içinde barındırır.

BABASIZ TÜREME

Türk ve Moğol Mitolojilerinde babasız türemeyle ilgili anlatılar, Hristiyanlıkta bakire Meryem'den doğan İsa'nın Tanrı'nın oğlu kabul edilmesiyle ilgili inanışlarla bağlantılıdır. Aslında babasız türemeyle vurgulanan olağanüstü kahramanın olağanüstü doğumudur. Böylelikle bu kahramanın ruhu tanrısal bir kaynağa dayandırılmaktadır. Onun yaptıkları da insanüstü bir güçle izah edilmiş olur.

Tölös, Mundus ve Koçkar-Mundus Boylarının türeyişinin anlatıldığı Altay efsanesinin özeti şöyledir: Büyük bir savaştan kaçan bir kız canını kurtarmak için bir yurda sığınır. Burada birisiyle evlenir fakat gebe olduğu anlaşılır. Kiminle evli olduğu, çocuklarının babasının kim olduğu sorulunca da şunları söyler: "Savaştan sonra annem ve babamdan ayrı düşmüş ve bozkırlarda yürümeye başlamıştım. Her tarafı dolaşıp yiyecek bir şey arıyordum. Ama hiçbir şey de bulamıyordum. İşte tam bu sırada gökten büyük bir yağmur boşandı ve her taraf su içinde kaldı. Bunu görünce, ben de kendimi korumak için hemen bir yere saklandım. Az sonra yağmur durmuştu. Tam bu sırada yerde bir buz parçası gördüm. Bu buz da yağmurla beraber yere düşmüştü. Buz yuvarlanıp da yanıma gelince buzu aldım ve elimle kırdım. Baktım ki içinde iki tane buğday tanesi var. Karnım da zaten iyice acıkmıştı. Bu buğday tanelerini ağzıma attım. Taneleri ağzıma atınca karnımda birden tuhaf bir şeyler hissettim. Sanki karnımda iki çocuk var gibiydi." Kadının yeni kocasından da bir oğlu olmuş. Kadının buz parçasındaki tanelerden olan iki çocuğunun adları Koçkar-Mundus ve Mundus olmuş. Koçkar-Mundus adı, koçu başından ikiye ayıracak derecede güçlü olduğu için ve Mundus adı da Buz-Han'ın neslinden sayıldığı için verilmiştir. Öbür çocuksa deveyi güttüğü, deveye töö dendiği için Tölös adını almıştır.

YAKUT TANRILARI

Antropogonik anlatıların dışında teogonik (tanrılar sistemi) yapı içinde de annelik işlevi üstlenen çeşitli tanrılar ve kutsal ruhlar da bulunur. Yakutlara göre Uluu Suorun Toyon, insana can verir. Şaman olacak insanları da tayin ettiğine inanılır. Cılğa Haan Toyon ve Tanha Haan Toyon, insanın doğmasından itibaren kaderine hükmederler ve yazarlar. Ayııhıt (Ayııhıt Hotun) ve İeyehsit, çocukların doğmasını, hayatın devam etmesini, iyi davranmayı sağlarlar, insanlara akrabalık bağı verirler. Bunlar Ana Maygıl, Ak Ene, Umay adlarıyla anılan ruhlar gibi, doğumu kolaylaştıran, bebek ve anneyi Albıs, Al Karısı'ndan koruyan ruhlardır.

ANA MAYGIL, AKENE

Akene (Ak Ana) adlı tanrı, Verbitskiy'nin derlediği Altay Yaratılış Miti'nde geçmektedir. O, tanrı Ülgen'e yaratma ilhamını veren bir tanrıdır:

Bir Ak-Ana (Ak-Ene) var idi, yaşardı su içinde,
Ülgen'e şöyle dedi, göründü su yüzünde:
-Yaratmak istiyorsan, sen de bir şeyler Ülgen,
Yaratıcı olarak, şu kutsal sözü öğren!
De ki hep, "Yaptım oldu!" Başka bir şey söyleme!
Hele yaratır iken, "Yaptım olmadı!" Deme!
Ak-Ana bunu dedi, sonra kayboluverdi,
Denize dalıp gitti, bilinmez noluverdi.

Ana Maygıl ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur; ulus anası da denir.

UMAY

İnsanın doğumu ve büyümesiyle ilgili Umay adlı bir ruhtan bahsedilir. Bunun ilk izlerine Orhun Abideleri'nde rastlarız. Umay, Kül Tigin Abidesi'nin doğu cephesinde, doğum ve büyümeyle ilgili olarak şu şekilde geçer: "Umay teg ögüm ȯatun ȯutıija inim Kül Tigin er at buldı." (Umay gibi annem hatunun devletine, küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı.) Burada Kül Tigin'in yararlı bir iş, yiğitlik yapıp erginlik adını alana kadar Umay tarafından korunduğundan bahsedilmektedir.

Divânü Lugâti't-Türk'teyse bu kelimenin anlamı şu şekilde verilmiştir: "Doğum yaptıktan sonra kadının rahminden çıkan bir şey [plasenta]; bu bir keseye benzer ve çocuğun rahimdeki eşi olarak adlandırılır. Şu atasözünde geçer: Um*ƒ*yqa tapınsa ogul bulūr: Um*ƒ*y'a tapan kimse çocuk sahibi olur. Kadınlar bunu iyi bir alamet olarak kabul eder."

Türkler arasında, doğumda bebekle birlikte gelen plasentaya son, eş denir. Kazak ve Kırgız kadınları da toplu bir şekilde gidip plasentayı gömer ve etrafını tütsülerler. Yakutlar bu nesneye saygı gösterirler. Yakutlarda Umay, "Imı" şeklinde, talih kuşunun adı olarak kullanılır. Umay'ın doğum ve koruyuculukla ilgili işlevleriniyse "Ayısıt" dedikleri ruhlar üstlenmişlerdir. Bu ruhlar yaratıcı, bereket, refah sağlayan dişi ruhlardır. Bazıları insan yavrusunu ve loğusa kadınları, bazıları ise hayvan yavrularını ve dişi hayvanları korurlar. Yakutlar, Ayısıtların etraftaki dağınık hayat unsurlarını "kut" haline getirip anne karnındaki çocuğa üfleyerek can verdiğine inanırlar. Kuğu kuşlarını da Ayısıtların timsali saydıkları için onlara dokunmazlar. Yakutlara göre Ayısıtlar, gökten gümüş tüylü beyaz kısrak şeklinde inerler. Kısır kadınlar çocuklarının olması için Ayısıtlara dua ederler; genç kızlar ise Ayısıt adına "tangara" (put) yapıp karyolalarının

altında saklarlar. Hamile kadının doğumu yaklaştığında evin temiz olmasına dikkat ederler, komşu çocukları ve yavru hayvanları sever, onları doyururlar. Ayısıtların geldiğinde herkesin güler yüzlü, şen ve tok olması gerektiğine inanırlar. Son, eş, plasenta Yakut kadınlarına göre Ayısıtları temsil eder ve çocuklarının olması için ona taparlar.

Erzurum'da doğumdan sonra eş, son, insanın ayağı basmayan, ıssız ve temiz yerlere gömülür, suya atılır, kuyuya bırakılır, eşik üzerine konur. Çocuğun ileride olması istenen karakter veya mesleğe göre hem eş, hem de göbek bağı ev, okul, cami bahçesine, ahır gibi yerlere gömülür. Çocuğun ileride evine bağlı birisi olması isteniyorsa evin bahçesine, okuması isteniyorsa okul bahçesine, dini bütün birisi olsun isteniyorsa cami bahçesine, iyi bir çiftçi, hayvan yetiştiricisi olması isteniyorsa ahıra gömülür.

Türkiye'de başa kuş konması veya pislemesi uğurlu sayılır. Başa devlet kuşu, Huma kuşu kondu tabiri de yine Umay kültüyle bağlantılıdır. Umay'ın bir kuş gibi düşünüldüğü Orta Asya'da da aynı inançlar görülür. Doğumdan sonra yemek verilmesi, "doğum aşı dökülmesi" de Umay'a verilen kanlı, kansız kurban törenlerinin bir kalıntısıdır.

ALBIS, AL KARISI

Geniş bir coğrafyaya yayılmış Türkler arasında Al, Al Karısı, Albastı, Albas, Albis, Almis, Albız, Almıs adlarıyla tanınan bu kötü ruh, loğusa kadını ve bebeği öldürüp ciğerini suda yıkayıp yemek ister. Kırgız, Kazak ve Başkurtlara göre Kara Albastı ve Sarı Albastı vardır. Sarı Albastılar hoca, baksı, şamanların dualarıyla insanlardan uzaklaştırılır. Bunlar hoppa ve şarlatan diye nitelendirilirler. İnsanlara dokunmayacaklarına söz vermelerine rağmen ilk fırsatta zarar verirler. Kara Albastılar ise daha ciddi ve ağırbaşlı kabul edilir. Onlar

ancak onu görebilen ocaklılardan korkarlar. Sarı Albastı, sarışın bir kadın, keçi, tilki şeklinde insanlara görünebilir. Lohusaların ciğerini söküp suya atar, ancak baksı veya ocaklılar, onlara ciğeri yerine koymaya zorlayabilirler. Baksı elinde kopuzla albastıya şöyle büyülü sözler söyler:

"Ey, albastı zalim,

Koy ciğeri yerine,

Zavallının canın iade et,

Sözümü tutmazsan,

Bana hürmet etmezsen,

Gözlerini çıkarırım..."

Albastı'nın tüfek sesinden, demirci ve ocaklı adamlardan korktuğuna inanılır. Demirci ve ocaklıların mendili veya külahının bile Albastı'yı korkuttuğu belirtilir. Ayrıca Doğu Anadolu'da, Al karısı'nın erkek at, çelik ve mavi boncuktan da korkup kaçtığına inanılır. Kazan Türkleri arasında, Albastıların kullanılmayan ev ve çöllerde bulunduğuna, çeşitli şekillerde görünüp yolcuları şaşırttığına, insanları uykuda bastığına inanılır. Şamanlık inancına bağlı Tuba Urenha Türkleri, Albas adını verdikleri bu kötü ruhun evlenmeyen bir kızdan türediğine, bunların kumsalda ve kayalıklarda bulunduğuna, keçi gibi ses çıkarttığına inanırlar. Altaylılar bu kötü ruha Almıs adını verirler. Onlara göre Almıs, Erlik'in hizmetçilerindendir. Fergana Özbekleri, Albastı'nın şeytan, dev, cinler ve perilerden farklı olduğuna, pejmürde, dağınık saçlı bir yaşlı kadın şeklinde insanlara göründüğüne inanırlar; loğusayı boğmaması için yalnız bırakmazlar. Yakut Türklerinin inanışlarında Albastı'yı andıran Abası denilen ruhlar vardır. Bunlar İççi ve Ayı ruhlardan farklı olarak kötü ve obur ruhlardır; insanın kutunu (ruhunu) alıp götürürler.

Abdülkadir İnan'a göre "Al" ruhu, tarihten önceki devirlerde, koruyucu "Ateş" kültüyle bağlantılıdır. Türkler eski devirlerden beri al bayrak kullanırlar ki bu da "Al, Ateş" kültüyle ilgilidir. Kazak ve Kırgızlar bayrak kelimesi yerine yalav kullanırlar, anlamı alevdir. Abdülkadir İnan, Altayca, Kırgızca alkamak (takdis etmek), Yakutlarda al ot (aile ocağı ateşi), Altay kam ilahilerinde al ot (azametli ateş), bütün Türklerde alkış (tebcil, tebrik), alas, alazlama (ateşle arığlama ayini) kelimelerini, Al tanrısının, koruyucu ruh olduğuna örnek gösterir. Aldanmak, aldatmak, aletmek, allak bullak, alık gibi kelimeler de bu kutsal ruhun zayıflamasıyla ortaya çıkmıştır.

Al Karısı'nın, erkeklerden ve erkeklikle ilgili bıçak, kılıç, ok atma gibi unsurlardan korkmasından hareketle, bu ruhun baba erkilliğe düşman olduğu da iddia edilmiştir. Al Karısı, erkeklerin üstün olduğu baba erkil düzen içinde, erkeklerle uyumlu kadınlara ve onların meyveleri olan çocuklara düşman bir yeraltı savaşçısıdır. Bu sebeple o, baba erkil düzenin yıprattığı bir doğaüstü varlığın günümüze gelmiş bir kalıntısıdır.

Albastı'nın kadın olarak görülmesi, onun Ulu Ana, İlahe Ana inanışından gelmesinin bir kanıtı olarak öne sürülmüştür. O hem koruyucu, hem de ölüm getiricidir. Azerbaycan'da Hal ve Al adıyla kötü bir kadın ruhun, loğusa kadın ve bebeklere musallat olduğuna inanırlar.

Türk dünyasında olduğu gibi Türkiye'de de bilinen bu kötü ruhun, Al Karısı ve Karakura diye ayrıştığı belirtilir. Erzurum ve Erzincan'da Al Karısı'nın loğusalara değil atlara musallat olduğuna inanılır. Al basmasın diye Hakkâri'de yorgana iğne batırılır, loğusa yatağı yanına süpürge konur. Bitlis'te Al Karısı'nın elinin bereketli olduğuna, yakasına iğne takılarak insanın yanında tutulup çalıştırılacağına inanılır. Eğer iğne çıkartılırsa Al Karısı kurtulur. Onun bir su perisi olduğuna ve akarsu kenarlarında yaşadığına inanılır. Al Karısı insanlara hizmet etmekten kurtulunca bir göle, akarsuya, kuyuya atlar, eğer arkasından kırmızı bir renk suyun üstüne çık-

mazsa tekrar yer altındaki ruhlar tarafından kabul edildiğine, eğer tersi olursa onun diğerleri tarafından insanlara hizmet ettiği, üstüne insan kokusu sindiği için öldürüldüğüne yorumlanır. Iğdır'ın Tuzluca ilçesinde yapılan bir derlemede Al'ın dişi olduğu, erkeğine de Kaus dendiği tespit edilmiştir. Ayrıca Al, Gâvur ve Müslüman diye ikiye ayrılır: Gâvur Al çocukları ıssız yere götürüp ya bir kayadan atıp öldürür ya da bırakıp gider; Müslüman Al ise yakalanabilir ve sıkıntıya düşen insana yardımcı olur. Ağrı, Van, Hakkâri, Muş ve Malatya çevresinde Alkızı, Al Karısı'nın ağıl, samanlık, su kenarları ve ıssız yerlerde bulunduğuna ve destursuz buralara girilmemesi gerektiğine inanılır. Manisa'nın Karacaoğlanlı köyünde, kapının ağzına kazma kürek konur, bir şişin üzerine elma, portakal, üzerlik, çörek otu ve mavi boncuk, kırmızı kurdeleyle bağlanır ve loğusanın başına asılır. Çukurova'da loğusanın yatağının altına soğan, ayna, tarak, ekmek, bıçak, hamayli koyarlar, loğusanın yüzünü kırmızı bir örtüyle kapatıp yatağına iğne takarlar. Loğusanın bulunduğu yerdeki suların, su kaplarının ağzı kapatılır. Al Karısı'nın kuş şeklinde gelip, suya boncuk atacağına, o sırada çocuğun öleceğine inanırlar. Çukurova'daki Varsaklar arasında Al basarsa çocuğun ayyaş halini aldığına, kendinden geçtiğine inanılır. Bunu önlemek için de herkesin bir odun getirip atmasıyla ateş yakılır ve ayyaş aşı pişirilir. Ayrıca Al basan çocuğun ardıç ağacının kovuğundan geçirilirse bu durumdan kurtulacağına inanılır. Al Karısı inanmalarına tıp ve psikoloji açısından bakıldığındaysa doğum sonrası depresyonuyla ilgili olduğu görülmektedir. Loğusa kadının doğumda kan ve sıvı kaybı, mikrop kapması doğum sonrasında çeşitli hastalıklara davetiye çıkarmaktadır. Buna sevgi, ilgi, destek görememe de eklenince doğum sonrası depresyonu oluşmakta, çeşitli sanrılar görülebilmektedir. Loğusalık döneminde Al Karısı'yla kurulan iletişim ve yaşandığına inanılan olaylarla ilgili pek çok örnek de yayınlanmıştır.

ATEŞ, OCAK RUHU

Annenin doğum yapmasıyla ailenin temelini oluşturduğu düşünülürse, bazı Türk topluluklarında ailenin sürekliliğini temsil eden evin ocağının ruhunun, ateşin ruhunun dişil bir unsur olarak görüldüğü anlaşılabilir. Bazı topluluklarda ocak iyesi, erkek kabul edilir, hatta lohusa kadınların evin ocağına yaklaşması yasaklanır ama Altaylılarda ise ateş dişi bir ruh olarak kabul edilir. Burada ateşin ruhunun önemini ve kutsallığını belirtmek için ateş ruhuna hitaben bir Şaman ilahisinden bir bölüm vermek uygun olacaktır: "Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam, gündüzleri bizim için çalışıp çabalıyorsun, karanlık gecelerde bizi (kötü ruhlardan) koruyorsun; gelenlerin başındasın; gidenlerin arkasındasın! Orağa benzeyen hilal değişiyor, eski yıl gidiyor, yeni yıl geliyor. Ben de senin kurumuş ağzını (saçılarla) ıslatmaya geldim. Sen karanlık gecelerde genç kızlar gibi saçlarını dalgalandırarak oynuyorsun, kırmızı ipekli kumaşlar sallayarak genç al kısrak üzerinde geziyorsun, aydın gecelerde masum çocuk suretine giriyorsun! Ulusun koruyucusu, sürülerimizin bekçisisin! Altın yapraklı mukaddes kayın ağacının [yahut huş ağacının] gölgesinde dinleniyorsun! Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun! Kuyruk yağının sağ yanından kesilip dokuz tane şişte kızartılmış yağlarla ağzını yağlıyorsun. Dokuz parça kırmızı ve beyaz şeritler, paçavralar seni süslüyor. Koyunun göğsü sana kurban olsun!"

Teleüt Türkleri ateş ruhuna Ot Ene (Ateş Ana) derler. Çuvaşlara göre ateş ruhu erkek ve dişi olarak iki tanedir, birine Ateş Baba, diğerine Ateş Ana denir.

TÜRK MİTOLOJİ'NDE SU KÜLTÜ VE YADA TAŞI

Yer-su kültü (Yer-Su, Türk ve Altay mitolojisinde bir doğa katmanı. Aynı zamanda eski Türk inancı Tengricilikte bir ruh kategorisidir. Yar-Sub veya Yar-Suv olarak da söylenir. Karşıtı Gök-Kal'dır) büyük imparatorluklar zamanında gelişerek önemli bir kült haline gelmiştir. Göktürk İmparatorluğu devrinde yer-su ruhların önemi Orhun Kitabeleri'nde anlaşılmaktadır. Göktürklerin mukaddes yer-su ıdık, yer-sub kavramıyla hem koruyucu iyeleri, hem de yaşadıkları mekânı ifade ettikleri görülmektedir. "Eçümüz apamız tutmış yer-sub" (atalarımızın idare ettiği yer-su) cümlesiyle ifade ettikleri yer-su yaşanılan coğrafyadır. Kült haline gelen yer-su, Ötüken ve Budun İnli Dağlarını ve ormanlarını temsil etmektedir. Bu kutsal yer-su ruhları, Göktürklerin kaderini tayin etmektedir. Tonyukuk Yazıtları'nda, vatanın korunmasında rol alan yer-su ruhlarının önemi açıkça ifade edilmiştir. Göktürk vatanına saldıran düşmanlar, Umay tanrıçası ve yer-su ruhlarının yardımıyla yenilgiye uğratılmıştır. Türk boylarındaki dağ, su, ağaç, orman, kaya kültleri çok eski Türk kitabelerinde yer-sub adıyla ifade edilmektedir.

Eski Türk inançlarında yer gibi su da ıdık, yani kutsaldır. Bu kavramın içine bütün ırmaklar, göller, coşkun akan bütün sular ve pınarlar da dâhil edilmektedir. Türkler suyu, kuvvet ve bereket kaynağı olarak kabul ettikleri gibi, koruyucu ve cezalandırıcı Tanrı olarak da saymaktadırlar. "Tanrı, Türk'ün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye" kağanları Türk milletinin üzerine getirip koyar. Vazifesini iyi yapmayan veya isyan edenleriyse yer ve sular cezalandırır. Bu bakımdan yerdeki sular, Türklerin sadece dinlerinde değil, devlet anlayış ve inanışlarında da büyük öneme sahiptir. Bereket sağlama özelliğiyle hayat kaynakları içinde yer aldığına inanılan su, çok sık söylenmese de yeryüzü gibi ana olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, yağmur şeklinde içinden geldiği göğe bağlı bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi yer-su'da yer alan suyun yeryüzünde yüksek bir anlamı vardır. Evrenin dört öğesinden biri de sudur. Su ateşin düşmanıdır ve onu söndürür. Aynı zamanda su, ateşin tamamlayıcısıdır da... Mademki ağaç fidandan oluşuyor, fidanın da serpilip gelişmesi de suyla olmaktadır. Dünyanın yaratılışıyla ilgili mitlerin çoğunda, dünyanın başlangıçta bir okyanustan ibaret olduğuna inanılmaktadır. Sümer mitolojisinde evrenin kökeni ile ilgili olarak Sümer tanrılarının listesini veren bir tablette, adı "deniz" için kullanılan ideogramla yazılan Tanrıça Namnu, "göğü ve yeri" doğuran ana olarak tasvir edilmektedir. Babil Mitolojisi'ne göre, başlangıçta evrenin tatlı su okyanusu Apsu ile tuzlu su okyanusu Tiamet'in dışında başka bir şey yoktur. Bu ikisinin birleşmesinden tanrılar var olmuştur. Mısır yaratılış mitosuna göre hayatın kaynağı kadim sulardır. Atum Kaos'un sularından yükselerek kuru toprakla üzerinde durabileceği bir tepecik oluşturur. Bu kadim tepecik ilk hayatın çıktığı yerdir. İnka ve Maya efsanelerinde de dünyanın yaratılışı ile ilgili olarak şunlar yazar: Henüz insanoğlu ve hayvanlar yoktu, kuşlar, balıklar, yengeçler ne bitkiler, ne de ormanlar vardı. Sadece gökyüzü vardı. Yeryüzünün çehresi görünmüyordu ve gökyüzünün altında sakin yatan deniz tüm enginliğiyle uzanıyordu. Japon efsanelerinde de başlangıçta var olan suyu görmekteyiz. Dünyanın yaratılması efsanesinin başladığı zamanda denizin üzerinde yüzen yağdan başka bir şey olmadığı belirtilmektedir. İnsanların üzerinde yaşadığı toprak henüz yaratılmamıştı. İki tanrı yay biçimindeki köprünün tepesinde dururlar. Aşağıda, sonsuz hareketle kımıldayan, gümüş renginde küçük dalgalarla hiç durmadan hareket eden muhteşem mavilik ve uçsuz bucaksız deniz vardı.

Çin Mitolojisi'nde de yaratılışın çeşitli varyantları vardır. Bunlardan birine göre; "Başlangıçta iki okyanus biri güneyde biri kuzeyde merkezde bir kara parçası vardı. Güney okyanusun efendisi Shu (dikkatsiz), kuzeydeki okyanusun efendisi Hu (aceleci) ve merkezdeki kara parçasının efendisi Hwuntun (kaos) idi." Burada yer alan iki ayrı okyanus ve iki ayrı efendi ayrıca kara parçasının da var ol-

ması Türk Mitolojisi ile Çin Mitolojisi'ni birbirinden ayırmaktadır. Çin mitolojisinde yaratılış mitinin diğer bir varyantı olan "PanKu" ile İskandinav ve İzlanda Mitolojilerinde yer alan "Ymir" mitlerinde anlatılan dünyanın bir veya iki devin parçalanmasıyla oluşması inancı tamamen Türk Mitolojisi'ne yabancıdır.

Yaratılışın kaynağı olarak "Sonsuz Su"yun gösterilmesi Türk mitolojisi için de geçerlidir ve su kültü burada da diğer milletlerde olduğu gibi birden fazla yaratılış efsanesi yer almaktadır. Altay yaratılış destanında "başlangıçtaki sonsuz su" şöyle ifade edilmiştir.

"Dünya bir deniz idi, ne gök vardı ne bir yer,

Uçsuz, bucaksız, sonsuz sular içreydi her yer!

Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak,

Uçuyor, arıyordu katı bir yer bir bucak."

Yakutların yaratılış efsanelerinde de başlangıçta her yeri kaplayan bir deniz motifi bulunmaktadır. Yakutlara ait olan birkaç değişik yaratılış efsanesinde de bu temel motif yer almaktadır.

"Büyük Ak yaratıcı Ürüngayıgtoyon, ta başlangıçlarda, büyük denizin üzerinde, yükseklerde durup dururken, su üstünde yüzen bir köpük gördü. Tanrı durdu ve köpüğe sordu 'Sen kimsin?' diye. Köpük baktı Tanrı'ya dedi: 'Ben bir şeytanım. Ta su dibinde yerde, ben orada yaşarım.' Tanrı döndü şeytana: 'Gerçek mi bilmem sözün? Var mı su altında yer? Öyleyse bana getir. Yerden bir parça toprak!' Şeytan daldı denize, epey bir zaman geçti. Sonra şeytan göründü, elinde az toprakla. Tanrı eline aldı, kara toprağı baktı. Takdis etti toprağı, elinden suya attı. Sonra şeytan düşündü, şu Tanrı'yı ben nasıl suya batırayım da boğayım diye. Fakat tam bu sırada toprak nasıl olduysa başladı büyümeğe, etrafa yayılmaya. Sertleşti, katılaştı. Denizin büyük kısmı hemen toprak oldu."

Yaratılışta, okyanusla beraber Ural Dağları'nı da hesaba katan Vogul Efsanesi'nde de başlangıçtaki sonsuz su, "Çok önceleri dünya suların üzerinde bir tabak gibi yüzermiş" ifadesiyle çok açık bir şekilde görülmektedir.

W. Radloff, Verbitskiy, Anohin ve Potanin gibi araştırmacıların Altay, Yenisey, Yakut ve diğer Türk boyları arasından topladıkları metinlere bakıldığı zaman, Türklerin dünyanın yaratılışıyla ilgili efsanelerindeki en önemli unsurun "başlangıçtaki sonsuz su" inancı olduğu görülür. Asya ve diğer kıtalardaki başka kültürlerde dünyanın yaratılışındaki bu durum Türk Mitolojisi'ndeki gibi özellikler taşımamaktadır. Kuzey Amerika Kızılderili kabilelerinden Cheyyenlerin mitolojisine göre "başlangıçta hiçbir şey yokmuş ve büyük ruh Maheo boşlukta yaşıyormuş. Maheo etrafına bakmış ama görünürde hiçbir şey yokmuş. Maheo gücüyle göle benzeyen ama tuzlu olan büyük bir su yaratmış." Cheyyenlere ait bu metin, başlangıçta Tanrı'dan başka hiçbir şey olmadığını ve göle benzeyen tuzlu suyun Tanrı tarafından sonradan yaratıldığını ifade etmektedir. Halbuki Türk Mitolojisi'nde, başlangıçta Tanrı ve sonsuz su vardır.

Bazı Türk boyları suyu Tanrı bilirler. Yunanlıların Poseidon'una benzer. Altaylılar bir su iyesinin varlığından bahsetmektedir. Sümerlerin büyük tanrısı Enlil suların ve fırtınaların tanrısıdır. Bununla birlikte Ningişzida'nın da suların tanrısı olduğuna inanılır. Enlil gibi Ea da suların ve fırtınaların tanrısı kabul edilir. Bunun yanında Haniş adında ikinci derecede bir su tanrısı bulunmaktadır. Nina da kuyu ve su yollarının tanrısıdır. Gardizi'ye göre Ḳimekler (Kıpçaklar) İrtiş Irmağı'nı büyük kabul edip ona tapar ve secde ederler. Suyun, Kimeklerin Tanrısı olduğunu belirtirler. Bazı Türk boylarında suyun Tanrı kabul edilmesinin yanında Türk boylarının hemen hepsinde her suyun bir iyesi olduğu inancı hâkimdir. Günümüz Yakut Türkleri her ırmağın, gölün, pınarın ayrı bir iyesi olduğuna inanmaktadır. Karağas Türkleri su iyesine Sug ezi adını verir ve bol balık avlamak isteyen balıkçı, bu iyenin ruhunu memnun etmesi amacıyla bir ka-

yın ağacına onun adına renkli bir bez parçası bağlar. Yakut Türkleri, ilkbaharda balık avına çıkmadan önce, U İççite adlı su iyesine doğurmamış bir ineği kurban edip içki ve balık sunarlar. Yakutlardaki su iyesinin bir diğeriyse Ukula Toyon'dur. Bu su iyesi, suların kirletilmesine kızar, şayet sular temiz tutulmaz kirletilirse su kaynaklarını kurutur ve insanları susuz bırakır.

Sayıları çok ve değişken olan, Göktürklerin kutsal nehirlerine Altay toplumlarında tarih boyunca rastlanmaktadır. Reşideddin bu nehirleri Onnehir, OnOrkun (On Orhon) olarak adlandırmaktadır. Bu nehirler, Uygurlarda Tamir, Selenge, Tola; Moğollarda Selenga, Onoen, Kerulen İli; Batı'da Volga (İdil) olarak anılmaktadır. Altay Türkleri hanlarının, Khatun Nehri'nin kaynağında oturduklarına inanarak onun adına kurban keserler. Böylece, kendilerine iyilik etmeleri için yalvarırlar. Yeniseylilerse, Tom ve Kem Irmaklarını kutsal sayarlar. Diğer bir Türk halkı olan Etilere göre de Tamarmara Nehri kutsaldır ve Sulikatte adında bir de tanrısı vardır. Kumarbi efsanesinde Dicle Nehri Tanrı olarak nitelendirilir ve Aranzah olarak adlandırırlar. Karanlıklar içinde gömülü olan Kaf Dağı da kimsenin görmediği bir denize çevrilidir.

Türklerde suya karşı olan bu sağlam inanç ona kutsallık vermekle birlikte ölümsüzlüğü de bahşettiğine inanılmaktadır. Fakat bu su diğer sulardan ayrılmakta ve "Hayat Suyu" olarak anılmaktadır. Bu unsur, Eski Türk inanç sistemi içinde yer almakta ve birçok Türk boyunda görülmektedir. Bazı Altay efsanelerine göre, göğün on ikinci katına kadar uzanan Dünya Dağı'nın üzerinde bir kayın ağacı var. Hayat Suyu da bu kayının altındaki kutsal bir çukurda bulunmaktadır. Bu suyun başında yine kutsal sayılan bir bekçi ruh vardır.

Efsaneye göre bekçinin adı Tata'dır ve Hayat Suyu ile ilgili kısmı şöyledir:

"Büyük bir dağ yükselir, on iki gök katından
Dağda bir kayın vardı, yaprakları altından,
Kayının altındaysa, küçük bir çukur vardı,
Bir karış bile değil, o kadar yüzlek dardı.
Bu çukur hep doluydu, kutsal hayat suyuyla,
İçen ölmez olurdu, ebedi bir duyuyla,
Altın bir köse vardı, bu suyun tam başında,
Bir de bekçe konulmuştu, kim bilir kaç yaşında,
Aksakal Tata denir bu bekçinin adına,
Tanrıca konmuş idi, bu kayının altına."

Uygurların Türeyiş efsanelerinden Er Sogotoh Destanı'nda da Hakan Ağacı'nın varlığından bahsedilir. "Bu ağaca Hakanağaç derlenmiş. Bu ağaç öyle büyük öyle büyükmüş ki, ortadaki dalları bile gökte mavi bir duman gibi görünmüş. Zirvesi dokuz göğü bile delip geçermiş. Onun dibinde de, insanlığa ölmezlik sırrını veren ebedi 'Hayat Suyu' kaynarmış. İhtiyarlar kuvvetten düşmüş, inekler gelirler, bunun diplerinde gezerler bu sudan içtikten sonra, yine gençleşip kuvvetlenerek dönerlermiş."

Dede Korkut kitabındaki Salur Kazan'ın ırmağa hitaben söylediği sözler, şamanların yer-su ruhlarına hitaben söyledikleri ilahilere benzemektedir. Salur Kazan ırmağa;

"Çığnım çığnım kayalardan akan su,
Ağaç gemileri oynadan su
Hasan ile Hüseyin'in hasreti su

Bağ ile bostanların ziyneti su

Ayşe ile Fatma'nın nikâhı su

Şehbaz atlar içtiği su

Kızıl develer gelüp geçtiği su

Ag koyunlar gelüp çevresinde yattığı su

Odamın haberini verir misin degil mana

Kara başum kurban olsun suyum sana" demektedir.

Akışı hızlı, büyük, ırmaklar geçit vermezler. İrtiş ırmağı, Türgeş adını taşıyan bütün Türk kesimlerinin ırmağıdır. Türgeşlere yapılan büyük Göktürk akınları, Türgeş Irmağı ile yakından ilgili olmuştur. Bunun için Vezir Bilge Tonyukuk, "Ertiş ögüzüg keçiksizin keçtimiz" (İrtiş Irmağı'nın geçitsizliklerini geçtik) demiştir. Oğuzların ulu kabul ettikleri ırmağı ise, kendi illerinden geçen Benegit Irmağı'ydı. Bütün Türk halklarının kendi dünya görüşlerine göre, kendi suları, ulu ve kutlu ırmakları vardı. Bunun yanında eski Türkler sıcak suların cehennemden, tatlı ve iyi suların da cennetten geldiğine inanırlardı.

Eski Türkler büyük su birikintilerine ve büyük göllere tengiz derlerdi. Göller, Türk masallarında, efsanelerinde ve mitolojisinde duygularla dolu bir yer olarak anlatılmıştır. Göl "ünlerin, bilginin, paranın birikmesi" veya bunun sembolüdür. Kültegin (Költigin) kitabesindeki "Türgi Yargun Köl" bunların en önemlisidir. Yine bu kitabedeki "Kara Köl"ü de bu göllere katabiliriz. Göller içinde efsanelerde en çok yer almış olan göl Issık Göl'dür. Milli destanlarımızdan anlaşıldığına göre Türkler, her tarafı dolaştıktan sonra bu gölün kenarına gelmiş ve yerleşmişlerdir. Bu civar Türk kahramanlarına uzun yıllar sahne olmuştur. Issık Göl'ün etrafı ormanlarla, yüksek tepelerle ve otlaklarla çevrilidir. Suları da sıcaktır. Bu yüzden Issık Göl denilmiştir. Kırgızlar da bu gölün etrafında yerleşmişlerdir. Bazı

dağların başındaki volkanik göller de "Gök Gölü" diye adlandırılmış ve bunlar da kutsal sayılmıştır.

Suyla ilgili bu inançların ve kutsallıkların günümüzde de halkımız arasında yaşadığını gösteren örnekleri vardır. Bugün Tunceli ve Bingöl çevrelerinde gelin eve getirilmeden önce ırmak veya dere üstüne kurulu köprüden geçirme âdeti vardır. Bu dere ve ırmak kuru dahi olsa bu âdet yerine getirilir. Böylece eve gelen gelinin kötülüklerden korunacağına ve girdiği eve bereket getireceğine inanırlar. Diyarbakır ve Şanlıurfa çevresinde kuruyan veya kurumak üzere olan su kuyularına ve ırmaklara kurban kanı akıtılır. Bu işlem sayesinde onların kuruması önlenmeye çalışılır. Harput'un Güneyçayır Köyü'ndeki "Kırklar" adı verilen kaynak suyuyla yıkanan hastalıklı ve cılız çocukların, kırk basan ve iflah olmayanların şifa bulacağına inanırlar. Bitlis'te cenaze çıkan evde bütün kaplardaki sular boşaltılır. Bu uygulamanın evdeki diğer kişilerin hayrına olduğuna inanırlar. Kars'ta yedi ayrı çeşmeden su toplayıp sabah namazından sonra bu suyla yıkanan kızın bahtının açık olacağına inanırlar. Malatya'da doğum yapan kadının sonu denilen kısmının suya atılmasıyla çocuğun kısmetinin açılacağına ve kısmetini bulunduğu yerden uzaklarda arayacağına aynı zamanda da huyunun su gibi temiz olacağına inanırlar. Şanlıurfa'da ve yöresinde sabah erkenden kapı önüne su dökülürse evin rızkının artacağına inanılır. Kars ve çevresinde rüya, akan bir suya anlatmak suretiyle suyun sıkıntıları alıp götüreceğine inanılır. Yine Anadolu'nun birçok köy ve kasabasında, suyun akıtılmaması ve pislenmemesi inancı vardır. Suyun boşa akıtılması ve lüzumsuz kullanılmasına izin verilmemektedir.

Bugün Orta Asya toplumlarının birçoğunda suyun dışkıyla kirletilmesi, bazen suda yıkanılması ve de çamaşır ve kap kacağın yıkanması yasaklanmıştır. 1912-1914 ve 1918-1922 yıllarında Kazak boyları arasında yapılan bazı araştırmalara göre, sabahleyin elini yüzünü yıkamadan sofraya oturan çocukları anaları takdir ederken, ihtiyarlar da şaka olarak "dokunmayın buzağıları, kuzuları semiz

olur" demektedir. Böyle bir şaka Başkurtlarda da tespit edilmiştir. Bu şakanın ve davranışların Eski Türklerin inanç sisteminin kalıntısı olduğundan şüphe yoktur. Bu âdetler temizliğe riayet etmemek gibi basit bir tembelliğin neticesi değil, arı ve kutlu bir ruh veya bu ruhun makamı sayılan suyu kirletmekten çekinme ve sakınmanın icabıdır. Ayrıca bugün Anadolu'da sıcak su yere dökülürken yerde bulunan yer iyelerinin (iyi veya kötü) yanacağından korkularak, dökmeden önce ve dökerken "destur destur" diyerek uzaklaştırılır ve de zarar görmesi engellenir.

Nahcivan'da, Iğdır'da olduğu gibi Nevruz bayramında, son çarşamba (Ahır çerçenbe) gecesinin sabahında, kızlar akarsuyun yanına giderek suya selam verir ve üzerinden atlarlar. Bir kap su getirerek evin etrafına ve bahçesine dökerek bütün sıkıntıların bitip bereketin geleceğine inanmaları başlangıçtaki Türk inançlarının değişik şekillerde günümüzde de devam ettiğini gösteren pratiklerdir. Pınarların, derelerin kuruduğu ve kuraklığın çok arttığı zamanlarda eski Türklerin, göğe bağlı olan suyu yağmur şeklinde yere indirmek amacıyla kullandıkları bazı teknikleri vardı. Bu tekniklerin başında "Yada Taşı" geleneği gelmektedir. Yada taşı, Türk dini tarihi içinde yağmur taşı (Yada, yat), Doğulu ve Batılı araştırmacıların dikkatini üzerine çekmiştir. Çok eski devirlerden beri Türk kavimlerindeki yaygın bir inanca göre, büyük Türk Tanrısı Türklerin ceddi âlâsına yada (yahut cada, yat) denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Türkler bu taşla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır ve fırtına çıkartabilirdi. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuştur. Şamanlara göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadaçların ellerinde de bulunmaktadır. Bu taşa Araplar Hacerül Matar, Farslar Senki Vede, Çağataylarsa Yeşim Taşı demektedir. Türk lehçelerindeki bazı fonetik farklılıklardan dolayı bu taşın telaffuzunda da farklılıklar bulunmaktadır. Yakutçada sata, Altaycada cada, Kıpçak grubuna dâhil olan lehçelerde cay denir. Yada taşı hakkındaki ilk bilgiye Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Çinlilerin Tong sülalesi tarihine göre; "Türklerin büyük ataları Hunların

kuzeyinde bulunan So sülalesindendi. Oymağın başbuğu Ananbu idi. Bunlar yetmiş kardeş idi. Birincisi dişi kurttan türemiş olup adı İçjininişibu idi. Ananbu ve kardeşleri doğuşundan budala oldukları için onların bütün sülalesi imha edildi. Nişibu tabiatüstü hususiyetlere malikti. Yağmur yağdırıp fırtına çıkarabilirdi. İki karısı vardı. Diyorlar ki biri yaz ruhunun kızı, ikincisi de kış ruhunun kızıydı" denilmektedir.

Prof. Dr. Faruk Sümer, eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Âdeti adlı makalesinde 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar telif olunan coğrafi ve tarihi eserlerde, seyahatnamelerde, lügat kitaplarında ve şairlerin manzumelerinde Türklerin bu meşhur âdetlerinden bahsedildiğini ve bu konuda birbirinden meraklı ve tafsilatlı haberler verildiğini yazmıştır.

Yada taşının fonksiyonu ile ilgili hadiseyi gözüyle gördüğünü bildiren ilk yazar büyük Türk alimi Kaşgarlı Mahmut'tur. Kaşgarlı Mahmut da 11. yüzyılın ikinci yarısında yazmış olduğu Divân-ı Lügat-it Türk adlı eserinde, bu meseleyle alakalı olan müşahedesini söyle anlatmaktadır: Yat bir nevi kâhinliktir. Hususi taşlarla yapılır. Bu şekilde yağmur ve kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Bu usul Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gördüm. Orada bir yangın çıkmıştı; mevsim yazdı. Bu suretle kar yağdırılırdı ve ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü.

449 yılı olaylarından bahsedilirken şöyle bir kayıt olduğu belirtilmektedir: "Evvelce Kuzey Hunlarının idaresinde bulunan Yüeban ahalisinde öyle kâhinler vardı ki Cücenlerin saldırışlarına karşı durduklarında çok şiddetli yağmur yağdırdılar, fırtına çıkardılar. Cücenlerin onda üçü sellerde boğuldu, soğuktan kırıldı."

Kaşgarlı Mahmut'un çağdaşı olan Gardizi'nin "Zeynül Ahbar" adlı eserinde yat taşının menşei hakkında şöyle bir rivayet nakledilmektedir: "Peygamber Nuh Aleyhisselam cihanı dört oğlu arasında taksim ettiği zaman Türklerin atası olan Yafes'e de şark diyarlarını

vermişti. Nuh Peygamber Tanrı'ya, oğlu Yafes'e istediği zaman yağmur yağdırabilmesi mümkün kılacak bir dua öğretmesini niyaz ediyor. Cenabı Hak sevgili peygamberinin duasını müstecab kılarak Yafes'e bir dua öğretiyor. Yafes duayı unutmamak için bir taşa yazıyor. Ve bunu muska gibi boynuna asıyor. Türkistan'a gelen Yafes, bu taşla istediği zaman yağmur yağdırıyor ve suları taşırıyordu. Yafes öldükten sonra taş Türkiye Türklerinin ataları olan Oğuzlara intikal ediyor. Lakin diğer Türk kavimleri de Yafes'in evladı oldukları için taş üzerinde hak iddia ediyorlardı. Bunun üzerin Oğuzlar, diğer Türk kavimlerinin bu meseleyi halletmesi için yaptıkları teklifi kabul ederek kura çekiyorlar. Kura, Türk kavimlerinden biri olan Karluklara çıkmış ve taş onlara verilmiştir. Bir müddet sonra Karluklar yağmur yağdırmak istediler. Lakin bu maksatla yapılan işten olumlu bir sonuç alınmamış ve gökten bir damla yağmur yağmamıştır. Böylece taşın sahte olduğu anlaşılmıştı. Oğuzlar asıl taşı saklayarak Karluklara ona benzeyen başka bir taş vermişlerdi. Meselenin anlaşılması üzerine Türk kavimleri arasında uzun ve kanlı bir savaş başlamıştır."

Dr. Rıza Nur'un Türk Tarihi adlı eserinde Şamanizm'de dinle sihrin eşit olup şamanların yağmur yağdırma kudretine sahip oldukları kaydedilmiştir. Doğu Türk yurtlarındaki birkaç ırmaktan çıkan ve birkaç çeşidi olan yada taşıyla da yağmur yağdırdıklarını bildirmektedir.

Firdevsi'nin meşhur eseri Şahname'de yada, Moğolca ced, yadacılık, yedecilik, cadılık ve bu işin sihir olduğundan bahsedilir. Tuluy Han zamanında yağmur yağdırılarak Hitay askerinin perişan olduğundan bahsediliyor. Yada, yat vb. dini-sihri inançların sınırı ve etkisi hemen bütün Türk kavmini sardığı gibi Çin'e, Moğollara ve Ural-Altay kavimlerine kadar yayılmış bulunmaktadır.

13. yüzyılda yaşamış bir müellif de yağmur taşının şekli ve menşei hakkındaki sözleri şöyle özetlemiştir: "Yağmur taşı yumuşak, büyük bir kuş yumurtası büyüklüğünde olup üç türlüdür. Bu taş hakkında muhtelif fikirler vardır. Bazılarının zannına göre bu taş Çin'in doğu

sınırlarında bulunan madenlerden hasıl olmaktadır. Bazılar derler ki bu taş, Çin'in serhaddindeki sürhab adlı kırmızı kanatlı büyük bir su kuşunun mahsulüdür." Türklerin kültür hayatı, folkloru, etnografyası üzerinde yapmış olduğu araştırmalarla tanınan Radloff, 1861 yılında Altay'da Abakan Irmağı kaynağı çevresinde bulunduğu sırada yağmur taşıyla ilgili bir olaya tanık oluyor. Bu defa şiddetli yağmurdan kurtulmak için rehberi olan şahıs, aynı zamanda yadacı olduğundan yağmurun durması ve gökyüzünün açılması için efsun mahiyetinde manzume okuduğunu kaydetmiştir. Yada taşının yağmur yağdırmasının yanı sıra yağmurun şiddeti ve uzun süre yağmasından dolayı halkın ayrıca büyük zarar gördüğü ve yağmuru durdurmak için de değişik metotların uygulandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hatta bazı yadacıların akıbeti de bu yüzden kötü olmaktadır. "Harzemşah (Harezmşah) Sultanı Mehmet, Çingiz (Cengiz) istilasından önce Çin tarafına gelirken çok fazla yağmur ve kara maruz kalır. Bunu, yağmur taşı kullanan bir yadacının yaptığını anlayınca o iki şahsı huzuruna getirtir ve siyah keçelere sarıp gömdürür. Böylece yağmur kesilir. Şayet öldürmeselermiş yağmur kesilmeyip felakete uğrayacaklarmış." Taşın nasıl kullanıldığı, yağmur yağdırma işlemlerinde hangi sıranın takip edildiği ve taşla birlikte kullanılan diğer materyallerin ne olduğuna gelince: "Harezm hükümdarlarından Sultan Alaaddin Mehmet huzurunda bir ihtiyarın bir tasa su doldurup içine iki boru diktiğini, üçüncü borudan yüksek bir yere koyduğu, yağmur taşı renginde bir yılanın aşağı sarkıverdiğini, ihtiyarın Türk yat taşını tasa daldırdığı ve daha bir dakika olmadan bunları sudan çıkarak birbirine sürttüğü ve ikisini de birer tarafa fırlattığını ve bunu yedi defa tekrarladıktan sonra taştan su alarak her tarafa serptiği ve yağmur yağdırdığı kaydedilmiştir." Yağdırma işlemini Şaban Şifai de aynı şekilde anlatmıştır. Yine, yağmur taşının yağdırma işinde kullanma metodu ve nerede bulunduğu, Cabir bin Hayyan'ın "El havasül KebirKitab'ül" bahsinde şu şekilde sunulmuştur: "Yazın sıcak bir gününde, bu yağmur taşı bir büyük tasın içine konulup tasın içine doluncaya kadar su konduktan sonra bu taşların yüzlerini birbirine sürtecek olursan

yağmur yağmaya başlar." Ayrıca bu taşın Karluk Türklerinin topraklarındaki bir derede bulunduğu, bu yerlerde aynı zamanda elmas bulunduğu ve vadinin içinde müthiş yılanlar, büyük yırtıcı kuşların bulunduğu ve manzarasının ürpertici olduğu anlatılıyor. Bu vadiden geçirilen katır ve eşek gibi hayvanların ayaklarına keçeler sarılarak taşların birbirine çarpıp yağmur yağmasına karşın tedbir alınması gerektiği söyleniyor. Faruk Sümer de bu meseleyle ilgili olarak şunları bildirmektedir: "Türkistan'da bir dağ geçidi vardır. Buradan geçenler gürültü çıkmaması için hayvanların nallarını keçeyle saralar. Eğer geçitte bulunan taşlardan birisi diğerinin üzerine düşer ve bundan cüzi da olsa bir gürültü çıkarsa hava derhal bulutlanır ve bulutlardan insan ve hayvanları mahvedinceye kadar, kesilmeyen ve bol miktarda yağmur yağar."

Çağdaş Türk halklarının folklarında yada taşı efsanesi en çok yayılmış efsanelerden biridir. Yakutlar yada taşına "sata" derler. Bu taş Yakutlara göre, at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların midesinde bulunur. En kuvvetli sata taşı, kurdun karnından çıkarılan taştır. Sata taşıyla Şamanlar yazın yağmur, kar yağdırıp; müthiş fırtına estirebilirler. Sata taşı Yakutlara göre canlı bir cisimdir. İnsan kafasına benzer. Yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok net görülür. Kadın veya bir yabancının eli veya gözü dokunursa ölür, kuvvetini kaybeder. Canlı satayı ele alıp yukarı kaldırılırsa derhal soğuk rüzgâr eser, yağmur veyahut kar yağar. Elinde bu taşı bulunduran adam uzak yola çıkar ve bunu da atının yelesi veya kuyruğu altına bağlarsa at terlemez, daima esen serin rüzgâr altında rahat rahat seyahat eder. Altay Şamanlarında kamlardan başka "yadaçı" denilen adamlar da vardır. Yadacı, yada denilen taşıyla yağmur, kar, dolu yağdırır ve fırtına çıkarır. Yada taşı daima rüzgâr esen dağlarda bulunur. Bu taşı elde temek için yadacı, bütün mal ve mülkünü feda edebilir.

Kırgız ve Kazakların Er Gökçe Destanı'nda, Altınordu Devleti'nin meşhur kahramanlarından Er Kosay'ın düşman ülkesine akın yaptığı esnada çölde başına gelenler şöyle anlatılmaktadır:

"Yanındaki adamlar susadı. Er Kosay'a susuzluktan şikâyet ediyorlar. Er Kosay, uzun kulaklı sarı atının eyerinin altından çay taşını çekip çıkardı. Salladı salladı yere koydu. Havadan yağmur yağdı yağmur suyunu içtiler."

Kırgızların Manas Destanı'nda büyük Çin seferi rivayetinde Almanbet adlı kahramanın yağmur yağdırmak için "bulutları efsunladığı"ndan bahsedilmektedir. Kırgızların inanışlarına göre çada (yada) taşı koyun karnında bulunur. Bu taşla yazın kar yağdırmak mümkündür.

Bugün Anadolu'da bu geleneğin izlerinin var olduğu ve bir şekilde devam ettirildiği de açıktır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde yağmur duasıyla ilgili gelenekler arasında kırk bir taşa dua okunup suya atmak âdeti tespit edilmiştir. Yine Anadolu'da her türlü tehlikeyi uzaklaştıracağına inanılarak çocuklara takılan bir taşa da yat taşı, yat boncuğu dendiği bilinmektedir. Bu âdetlerin de "yada taşı" inancına bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

TÜRK MİTOLOJİSİ'NE GÖRE GÜNEŞ, AY VE YILDIZLAR

"Ne Ay, ne güneş varmış, insanlar uçarlarmış.
"Uçanlar ısı verir, ışıklar saçarlarmış..."
Türk-Altay Efsanesinden

GÜNEŞ

Türk Mitolojisi'nde güneş, önceleri daha büyük bir öneme sahipti. M.S. 763'de Uygurlar "Mani" dinini kabul edince, yavaş yavaş "ay" da büyük bir önem kazanmaya başlamıştı. Bununla beraber Büyük Hun Devleti zamanında hem güneşe, hem de aya ayrı ayrı saygı gösterildikten sonra, kurbanlar kesildiğini de biliyoruz. Türklerde güneş doğunun, ay da batının sembolüydü. Tabii olarak zaman zaman, bütün bu düşünce düzenleri değişime uğramıştı. Teleüt Türklerine ait bir efsane de, "Ay kuzeyin ve güneş de, güneyin sembolüydüler." Bu yönleme, göğün en üst katında duran "Gök kartalı"nın duruşuna göre yapılmıştı. Söylendiğine göre, "Bu kartalın sol kanadı ayı, sağ kanadı da güneşi örtüyordu." Bu duruma göre kartalın başının doğuya bakması gerekiyordu. Bu duruş da Türk Mitolojisi'ne uygun bir yönlemeydi. Yine aynı efsaneye göre ay, karanlıklar ve geceler diyarı olan kuzeyin; güneş de aydınlığın hüküm sürdüğü ve gündüzler diyarı olan güneyin sembolüydüler. Fakat eski Türklerde güneş doğunun sembolüydü. Onlara göre güneşin doğduğu yön çok önemliydi. Esasen yönlerin söylenişinde kullanılan deyimler de hep güneşle ilgiliydiler. Mesela "gün batısı, gün doğusu" gibi. Göktürkler yönle-

rini tayin ederlerken yüzlerini doğuya, yani güneşin doğduğu yöne dönerlerdi. Bunun için de doğuya "İlgerü" yani "İleri" demişlerdi. Oğuz Destanı'nda da sabaha, tan ağarmasına ve gün çıkmasına büyük bir önem verilmişti. "Bütün hayat, o gün ve güneşle başlıyordu. Güneş battıktan sonraysa her şey duruyordu." Böyle bir anlayış, atlı Türkler ve savaş düzeninde yaşayan kavimler için normal görülmelidir. Altay bölgesinde yaşayan Türk Şamanlarının kapıları da daima doğuya açılıyordu. Halbuki normal olarak Türk halkları, güneş görebilmeleri için kapılarını güneye açarlardı. Görülüyor ki, dini ve manevi bir görevi olan Şaman bu umumi kaideyi bozuyor ve eski din düzenine uyuyordu. Gerek Yakut Türklerinde ve gerekse Altay yaratılış destanlarında "Cennetle Hayat Ağacı da doğu bölgelerinde bulunuyorlardı."

Türklerde genel olarak, "Güneş-Ana" ve "Ay-Baba" deyimleri kullanılıyordu. Bu sebeple bütün masal ve efsanelerde, güneşin dişi ve ayın de erkek olarak rol oynadığını görüyoruz. Ön Asya kültürlerinde de güneş dişi ve ay da erkekti. Tabii olarak karşılıklı tesirlerin ne zaman meydana geldiğini kestirmek çok güçtür. Mısır'daki Türklerin kökeniyle ilgili olarak anlatılan efsanede de "Güneş, Saratan burcuna girdiği bir sırada, suyu ve toprağı ısıtmaya başlıyor. Bu sularla balçıklar bir mağarada toplanıyorlar ve mağara da onlara bir ana rahmi vazifesi görüyor. Bu balçıklardan meydana gelen Türklerin ilk atası da Ay-Ata adını alıyor" diye yazmaktadır. Burada da güneş yine anne rolünü oynar gibidir. Fakat baba ortada yoktur. Yakut Türkleri, ayla güneşi iki ayrılmaz kardeş gibi kabul ediyorlardı. Onlara göre "Güneş Tanrısı" (Kün-Toyon) daha önemliydi. Yakut efsanelerinde, ayla güneşin aralarında kavga ettiklerini de görüyoruz. Büyük kahramanlar ve iyi insanlar, genel olarak ayla güneşin himayesindeydiler. Kötü ruhlarsa onlarla süresiz olarak savaş halindeydiler. Bu kötü ruhların bazen güneşi kovalayıp yakaladıkları da oluyordu. Güneş tutulması olayı, böyle kötü ruhların güneşi mağlup edip de ele geçirdikleri zaman meydana geliyordu. Yakutlar, ay ve güneş bayramını da ilkbaharda yaparlardı.

Altay Türklerine göre Tanrı Ülgen, ayla güneşe dokunan bir dağda otururdu. Bazı hikâyelere göreyse Tanrı Ülgen, ayla güneşin daha da ötelerindeydi. Onun tahtı, çok uzaklardaki yıldızlar üzerinde kurulmuştu. Esasen, ay ve güneşi yaratan da yine Tanrı Ülgen'di. Altay Türklerine göre güneşin kırıntılarından meydana gelmiş ve insanlara daima iyilik getiren bir tanrı da vardı. Bu tanrının adı "Suyla" idi. Bu Tanrı insanları daima korur ve onların, gök altında rahat ve huzur içinde yaşamalarını sağlardı.

"GÜNEŞ'İN OLUŞU"YLA İLGİLİ EFSANELER

Aşağıda özet olarak vereceğimiz bir Altay efsanesi, yine Altay Türklerinin "Türeyiş" efsaneleriyle yakından ilgilidir. Altay türeyiş efsanelerinde de, önceleri sonsuz bir denizden başka bir şey yoktu. Aşağıdaki efsaneye göreyse, ayla güneş bir aynadan (Toli) başka bir şey değildiler. Cengiz Han'ın en küçük oğlunun adı da "Toluy", yani "Ayna"ydı. Bu inanışa göre, "Ayla güneşin kendi kendilerine sahip oldukları bir güç veya kudretleri yoktu. Bunlar, yalnızca Tanrı'nın verdiği ışık ve sıcaklığı yansıtmaktan başka bir iş yapmıyorlardı. Nihayet bir maden parçası olan aynadan başka bir şey değildiler. Bu sebeple, Şamanların aynayla fala bakmalarını bu inanışlarla ilgili görenler olmuştur. Şamanlara göre dünyada ne olmuş ve ne olacaksa, her şey ve her olay bu aynaya vururdu. Tabii olarak Şaman'ın elindeki ayna da ayla güneşin bir sembolüydü. Şaman elindeki bu aynaya bakarak falını açar ve gelecek hakkında fikirlerini söylerdi. Batı Sibirya kavimlerinden Ostyaklarsa, ellerine bir ayna bile almaya lüzum görmeden güneşe ve üzerindeki lekelere bakarak fallarını açarlardı. Şamanlar elbiselerinin üzerinde ayla güneşin resimleri bulunan madeni plakalar da taşırlardı. Bunlar da hep, fal açma ve sihir yapmaya yarayan, aynı zamanda ayna yerine de geçen aletlerdi. Artık bu eşyaların nevileri, Şaman'ın zenginliğine ve büyüklüğüne göre değişirdi. Yanlarında yerli aynalar taşıyan Şamanlar olduğu gibi; Çin'den geti-

rilmiş ve üzerinde, gökteki "on iki burcun" resimleri bulunan ithal mallarına sahip olan Şamanlar da vardı. Güneşin oluşuyla ilgili Altay efsanesi şöyledir:

"Ne ay, ne güneş varmış, insanlar uçarlarmış,

Uçanlar ısı verir, ışıklar saçarlarmış.

Nasıl olmuşsa bir gün, bir insan hastalanmış,

Tanrı bir şey göndermiş göğün içinde yanmış.

Aynaya benzer şeyler, büyümüş büyümüşler,

Onların ışıkları, gökleri bürümüşler.

Bunlar göklerde yanan, ayla güneş olmuşlar,

Yeryüzünde yaşayan, insana eş olmuşlar."

Altay Türklerinin yukarıdaki efsanelerini, Kalmuklar biraz daha değiştirerek şöyle anlatırlar:

"İnsanoğlu yaşarmış, Tanrı'nın göklerinde,

Ne suç ne günah varmış insanın köklerinde.

İhtiyaç duymazlarmış, ne ay, ne de güneşe,

Tanrıyla yaşarlarmış yokmuş gerek bir eşe.

Tanrı onlara kızmış, insana şekil vermiş,

Dünyaya gidin demiş yeryüzüne göndermiş.

Ne ısı, ne de sıcak, insan saçamaz olmuş,

Tanrıya güneş için, insanoğlu yalvarmış,

Tanrı güneşle aya, buyurmuş hep parlamış."

Türk Mitolojisi'ne göre gökte bir güneş ve bir tane de ay vardı." Kuzeydoğu Asya ve Moğollara gidildikçe, onların mitolojilerinde güneşlerin sayıları daha da çoğalır. Bu, daha ziyade Budizm'in ve Güney Asya kültürlerinin tesiriyle meydana gelmiş bir inanç olmalıdır. Mesela Çin Mitolojisi'ne göre 10 ve Hint mitolojisine göre 7 güneş vardı. Asya'nın kuzeydoğu uçlarında yaşayan ilkel kavimler, önceleri genel olarak üç güneşin var olduğuna inanırlardı.

Altay Türklerinde genel olarak güneş sıcağın ve ay da soğuğun sembolü olarak görülür. İnsanların gündüzleri sıcaktan yanarken; geceleri de soğuktan üşümeleri bu inanışın doğmasına yol açan en önemli sebeplerinden biri olsa gerekti.

Güneşin yaratılışını anlatan ikinci Altay efsanesinde de Budist tesirleri görebiliyoruz. Esasen Hindulara göre de ay erkek ve güneş de dişiydi. Anlatışta Budist tesirlerin açık olarak görülmesine rağmen hikâye, Altaylıların inanç ve üslûpları ile erimiş ve yerli bir mitoloji haline gelmiştir:

"Bay Tanrı Oçirvani bir gün bir ateş bulmuş,

Ateşi kılıcının, hemen ucuna koymuş.

Bu ateşi çevirmiş, kılıcının ucunda,

Güneş hemen belirmiş ta göklerin burcunda.

Soğuk sulara kızan, Tanrı kılıcı vurmuş,

Ay gibi topraklaşan, sular gökte ay olmuş."

AY

"Ay'ı kurtlar yakalar, iyice bir yolarmış,

Ay, eve gidip yatar, yarası kan dolarmış."

Eski Türk inanışlarına göre ayla güneş, insanlara daima iyilik getiren ve onları koruyan iki kutsal kudretti. Ayla güneş insanoğlunu her zaman göz altında bulundurur ve onları kötü yola sapmadan korurlardı. Aşağıdaki, Altay Türklerinin anlattıkları masal da bunun bir örneğidir:

"Çok çok eski çağlarmış büyükçe bir dev varmış,

Nice çok canlar almış, insanoğlu az kalmış.

İnsanlar toplanmışlar, ta Tanrıya varmışlar,

Kurtar bizi diyerek, Tanrıya yalvarmışlar.

Bu çok güç vazifeyi, Tanrı güneşe vermiş,

Yakarım ben dünyayı, ay yapsın işi dermiş.

Ay dünyaya inerken, hava da çok soğukmuş,

Dev böğürtlen yer iken, ağaçla göğe uçmuş.

Ay gökte dolun iken dev ayda görünürmüş,

Böğürtlenini yerken, keçeye bürünürmüş."

Bu efsanede de görülüyor ki güneş sıcak, aysa soğuktur. Ay her girdiği yeri soğutur ve hatta soğuğuyla güneşin bile yenemediği kötü ruhları yenebilirdi. Fakat ayın bu soğuğu insanlara zararlı değildi.

İnsanlar ona karşı kendilerini koruyabilirlerdi. Soğuk bölge Türkleri tarafından anlatılan bu masallarda, aya ve soğuğa fazla önem verilmiştir. Hatta güneşin sıcaklığı bile küçümsenmiştir. Bu sebeple de güneş, aydan daha az güçlü olarak gösterilmiştir. Güneşin, ışıklarını ve sıcaklığını esirgediği bu bölge halklarının böyle düşünmelerinde elbette ki haklılardı.

AYDAN TÜREYEN TÜRK SOYLARI

Uygurca Oğuzname'de Oğuz-Han'ın babasının adının "Ay-Han" olduğu söylenir. Maalesef bu Oğuzname'nin baskısı kaybolmuştur. Bu sebeple bu "Ay-Han"ın kim olduğunu anlayamıyoruz. Bilindiği üzere, Oğuz Han'ın ikinci oğlunun adı da Ay-Han"dı. Burada "Ay-Han" yalnızca bir unvandır. Yoksa bazılarının dedikleri gibi, Ay-Han ayın hanı, Kün-Han da güneşin hanı değillerdi. Elbette ki Ay-Han, Türk Mitolojisi'nde ayı temsil eden sembolik bir addı. Türklere göre ay erkekti. "Ay-Ata" deyim ve adları buradan geliyordu. Türk-Moğol efsanelerinde ayı, çocuk doğurtan bir baba olarak da görüyoruz. Çingiz-Han'ın atalarından Alan-Ko'a, ay ışığından gebe kalmıştı. Bazı kaynaklar da ayın bizzat çadırdan içeri girerek kadını gebe bıraktıklarını söylerler. "Türklerdeki Gök-Kurt (Kökböri) ise gökteki Tanrı'nın, yerde şekillenmiş bir sembolüydü. Bunun için de göğün rengini almıştı." Aydan gebe kalan kadınlara ay, sarışın bir adam şeklinde gelmiş ve köpek şeklinde gitmişti. Çin'de altın ve sarı renk imparatorun sembolleriydi. Bu sebeple Moğol efsanelerinde Çin tesirleri aranmalıdır.

YILDIZLAR

"Kubbesini sert göğün, gezegenler delmişler,
"Soğuklar öğün öğün, Yeryüzüne gelmişler!"
Yakut Türklerinin Efsanesi

Yıldız Bilgisi, Zaman ve Yönler İçin Önemliydi

Yıldızlar Türk kavimlerinde daima önemli bir rol oynamışlardı. Eskiden beri dünyanın tanınmış at yetiştirenleri ve savaşçıları olan Türkler, yıldızlardan bir yandan günlük hayatlarında istifade ederlerken, diğer yandan da onlar için efsaneler düzmüş ve şiirler yazmışlardı. İyi bir yıldız bilgisi savaşçı bir kavim için hayati bir önem taşıyordu. Akınlar, kervanların ve sürülerin yola çıkışı, meraya gidiş, yatış ve kalkış hep yıldızlara göre yapılırdı. Daha düne kadar Anadolu'daki durum da böyleydi. Bilhassa yaz aylarında, şafakla birlikte şehirdeki pazarda bulunmak isteyen birçok köylünün yola çıkış saatlerini Ülker yıldızının durumuna göre ayarladıklarını yakından biliyoruz. Bu sebeple yıldız bilgisi, Türkler arasında başlıca iki bakımdan önemli sayılmıştı.

1. Vakti öğrenme bakımından, yıldız bilgisi çok faydalıydı. Özellikle yeni bir hayatın başlayacağı sabaha yakın saatlerde bu konuda sağlam bir bilgiye sahip olma, Türk toplumuna büyük faydalar sağlıyordu.

2. Yıldız bilgisiyle yönleri ve yolu bulma, atlı ve savaşçı kavimler için ihmal edilemez bir bilgiydi.

Zuhal yıldızını eski Türkler iyi tanıyorlardı. Bazı eski Türk kitaplarında bu yıldızın adı da geçer. Fakat bu ad, henüz daha kesin olarak okunmamıştır. Kutadgu Bilig, bu yıldız için şöyle diyor:

"En üstün Zühal'dir (Sekentir), en önde yürür,

İki yıl, sekiz ay bir evde kalır!"

"Müşteri" (Jüpiter), eski Türklerin takvim bilgilerinde önemli bir rol oynardı. Jüpiter'in eski Türkçe adı "Eren-tüz"dü. 11. yüzyıldan sonra Türkler bu yıldıza "Ongay" demeye başlamışlardı. Anadolu'nun birçok yerinde bu yıldıza "Öngay" veya "Öngey" adı verilmesi de üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. On iki hayvanlı Türk takvimi on iki gezegen ve burcun dönüş sürelerine göre kurulmuştu. Jüpiter'in dönüş süresi de on iki burcun dönüşlerine yakındı. Bu bakımdan Türkler, Jüpiter'e büyük bir önem vermişlerdi.

"Merih"in (Mars) "kızıl rengi" Türklerin gözlerinden kaçmamıştır. Eski Türkler Merih'e "Bakır Sokum" derlerdi. Türk Mitolojisi ve düşüncesi bakımından Kutup yıldızı, yani "Demir kazık"la bir benzerliği vardı. Türklere göre Merih korkunç ve ateşiyle her şeyi yakan bir yıldızdı. "Bakır sokum" adı da bundan dolayı verilmiş olmalıydı. Kutadgu Bilig, onun için şöyle diyordu:

"Üçüncü Merih (Kürüd) gelir, korkuç gururlu yürür,

Bir defa kime baksa, yeşermiş bile kurur!"

"Utarit" (Merkür) uğurlu bir yıldızdı. Bunun için eski Türkler ona "Tilek" yani "Dilek" derlerdi. Utarit'e karşı dilekler dilenir ve bu dileğin yerine getirilmesi beklenirdi. Yine çok eski bir Türk şairi olan Yusuf Has Hacib, onun için şöyle diyordu:

"Sonra geldi arzu, Tilek arzular,

Kime yakın gelse, özüne bağlar!"

KUTUP YILDIZI

"Derler Kutup Yıldızı, Gökteki bir kapıdan,
" Aydınlatırmış bizi, nur verir üst yapıdan!"
Eski Türk Efsanesi

Kutup Yıldızı Türk mitolojisinin uzayla ilgili kozmolojik düşünce düzeninin temel noktasını meydana getirdi. "Göğün direği", "kapısı" hep Kutup Yıldızı'ndan geçerdi. Bütün gezegenler de Kutup Yıldızı'nın etrafında dönerlerdi. Onlara göre bu düzenin bozulması demek, dünya ve kâinatın sonu demekti. Eski Türk Mitolojisi'ne göre, "Dünya da dönüyordu. Dünyanın bu dönüşü, hem kendi ve hem de Kutup Yıldızı ekseninde meydana geliyordu. Çünkü dünya, Kutup Yıldızı'yla göğe bağlıydı." Uygurlar Kutup Yıldızı'na "Altun Kazuk", yani "Altın Kazık" derlerdi. Diğer Türklerse ona genel olarak "Temir-Kazık" yani "Demir Kazık" demişlerdi. Böyle denmesinin sebebi de bu yıldızın göğün direği gibi tasavvur edilmesinden ileri geliyordu. Buradaki "kazuk" veya "kazık" sözü, bugünkü Türkçemizdeki anlamını az çok karşılamaktadır.

Anadolu'da, eski Türk Mitolojisi'nin Kutup Yıldızı ile ilgili izleri hâlâ yaşamaktadır. Zaten, "Demir kazık", "Demir Direk" gibi sözlerimiz, Anadolu Türklüğünün de Kutup Yıldızı için kullandıkları müşterek deyimlerdir. Bu yıldıza bazı yerlerde de "Kuluçka" da denir. Bu ad da, yıldızın hareket etmemesinden dolayı verilmiş olmalıdır.

Türkçede "kazık" demek, yerinde duran kımıldamayan, tahta veya demirden yapılmış büyük bir çividir. Buna bağlanan atlar da hayvanlar da onun etrafında döner dururlardı. Kutup Yıldızı da gezmeyen bir yıldızdır. Yine Türk mitolojisine göre, "Uzaydaki bütün yıldızlar, tıpkı bir at gibi ona bağlanmış ve onun etrafında dönerler."

Aynı zamanda "göğün göbeği" de yine Kutup Yıldızı'ydı. Türk mitolojisinde Kutup Yıldızı parlaklığın bir sembolü gibiydi. Ateş gibi parlayan bir şey, ateşle değil de "Kutup Yıldızı gibi" şeklinde tarif edilirdi. Güneş, ışık ve sıcaklık saçan bir varlıktır. Kutup Yıldızı'nın özelliğiyse yalnızca parlamak ve parlak olmaktı. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'na göre, "Oğuz Han bir gün bir yerde Tanrı'ya dua ediyor ve yalvarıyormuş. Tam bu sırada etrafı birden bir karanlık basmış ve gökten, aydan da, güneşten de parlak bir ışık inmiş. Işığın içinde güzel bir kız oturuyor ve başındaki taç parıl parıl parlıyormuş. Taç o kadar parlakmış ki, parlaklığı tıpkı Kutup Yıldızı'nın, yani Altın Kazık'ı andırıyormuş."

ESKİ TÜRKLERDE KURBAN

V. Eberhard, Türklerde insan kurbanının bulunmadığını, bu türlü kurbanın Türkler tarafından yasaklandığını kaydeder. Bahaeddin Ögel de aynı görüştedir. Ataların ruhlarına insan kurban etme âdetinin bir Moğol geleneği olduğunu kaydeden Ögel şöyle bir efsane nakleder: "Türkler dişi geyiği bir tür tanrı, daha doğrusu birer dişi ruh kabul ediyorlardı. Göktürklerin atalarından biri, sık sık bir mağaraya giderek orada Deniz tanrısı ile sevişirmiş. Bir müddet sonra Deniz tanrısı mağaraya gelmez olmuş. Bunun sebebi bir Ak geyiğin askerler tarafından öldürülmesiymiş. Bu durumu öğrenen Göktürk reisi ak geyiği vuran kişiyle kabilesini cezalandırmış. Bu cezaya göre Göktürklerde insan kurbanları, hep bu askerin kabilesinden verilirmiş."

Ögel'in bu efsaneyle ilgili görüşleriyse şöyledir: "Bu efsane Türklerin çok eski, belki de tarihten önceki âdetlerinin bir yankısıdır. Çünkü Göktürk çağıyla ilgili hiçbir kaynak Göktürklerde insan kurbanı verildiğine dair en ufak bir açıklama da bulunmamaktadır."

Ancak Göktürklerde atla beraber insan kurban edildiğine dair Bizans elçisi Valentin'in, İstemi Kağan'ın cenaze merasimini (yog) anlatırken yaptığı tasvir çok dikkat çekicidir: "Matem günlerinden birinde, dört tane bağlı hun getirdiler, (Kağanın) babasının atları ile birlikte bunları ortaya koydular. (Öbür dünyaya) gidip, (kağanın) maiyetine girmelerini emrettiler." Emel Esin, bu kayıt hakkında "Göktürklerde insan kurban edildiği hakkında tek rivayet" demekte ve "Başka nadir rivayetler şüpheli mahiyettedir ve esasen de ölümle bitmemektedir" diye ilave etmektedir. İnsan kurbanı ayinlerinin sıkı sıkıya tarım kültürüyle bağlı olduğu tespitinden hareketle, eski Türk toplumunda insan kurbanı olmamasını, Türklerin göçebe hayat tarzını sürdürmelerine bağlayabiliriz

Orhan Türkdoğan, Orhun Abideleri'ndeki bazı ifadelerden hareketle eski Türk diniyle ilgili olarak şu çıkarımlarda bulunur. "Öd tengri yaşar, kişi oğlı kop ölgeli törümiş." (Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için yaratılmış.) Bu özlü ve anlamlı söz, bize Tanrı'nın ölümsüz, insanınsa ölümlü olduğunu göstermektedir. O halde Göktürklerde bilebildiğimiz kadarıyla evrensel dinlere yaklaşan bir "tanrı" anlayışı hâkimdir. Ancak bu tanrı, Türk tanrısıdır, başka milletin tanrısı değildir. "Üze Türk tengrisi ıduk yiri subı ança etmiş erinç." (Yukarıda Türk tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir.) Görülüyor ki, burada evrenin yaratılış (kozmogoni) geliştirilmektedir. Şöyle ki, "Üze kök tengri asra yagız yir kılundıkta ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kağan, İstemi Kağan olurmış. Olurupan Türk budunung ilin törüsin tuta birmiş." (Üste mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş.) Zamanı yaşayan, yani ölümsüz olan Tanrı aslında Gök Tanrı'dır. Mavi gökle yağız yer ve ikisi arasında insanoğlu da yaratılmıştır. Nasıl Gök Tanrı yeri, suyu, kutsal kılmış ve onları düzenlemişse, aynı şekilde Bumin ve İstemi Kağanlar da Türk milletinin ilini töresini düzenlemişlerdir

Burada eski Türklerin dini olarak yaygın ve yanlış olarak bilinen Şamanizm hakkında da Türdoğan şöyle demektedir: "Eski Türklerde dini inançlarla ilgili olarak bazı kültlere rastlamaktayız; ki Şamanizm bunlardan biridir. Sosyoloji ve antropoloji açısından kült; bir dinin ibadetiyle birleşen uygulamaları ve merasimler kümesidir. Bu nedenle herhangi bir kült, Dionysos kültüründe görüldüğü gibi tanrısal uygulama, eylem ve fikirler kümesini kapsar. Bu nedenle Şamanizm de bir din değil bir külttür."

Eski Türklerin büyük bir çoğunluğu Gök Tanrı dinine inanmakla birlikte, ilişkide bulundukları milletlerin dinlerini de kabul etmişlerdir. Yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi, dinsel bir eylem olan kurbanda bu dinlerin etkilerini takip edebiliyoruz.

KANLI KURBANLAR

Kanlı kurbanların başında at gelmektedir. Yukarıda da izaha çalıştığımız gibi insanların kurban olarak sundukları, sahip oldukları varlıklarla doğru orantılıdır. Bütün göçebe topluluklarda olduğu gibi Türkler için de at en değerli hayvanlardan birisiydi. Savaşta ve barışta devamlı at üzerinde olan Türkler ayrıca atın etinden ve sütünden de istifade ediyorlardı. Hal böyle olunca tanrıya sunulacak en değerli kurban da at olmaktadır. Manas Destanı'nda birçok yerde at kurbanı geçmektedir: "Manas'ın oğlu Semetey Talas'ta Zülfikar Dağı'nda oturan Bayoğlu Bakay'ı ziyaret eder. Bakay sevinir. Tanrı yoluna atlar kurban eder."

Yine Manas Destanı'nda Manas'ın ölümü üzerine yapılan cenaze töreninde at kurbanı öne çıkmaktadır: "Manas öldükten sonra dokuz gün bekletilir. Doksan kısrak kesilir. Dokuz kat kumaş halka dağıtılır. Daha sonra aynı cenaze töreninde altmış sayısı rol oynamaya başlar. Altmış gün bekletilir. Altmış kısrak kesilir ve ölü mezara konur. Bu suretle merasim biter."

Kurban edilen atlar çeşitli renklerdedir. Bunların başında ak, boz, sarı renkler gelmektedir. Beyaz renkteki kurbanlar iyi ruhlara/tanrılara sunulurdu. Beyaz at kurbanı hakkında Ögel şunları söyler: "Hıtaylarda beyaz ata binerek beyaz tilki avlama merasimleri, beyaz atla beyaz öküzün Gök Tanrı'ya kurban edilmesi, bir şehir zapt edildikten sonra, yine beyaz atla koyunların kurbanı, çok eski Türk-Moğol âdetlerinin bize gelen akisleridir."

Sarı at kurbanıyla ilgili olarak Ögel şunları nakleder: "Sarı at veya sarı inekle sarı devenin kesilmesi de Türk Mitolojisi'nin motiflerinden biridir. Sarı renkte hayvanların etlerinin daha iyi vasıfta olduğundan mı; yoksa altın gibi sarı renklerin kutsal oluşundan veya soylu tabakayı gösterdiğinden dolayı mı, büyük saygı ziyafetlerinde sarı hayvanların kesildiğini biliyoruz."

Şaman ayinlerindeki at kurbanıyla ilgili olarak da Bilge Seyidoğlu şu bilgileri verir: "Şaman ayinlerinde açık bir renk at kurban edilir. Eti bir merasimle ayine katılanlara dağıtılır. En iyi parça da şamana kalır. Kurban edilmiş atın ruhunun şamanla birlikte gökyüzünde dolaştığına ve üçüncü cennete ulaştığına inanılır."

At kurbanının dışında sığır, keçi, koç, kuzu ve öküz de eski Türklere göre makbul kurbanlıklardır. Sığır kurbanı yaygın olarak Kazaklar ve Kırgızlar arasında yaygındır. Sığır kurbanının (özellikle öküz) günümüze yansımasını Çankırı ili Ilgaz ilçesi Şeyh Yunus köyünde yapılan ve yedi yılda bir tekrar edilen yedi öküz kurban etme merasiminde izleyebiliyoruz.

Yakutlarda şamanlığa giriş törenlerinde yapılan dualarda; kafasının yarısı kara olan beyaz inekle kızıl ineğin kurban olarak sunulacağı şaman adayının dilinden anlatılmaktadır. Eski Türklerdeki kurbanların renkleri hususunda gösterilen hassasiyet, günümüzde kurbanlıkların süslenmesi, kınalanması şeklinde kendini göstermektedir.

Kansız kurbanların başında ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen "ıduk"lar gelmektedir. Kansız kurbanların bir türü de "saçı"dır (libation). Bu dini terim bütün Türk boylarında ortaktır. Moğollarda "saçu" olarak geçmektedir. Kanlı kurbanlara tayılga yahut hayılga dendiği gibi saçıya da saçılga yahut çaçılga denir. Göçebe Türk boylarında süt, kımız, yağ, bulgur karıştırılmış süt "saçı" olarak kullanılan şeylerdir. Mahiyet itibariyle saçı, olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan iye ve ruhlara sunulan ve onlar adına onların rızasını ve yardımını kazanmak için dağıtılan cansız nesnelere verilen bir isim, öz itibariyle bir cins kurbandır. Eski Türk inanışın izleri şekil ve mahiyet değiştirerek günümüze kadar gelmiştir. Saçı, değişik söylenişleriyle saçılga veyahut çaçılga günümüzde düğün âdetleri bünyesinde kendini muhafaza etmiştir. Aşağıya alacağımız örneklerde bunu tüm açıklığıyla görmemiz mümkündür.

Eskişehir Şükranlı'da gelinin oğlan evine getirilişi ile ilgili olarak şu pratikler uygulanmaktadır: "Gelin odasına alındıktan sonra yengeleri tarafından tuvalete götürülür. Oğlanın arkadaşları da damadı bulunduğu yerden getirirler. Gelin tuvalete götürülürken damat koşarak gelinin üstünden para ve 'damat yemişi' denilen yemişi saçar. Kızın yanındaki yengeler, yemişleri toplayarak içeri getirirler. Bunlar evde bulunanlara dağıtılır."

Niğde Kayırlı kasabasında uygulanan saçı töreniyse şöyledir: "Damadın evinin eşiğine sırayla bir koyun postu, bir sayacak, bir halat konulur. Gelin bunların üstünden atlayıp geçer ve elindeki yağı kapıya yapıştırır. Geri dönerek yerdekileri toplar. Daha sonra su dolu testiyi ayağıyla kırar. İçinde kuru üzüm, buğday, şeker karışımı bulunan bir tabak gelinin eline tutuşturulur. Gelin bunları kadınların üzerine serpiştirir."

Sivas merkez Esenyurt (Şimkürek) köyünde saçı olayı şöyledir: "Gelinin oğlan evine gireceği yerin üst tarafında damat ve sağdıç yerlerini alırlar. Gelin tam içeri gireceği sırada daha önceden hazırlanmış olan ve bir mendile konan para, leblebi, üzüm gelinin başının

üzerine damat tarafından saçılır. Çevrede bulunanlar birbirleriyle yarışırcasına bu saçılanları toplamaya çalışırlar."

Saçı sadece düğünlerde değil hayatın her safhasında görülür. Çocuk dünyaya gelince, ilk dişi çıkınca, ilk defa saç tıraşı olunca yapılan pratiklerle ölen bir kişinin ardından yapılan yardımlar da saçı olarak değerlendirilebilir. Saçı giderek İslamiyet'in de etkisiyle "sadaka"yla aynileşmiştir. Yatırlara, çalılara, ulu ağaçlara bağlanan bezleri de bu bağlamda birer saçı olarak düşünebilir.

BAZI KÜLTLERE BAĞLI OLARAK KESİLEN/SUNULAN KURBANLAR

Şaman-Kam dualarında kurban büyük bir yer tutar. Şamanlığı giriş merasiminde aday şöyle dua eder: "İnsanlara öldürücü hastalıklar gönderen Bourma Lahaytoyon'a, karısı Bouray Malay Hatın'a hizmet edeceğim. Çocukları yaşamayanların çocuklarına ömür vermelerini dileyerek kafasının yarısı kara olan beyaz ineği kurban sunacağım. Yakut ulusuna kudretli demirciler bahşeden Kıtay Bahşı Toyon'a saygı göstereceğim. Demirci hastalanırsa kızıl inek kesip kurban sunacağım; kurbanın ciğerlerini ve böbreklerini demircinin ocağına gömeceğim. İnsanlara akıl hastalığı gönderen Tamık Hatın'a hürmet edeceğim. Onun rızası için dokuz kakum, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azat edeceğim, kızıl inek kurban edeceğim."

Göktürklerde dağ kültü önemli bir yere sahiptir. Mukaddes dağlar ve onların ruhları adına çok muhteşem ayin ve törenler yapılırdı. Dağ ayini Koç ve Beltirler boylarında "Tigir tayan" yani "Gök kurbanı", Sagaylarda "Tağ tayanı" yani "Dağ kurbanı" şeklinde isimlendirilmiştir. Tölöslerde büyük dini merasimlerde gökle birlikte kutsal ruhlara birçok at kurban edilmiştir. Bir Çin sülalesi olan Tobalardaki

göğe, yere ve han soylarının ruhlarına kurban sunulduğunu biliyoruz. Göktürklerde senenin belirli günlerinde ecdat (ata) mağaralarına kurbanlar sunulmaktadır.

Eski Türklerdeki matem/yas törenlerine "yuğ" dendiğini biliyoruz. Biri ölünce dini ve hukuki bir mecburiyet olarak bu yuğ töreni gerçekleştirilirdi. Bir kimse ölünce cesedi çadırının içinde yere yatırılır. Bütün akrabası birer koyun, at veya sığır kurban ederler. Bunlar çadırın haricinde yerlere serilir. Sonra hepsi atlar üzerinde feryatlar koparak çadırın etrafında yedi defa dönerler ve kapıya gelince yüzlerini bıçakla yaralarlar; kan gözyaşlarına karışır. Cesedi gömmek için uğurlu bir zaman seçilmesi âdettir. Bir kimse ilkbaharda veya yazın ölmüşse yapraklar dökülünceye kadar, sonbaharda veya kışın ölmüşse yapraklar yeşerinceye kadar beklenir. Evvela ölünün atı yakılır ve külü -ölüye ait diğer eşyalarla birlikte- cenazeyle beraber gömülür; asıl defin günü tekrar kurbanlar kesilir, mezarın etrafı atlarla devrolunur ve mezarın üstüne ölenin hayattayken öldürdüğü düşman sayısınca taşlar veya heykeller dikilir ki bunlara "balbal" denir. Bunlarda cenazeyi yakıp küllerini gömmek âdeti de vardır. Bu göçebelerin (Tukiie) itikadınca gerek eşya ve at gerek hayatında öldürdüğü düşmanlar öbür dünyada kendisine hizmet etmekle mükelleftir.

TÜRK DESTANLARI

Eski Türk destanlarının bugün elimizde bulunan parçaları çeşitli kaynaklardan derlenmiştir. Bu kaynakların en önemlileri, eski Çin yıllıklarıdır. Arap, İran tarihi ve edebiyatına ait el yazması eserlerde, Bizans tarihleri gibi bazı kaynaklarda da Türk destan parçaları yer alır. Destanlarımızın diğer mühim bir kısmı da bizzat Türk aydın ve yazarları tarafından tarihin çeşitli devirlerinde türlü sebeplerle, çeşitli dil ve yazılarla yazılı edebiyata geçirilmiştir. Bu destanlardan bazıları Çin, İran, hatta Türk yazmalarına, Türk milletinin tarihi sanılarak alınmıştır. Türk destanlarından çoğu, yazılı edebiyata, oluştukları tarihten çok sonra geçmiştir. Ancak destanlar halk dilinde asırlarca yaşadıktan sonra yazıya geçirilmişlerdir. Bu zaman içinde destanlar Türklerin duygu, düşünce, görgü, hayâl ve hatıralarıyla zenginleşir. Tarihin ister istemez birbirine benzeyen nice kahramanları ve kahramanlık olayları bu destanlarda birbiriyle kaynaşmış ve tarih içinde Türk fazilet ve kahramanlığını özetleyen birer örnek olmuştur. Aslında, bir destanın doğduğu zamanla yazıya geçirildiği zaman arasındaki mesafe ne kadar olursa olsun, destan meydana geldiği çağın ürünüdür. Yani destanları kaleme alındığı veya dinlendiği çağlarda değil, ortaya çıktığı çağların şartlarında düşünmek zorundayız. Çünkü destanların temel olayları doğdukları devre aittir. Aradan geçen asırlar, bu ana olayları ya halk dilinde yaşayan eski destan ve efsane miraslarıyla süsler veya az çok değiştirip zenginleştirir. Fakat destanlardaki ana olaylar daima korunur. Türk destanları genellikle Türk tarihinin ilk devirlerini hikâye eden eserlerdir.

İSLAMİYET'TEN ÖNCEKİ TÜRK DESTANLARI

Bu destanlar, Saka, Hun, Şu, Göktürk ve Uygur devirleriyle ilgili destanlardır. Alp Er Tonga ve Şu devreleri hakkında bilgimiz yok denecek kadar az olmasına rağmen Hun, Göktürk, Uygur devreleri hakkında sağlam tarihi bilgilerimiz olduğundan, bu devrelerin destanlarını tarihi gerçeklerle karşılaştırma imkânına sahibiz.

YARATILIŞ DESTANI

Türklerin, dünyanın yaratılışı hakkındaki duygu ve düşüncelerini, bu konudaki görüş ve inançlarını anlatan bir destandır. En doğru ve eksiksiz metni, Prof. W. Radloff tarafından tespit edilmiştir.

"Daha yer ve gök yaratılmadan evvel her şey sudan ibaretti. Ne toprak, ne sema, ne güneş, ne de ay vardı. Bütün tanrıların en büyüğü, her mevcudun başlangıcı ve âdemoğlunun ceddi Tanrı Karahan evvela kendisine benzer bir mahlûk yarattı ve ismine Kişi dedi. Karahan ve Kişi iki siyah kaz gibi rahatça su üzerinde uçuyorlardı. Fakat kişi bu mesut sükûnetten memnun değildi. O, Karahan'dan daha yükseye uçmak istiyordu. Bu küstahlığı sebebiyle uçmak için lazım olan kuvveti kaybederek, derin ve sonsuz suya yuvarlandı. Tehlike içinde hemen boğulacak bir halde Tanrı Karahan'dan imdat diledi. Karahan, Kişi'ye derinlikten yükselmesini emretti. Kişi yükseldi. Bunun üzerine Kişi'nin üstüne oturarak batmaktan kurtulması için denizden bir yıldız yükseltti. Kişi artık uçmaya muvaffak olamadığından, Karahan arzı yaratmak tasavvurunda bulundu. Kişi'ye suyun dibine dalarak dipten toprak çıkarmasını emretti ve çıkan toprağı su yüzüne serpti. Kişi toprağı sudan çıkarınca onun bir kısmını kendisine gizli bir arz yapmak için ağzına sakladı. Fakat yukarı çıkınca

ağzındaki toprak o kadar şişti ki, eğer Tanrı Karahan tükürmesini emretmeseydi artık nefes alamayarak boğulacaktı. Karahan'ın yarattığı dünya dümdüz bir sahadan ibaretti; lakin Kişi'nin ağzından çıkan toprak her tarafa fırlayarak bütün arzı bataklık ve tepeciklerle örttü. Bunun üzerine çok hiddetlenen Karahan bu itaatsiz Kişi'ye Arlık lakabını verdi ve onu nur ve ziya dairesinden kovdu, ondan sonra arzda yerleşebilecek başka adamlar yarattı. Dokuz dallı bir ağacı yerden bitirerek her bir dalın altında bir adam yarattı ki, bunlar dünyadaki dokuz insan cinsinin cetleridir. Arlık arzın bu yeni sakinlerinin o kadar güzel ve iyi olduklarını görünce, onları kendisine vermesini Tanrı Karahan'dan istedi. Karahan razı olmadı, lakin Arlık onları fenalığa sevk ederek zorla kendisine çekmeyi biliyordu. Karahan Arlık'ın bu aldatışlarına kolayca kapılan bu ahmaklara çok kızdığından bundan böyle insanoğlunu kendi haline terk etmeye karar verdi. Arlık'ı yeniden lanetleyerek yeraltı karanlık âleminin üçüncü tabakasına kovdu, kendisi için de semanın on yedinci tabakasını bütün sakinleriyle birlikte yarattı ve böylece semanın en yüksek tabakasını ikametgâh olarak seçti. Kendi başlarına kalan insanlara hami ve öğretici olarak büyük May-tere'yi geri gönderdi. Arlık güzel semayı görünce o da kendisi için bir sema yaratmaya karar verdi ve bu maksatla "Karahan"ın müsaadesini aldıktan sonra kendi tebasını -yani aldattığı fena ruhları- orada iskân etti. Fakat bu fena ruhlar, Karahan'ın yarattığı arzdaki insanlardan çok iyi yaşıyorlardı. Bu hal Karahan'ın canını sıktı. Arlık'ın semasını yıkmak için kahraman Mandişire'yi gönderdi. Onun kuvvetli mızrak darbeleri altında, gök inlediği zaman Arlık'ın seması parça parça yarılarak toprağa düştü, o zamana kadar düz olan arz, düşen yıkıntılar sebebiyle bozularak büyük dağlar, derin boğazlar, balta girmez ormanlar vücuda geldi. Karahan Arlık'ı arzın en derin tabakasına sürdü; ki orada ne güneş, ne ay, ne de yıldız ziyası vardı. Karahan ona, dünyanın sonuna kadar orada oturmasını emretti."

Görüldüğü gibi gerek bu destanda, gerekse bu destanın muhtelif şekillerinde ara sıra İslamiyet'in ve daha çok Budizm'in tesirlerine

rastlanır. "Mandişire" ve "May-tere" adlarında Budizm tesirleri açıktır. Bu destana göre "Tanrı Karahan" on yedinci kat gökte yaşamakta ve oradan kâinatı idare etmektedir. Ondan sonra sırasıyla üç büyük ulûhiyet (Allahlık sıfatı, Tanrılık vasfı) daha vardır; ki bunlardan "Bay Ülgûn" (Bay-Ülgen) on altıncı katta Altın Dağ'da altın bir taht üzerinde oturur. Yedinci katta "Gün Ana" yani güneş, altıncı katta "Ay Ata" vardır.

ALP ER TUNGA (TONGA) DESTANI

Türk tarihinin ilk destanıdır. Kahramanı Alp Er Tonga isimli büyük bir Türk ve Turan hükümdarıdır. Alp Er Tunga, M.Ö. 7. yüzyıldaki Türk-İran Savaşları'nda ün kazanmış, İran ordularını defalarca mağlup etmiş, sonunda İran hükümdarı Keyhüsrev tarafından hileyle öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra da Saka Devleti eski büyüklüğünü kaybetmiştir. Bu kahraman hakkında Türkler arasında söylenen destanlar, zamanımıza kadar ulaşmamış olmakla birlikte, daha sonra devlet kurmuş Türk ailelerinin Alp Er Tunga'yı en eski ataları diye tanıdıklarını gösteren tarih kayıtları vardır.

Alp Er Tunga Destanı, Yaradılış Destanı'ndan sonra bilinen ilk büyük ve milli Türk destanıdır. Fakat bu destan kesin bilgilere sahip olduğumuz söylenemez. Türk boyları arasında söylenegelen bu destan, zaman içinde tesirini kaybetmiş, özellikle Oğuz Kağan Destanı'nın etkisiyle unutulmaya bile başlanmıştır. Alp Er Tunga Destanı hakkındaki bilgilerin en önemli kaynağı Divanı Lügat-it Türk'tür. On birinci yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan bu eserde, destanın büyük bir ihtimalle son kısımlarına ait bir ağıt (sagu) yazılı olarak verilmektedir.

"Bu Türk beğlerinde atı belgülük

Tunga Alp Er idi katı belgülük

Bedük bilgi birle öküş erdemi

Biliglig ukuşlug budun ködremi

Tacikler ayur ânı Afrasyab

Bu Afrasyap tutdı iller talab."

"Alp Er Tunga, Türk beyleri içinde adı ve kutsallığı bilinen ve tanınan bir yiğitti; geniş bilgisinin yanında sayılamayacak kadar çok erdemi vardı: Bilgiliydi, anlayışlıydı, meziyetleri çoktu. İranlılar ona Efrasiyab adını vermişlerdi. Efrasiyab dünyaya hükmetti anlamına gelen bu ağıttan, Alp Er Tunga'nın İranlılar tarafından da çok iyi tanındığı anlaşılmaktadır. Nitekim Firdevsi de Şehname'sinde Efrasiyab'ın kahramanlıklarından söz etmektedir. Firdevsi, Şehnamesi'nde başka bir ırkın destan kahramanından bahsetmek zorunda kalmışsa o kahraman çok büyük olmalıdır. Şehname'ye göre, önce Turan ülkesinin şehzadesi sonra da hakanı olarak adı geçen Alp Er Tunga İran-Turan savaşlarının çok ünlü Turan kahramanıdır. Babasının öğüdünü tutmuş ve o zaman güçlü bir ülke olan İran'a savaş açmıştır. Selvi gibi uzun boylu, kolları ve göğsü aslana eş güçte ve fil kadar güçlü bir yiğitti, İranlıları yendi. İran hükümdarını esir aldı. İran ülkesinde birçok padişahlıklar bulunuyordu. Bunlardan biri de Kabil Padişahlığı idi ve başında da Zal adlı biri vardı. Kabil Padişahı Zal, Alp Er Tunga'nın elinde esir olan İran hükümdarını kurtarmak için Turan ülkesine yürüdü. Alp Er Tunga'yı yendi ama hükümdarını kurtaramadı. Zaman geçti. İran ülkesine hükümdar olan Zev de öldü. Bunu fırsat bilen Alp Er Tunga İran'a bir daha savaş açtı. O zamana kadar Zal da yaşlanmıştı. Kendi yerine, Alp Er Tunga'ya karşı oğlu Rüstem'i yolladı. Savaşların çoğunu Rüstem, bir kısmını

Alp Er Tunga kazandı. Bu savaşlar sürüp giderken İran Hükümdarı Keykâvus, oğlu Siyavuş'u ve Zaloğlu Rüstem'i gücendirmişti. Gücenmenin sonucu olarak Şehzade Siyavuş kaçıp Alp Er Tunga'ya sığındı. Orada uzun zaman kaldı, hatta Türk yiğitlerinden birinin kızıyla evlendi, Keyhüsrev adında da bir oğlu oldu. Keyhüsrev büyüyünce, İranlılar onu kaçırıp hükümdar yaptılar. Keyhüsrev, Zaloğlu Rüstem'i hoş tutup gönlünü aldı ve Alp Er Tunga'nın üzerine gönderdi. Yine birçok savaşlar oldu. Çoğunda Alp Er Tunga yenildi. Ve en sonunda Alp Er Tunga iyice yoruldu, ordusu dağıldı, askeri kalmadı. Tek başına dağlara çekildi. Orada bir mağarada tek başına yaşadı. Fakat günün birinde izini keşfedip yerini buldular. Alp Er Tunga suya atlayıp kurtulmak istediyse de daha önce davranan İran askerleri yetişip saldırdılar. Yiğitçe vuruştu ama ihtiyardı, yorgundu ve tek başınaydı. Kahramanca can verdi."

Prof. Zeki Velidi Togan'a göre M.Ö. 4. yüzyıla kadar yaşamış olan ve M.Ö. 7. yüzyılda Orta Tiyanşan çevresinin en güçlü devleti olarak gelişmiş bulunan, Hunlardan önceki büyük Türk devleti Şu veya Saka adını taşımaktadır. Bu Türk devleti, birçok kavimler üzerinde egemenlik kurmuş olup Güney Rusya'yı da içine almak üzere Doğu Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Bir kısım tarihçiler Doğu Avrupa bölümündeki Sakalara İskit, Orta Asya ve Azerbaycan çevresindekilere Saka adını vermektedir. M.Ö. 7. yüzyılda en güçlü ve en parlak devrini yaşamış olan bu Türk İmparatorluğunun hakanıysa Alp Er Tunga'dır.

Divanı LÜgat-it Türk'te, Alp Er Tunga için söylenen ağıtlardan (Sagu) bazı parçalar kaydedilmiştir. Alp Er Tonga'nın öldürülmesi üzerine söylenen "Sagu" şöyledir:

"Alp Er Tonga öldimu
Issız ajun kaldımu
Ödlek öçin aldımu
Emdi yürek yırtılur.

(Alp Er Tonga öldü mü
Fena dünya kaldı mı
Zaman öcünü aldı mı
Şimdi yürek parçalanır.)

Ulşıp eren börleyü
Yırtın yaka ırlayu
Sıkrıp üni yurlayu
Sığtap közi örtilür.

(Adamlar tıpkı kurt gibi uluyorlar
Seslerinin bütün kuvvetiyle haykırıp
Yakalarını yırtarak bağrışıyorlar
Gözleri kapanıncaya kadar ağlıyorlar.)

Bardı közim yarukı
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanıkı
Emdi adın udgarur.

(Gözüm ışığı söndü
Bununla birlikte ruhum da gitti
Şimdi o nerelerdedir?
Beni o uykudan uyandırıyor.)

Ödlek yarağ közetti
Oğrı tuzak uzattı

Begler begin azıttı
Kaçsa kalı kurtulur

(Zaman fırsat gözetti
Gizli tuzağını kurdu
Beyler beyini azıttı
Kaçsa nasıl kurtulur?)

Konglüm için örtedi
Yetmiş yaşığ kartadı
Keçmiş ödük irtedi
Tün kün keçüp irtelür.

(Gönlüm için için yandı
Olmuş yaranın başı açıldı
Geçen zaman aradı
Felek durmadan onu kovalıyor.)

ŞU DESTANI

Menkıbelere göre "Şu", M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir Türk hükümdarıdır. Onun hayat ve hatırası etrafında söylenen bir menkıbe, Kaşgarlı Mahmut tarafından yazıya geçirilmiştir. Şu Destanı'nda, Arapların Zülkarneyn olarak adlandırdıkları "İskender"le, Türklerin hükümdarı olan "Şu" arasındaki mücadele dile getirilir. "Şu", İskender'in orduları Semerkant'ı geçip de Türk yurduna doğru yöneldiğinde "Balasagun" yakınlarında "Şu Kalesi"nde oturmaktaydı. İskender ile Şu kuvvetleri arasında bir savaşın olup olmadığı konusu destanda kesinlik kazanmadığı halde, İskender ile Şu'nun daha sonra barıştıkları zikredilir. Destanda Makedonyalı İskender'in İran üzerinden Asya'ya doğru yürürken yapılan savaşları ve bu savaşların Türklerle ilgili bölümü anlatılmaktadır. Türk boylarının oluşumu,

Türklerin şehir hayatı yaşamaya başlamaları, aynı zamanda milletini geçici bir işgalden mümkün olduğu kadar can ve mal kaybına uğratmadan kurtarmak için düşünen bir hakanın kaygıları da anlatılan destanın en büyük özelliği, daha sonraki Türk destanlarında gelişecek olan ana fiziği ve süslemeleri önceden işlemesidir. Zeki Velidi Togan'a göre, destanda önemli bir yer tutan ve destanın geçiş dengesi olan İskender'in istilasının aslında İskender'le ilgisi yoktur; daha önceki yüzyıllardan bir Aryan istilasıyla ilgilidir.

Destanın kısa da olsa bir özeti Divanı Lügat-it Türk'te yer almaktadır:

"Şu Kalesi, Balasagun yakınlarında, genç bir hakan olan Şu tarafından yapılmış bir kaleydi, fakat hakanın sarayı Balasagun'da idi. Kalede ve Balasagun'da o çağların en güçlü, en büyük ordusu bulunuyordu. Şehir zengindi. Öyle ki, her gün Şu Hakan'ın sarayının önünde ordu beyleri için 365 nevbet vurulurdu. Bu sıralarda, bir adına da Zülkarneyn denilen Makedonya Kralı İskender ünlü Doğu seferine çıkmış, Ön Asya'dan İran içlerine doğru önüne neresi gelmişse ordusunu yenmiş ve ülkesini ellerinden almıştı. İskender Semerkant'a kadar gelmiş, burayı da geçip Türklerin yaşadığı ülkelere doğru ilerlemişti. İskender'in Balasagun'a ve Şu Kalesi'ne doğru yaklaşmakta olduğunu, genç Hakan Şu'nun gözcüleri gelip haber verdiler. Dediler ki: 'İskender denilen, gün batısından kopup gelen bir kral ordusuyla bize yaklaş-maktadır. Önüne gelen ülkeleri dize getirmiş yerle bir etmiştir. Bize ne buyurursun? Savaşalım mı?'

Genç hakan ordu habercilerini dinlemez gibi göründü. Çünkü çok daha önce en güvendiği yiğitlerden kırk kişiyi seçmiş ve Hucend Irmağı kıyılarına gözcülük etsin diye göndermişti. Yiğitler kimseye görünmeden, gizlice gidip Hucend Irmağı'nın kıyılarına yerleştikleri için ordu habercileri durumu bilmiyorlardı. Getirdikleri haberden, hakanlarının telâş edip yerinden kımıldamadığını gördükleri için de şaşmışlardı. Hakanın gönlü rahattı. Hakan Şu'nun bir havuzu vardı; gümüştendi. Bu işten çok iyi anlayan ustalara yaptırmıştı. Her yere

taşınabilecek şekildeydi. Bunun için hakan gümüş havuzunu sefere bile çıksa yanına alır, konakladıkları yerlerde içine su doldurtur, kazlar ve ördekleri su dolu gümüş havuza salar ve onlarla oyalanıp eğlenirdi. Kazların ve ördeklerin gümüş havuzda yüzüşlerini seyretmek hakanı dinlendirir, dinlenirken seferle, milletinin geleceğiyle ilgili taşanları hazırlardı. Haberciler geldikleri zaman yine gümüş havuzunda yüzen ördeklerle kazları seyredip dinleniyordu. Habercilerin 'Nasıl buyurursunuz? İskender'le savaşalım mı?' diye sorup buyruk beklemeleri üzerine onlara havuzu ve orada yüzen kazlarla ördekleri göstererek:

'Görüyor musunuz kazlarla ördekler suda ne güzel yüzüyor, nasıl dalıp dalıp çıkıyorlar?' dedi.

Haberciler hakanlarının bu sözünü garip karşıladılar; ona kuşkuyla baktılar. 'Herhalde hakanımızın hiçbir hazırlığı yok ne yapacağını bilemiyor' diye düşündüler. Ama o sırada İskender Hucend Irmağı'nı geçmişti. Vakit gece yarısına geliyordu. Hucend Irmağı'nın kıyılarında gözcülük yapıp devriye gezen genç hakanın en güvendiği kırk yiğit yıldırım hızıyla atlanıp Şu Kalesi'ne geldiler ve gece vakti İskender'in Hucend Irmağı'nı geçip Balasagun yolunda ilerlemekte olduğunu Şu'ya haber verdiler. Daha önceki habercilerin haberlerini dinlerken kılı bile kıpırdamayan Hakan Şu, yiğitlerin sözü üzerine derhal ve gece yarısı göç davulunun çalınmasını emretti. Davulun çalınmasıyla birlikte doğuya doğru hızla yola çıktı. Bu durum halkı şaşırttı. Hakanın gündüzün hiçbir hazırlıkta bulunmadan böyle gece vakti göçü başlatması üzerine korktular. Ellerine ne geçtiyse toplayıp, buldukları atlara atlayan millet hakanla birlikte yola düştü. Sabah olurken şehirde hemen hemen hiç kimse kalmamıştı; bomboş ve dümdüz bir ova görünüyordu. Bütün milletin Hakan Şu'nun ardından gitmiş olmasına rağmen, gece vakti binecek hiçbir şey bulamayan yirmi iki kişi ne yapacaklarını bilemeden Şu Kalesi'nde kalmışlardı. Bu yirmi iki kişi ne yapacaklarını düşünürken yanlarına iki kişi daha geldi. Kap kacakları toplamışlar sırtlarına yüklenmişler,

öyle taşıyorlardı. Yorgundular. Fakat pek duracağa benzemiyorlardı. Önceki yirmi iki kişi, bu yeni gelenlere bir yere gitmemelerini, kendileri gibi burada kalıp beklemelerini söylediler. Ayrıca 'İskender dedikleri her kimse, burada uzun müddet kalamaz. Geldiği gibi geri dönüp gider. Burası bizim yurdumuz, yine bize kalır' diye ısrar ettiler. Bu yüzden bu iki kişinin adı Kalaç oldu kaldı; bu iki kişiden olan çocuklar ve torunları Kalacı adıyla anıldılar. Fakat bu iki kişi, öteki yirmi iki kişinin sözlerini dinlemedikleri, bırakıp gittikleri için İskender'in geldiğini görmediler. İskender gelip de, uzun saçlı yirmi iki kişiyi görünce 'Türk manend' (Bunlar Türk'e benziyorlar) demişti. Bu yüzden yirmi iki kişinin soylarının adı Türkmen olarak kaldı. Giden iki kişi gittikleri için tamı tamına Türkmen sayılmadılar. Yirmi dört boydan yirmi ikisi Türkmen, kalan ikisi Kalaç diye bilindi.

Bu olaylar gelişe dursun, öte yandan Şu Hakan ordusu ve yanında gidenlerle birlikte Çin sınırına kadar yürümüşlerdi. Çin'e yakın Uygur iline vardıklarında Şu, İskender'i artık karşılayabilecek durumda olduğunu, onu asıl merkezinden çok uzaklara çektiğini, kendi ırkdaşları arasında bulunduğu için İskender'den daha güçlü bir duruma geldiğini düşündü. Ve bir kısım askerini ayırarak, içlerinden en gençlerini seçerek İskender'in üstüne yolladı. Veziri, gidenlerin hepsinin genç olduğunu, tecrübelerinin olmadığını ileri sürdü. Başaramazlarsa sonucun kötüye varacağını söyledi. Şu Hakan vezirine hak verdi ve yaşlı, tecrübeli bir subaşını askerleriyle birlikte gönderdi. Bunlar, bir zaman sonra İskender'in gönderdiği öncü birliklerle karşılaştılar. Türk erleri, İskender'in öncü birliklerine bir gece baskını yaptı. Çok kanlı bir baskındı bu, ölüm kalım meselesiydi. İskender'in öncü birlikleri bozguna uğradı. Türk erlerinden biri İskender'in askerlerinden birini bir kılıçta ikiye bölmüş, askerin kemerine bağladığı altın dolu bir kemer parçalanarak içindeki altınlar yere saçılmış ve İskender'in askerinin kanıyla bulanmıştı. Ertesi sabah güneş ışıkları bu kanlı altınları parıldattı. Bunu gören Türk erleri birbirlerine bakıp 'Altın Kan! Altın kan!' diye bağırıştılar. O günden bu yana, bu baskının yapıldığı yere yakın bulunan bir dağın adı Altun Han Dağı oldu

ve öyle söylenip geldi. Baskından sonra Şu Hakan ile İskender bir daha savaşmadılar, barış yaptılar. Barışın sonu her iki taraf için de iyi sonuçlar verdi. Birbiri ardınca şehirler yapılmaya başlandı. Uygurlar ile öteki Türk kavimleri şehirlere yerleşti. Şu Hakan da Balasagun'a döndü. Şu Kalesi'ni sağlamlaştırdı ve şehri geliştirdi. Bütün bunları yaptıktan sonra bir de tılsım koydu. Bu tılsım öyle bir tılsımdı ki her yanda duyuldu. Leylekler bu şehre geldikleri zaman tılsım yüzünden daha öteye geçemediler, şehri aşamadılar."

OĞUZ KAĞAN DESTANI

Bu destanın esası, Türklerin hâkimiyet ve saltanatını konu alır. Oğuz Han'ın bütün Türk kavimlerini bir araya toplayarak Türk tarihinin en büyük devletlerinden birinin kuruluşunu, Türklerin cihan hâkimiyeti duygusunu ve başka milletleri idare etmek için yaratıldığı düşüncesini dile getirir. Bugün elimizdeki parça, hiç şüphesiz çok daha geniş ve zengin bir destandan yapılmış özetten ibarettir. Oğuz Kağan Destanı'nın M.Ö. 2. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır. Yazıya geçirilişiyse ancak M.S. 13.-16. yüzyıllar arasında olmuştur. Bu aradaki zaman içinde destan asırlarca Türk halkı arasında devam edegelmiş ve muhakkak ki birtakım değişikliklere de uğramıştır. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu destana bazı İslami özellikler de girmiştir.

Oğuz Kağan Destanı, Türklerin asıl büyük destanıdır. Oğuz Kağan Destanı'nda dikkate değer en başlıca unsur, bildiğimiz Türk efsanelerinde görülen üç temel unsurun bozkurt, geyik ve ışığın bir arada olmasıdır.

Oğuz Kağan Destanı 1600 yıllık bir gecikmeyle yazıya geçirilmiştir. Dolayısıyla bizim elimizde 1600 yıl evveline ait kayıtlar bulunmaktadır. Oğuz Kağan Destanı'nın iki varyantı vardır. Biri Uy-

gur Lehçesiyle, diğeri de Farsça yazılmıştır. Farsça varyant, Reşid-üd Din'in kitabındadır. Reşid-üd Din bir Moğol devri aydını olduğundan Türklere ait olan son derecede renkli bu destanı Moğollara mal eder. Oğuz Kağan Destanı, bütün bir destan hayatının ve efsane geleneğinin altüst olmasına sebep olmuştur. Bundan sonra bütün araştırmacılar son 35-40 yıla gelininceye kadar Reşid-üd Din'in bu mal edişi yüzünden Türk ve Moğol topluluklarını karıştırmış, bazen Moğol'a Türk, Türk'e de Moğol demek gafletine düşmüşlerdir. Reşid-üd Din Müslüman olduğu için, kaleme aldığı Oğuz Kağan Destanı'nda ne kadar Müslümanlığa aykırı görüş ve anlayışlar varsa atmış ve kendisi bambaşka görüşler uydurmuştur. Fakat değiştirdiği unsurları belirtmemiş, sanki kendi yazdıkları gerçekmiş havası vermiştir. İşte bu sebeplerle Cami-üt Tevarih'de anlatılan Oğuz Kağan Destanı kesinlikle yeterli ve gerçek değildir. Uygurca Oğuz Kağan Destanı da 14. yüzyılda kaleme alınmıştır. Ne Moğollar, ne de eski Türk anlayışına dair herhangi bir karışıklık yoktur. Bu nüsha manzum ve üniktir (tek, eşi olmayan) ve Paris Bibliotheque National'de muhafaza edilmektedir. Bu nüshanın baş ve son tarafı eksiktir.

Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur lehçesiyle yazılmış nüshası üzerinde geçen asırdan itibaren çalışanlar çıkmıştır. Bunların başında W. Radloff gelir. Radloff, 1864'den sonra Orta Asya'da Türkler arasında yaşamıştır. 1890 yılında Oğuz Kağan Destanı'nı tıpkıbasım olarak basmış, 1891 yılında bunun Almanca tercümesini yapmıştır. Bu olay Türkoloji âleminde büyük yankı uyandırdı. Rıza Nur konuyu ele aldı ve İskenderiye'de kurduğu Türkoloji Dergisi'nde destanı Fransızca olarak neşretti (1928). 1930 yılında da P. Pelliot, Rıza Nur'un yayınına 1930 yılında bir dergide cevap vererek, Rıza Nur'un kullandığı bazı kelimelerin yanlışlığını ortaya çıkardı.

Aynı konuda Almanların çalışması Alman Türkolog Bang ile başlar. Bang tarafından "Oğuzname" 1935'de Almanca olarak yayınlandı. Atatürk'ün girişimleriyle aynı yıl Türkiye'ye getirilen Bang, 33 yaşındayken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne profesör ola-

rak tayin edildi. Bundan bir sene sonra da Almanca yayının Türkçe çevirisi yapıldı.

Oğuz Kağan Destanı için, Ebûl Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime adlı eserleri de büyük ölçüde kaynak durumundadır. Bu eserler hazırlanırken Reşid-üd Din'in eserinden de yararlanılmış, ancak halk arasında dolaşan rivayetler de eserde aktarılmıştır. Şecere-i Terakime incelendiğinde de görülebileceği gibi, Oğuz Kağan'ın babası Moğol hakanı olarak gösterilmekle birlikte, Oğuz Kağan'ın doğumuylailgili kısımda, bu destanın İslami varyantı kullanılmaktadır. Halbuki Moğol ve İslam kavramlarının destanlarda bile olsa bir araya gelmesi mümkün değildir. Yazıcızade Mehmet Bey'in Selçukname'sinde de Oğuz Kağan Destanı geçer. Burada da esas alınan Reşid-üd Din'in eseridir

Oğuz Kağan Destanı'nın İçeriği

Oğuz doğduğu zaman yüzü mavi, ağzı ateş gibi kırmızı, gözü ve saçı, kaşları siyahtı. Annesinin memesinden ilk sütü emdikten sonra bir daha emmedi. Lakırdı etmeye başladı. Yiyecek istedi. Kırk günde büyüdü. Dolaşıp oynuyordu. Oğuz'un ayakları öküze vücudu kurda, göğsü ayıya benzerdi. Böğürleri kıllıydı. At sürüsü güder, beygire binerek avlanırdı. Günler, geceler geçti. Delikanlı oldu. O sırada bu memlekette büyük bir orman vardı. İçinden dereler, ırmaklar akardı. Hayvanlar, kuşlar çoktu. Bu ormanda Kiyant adında bir büyük canavar bulunuyordu. Beygirleri parçalayarak yer, insanları yutardı. Oğuz bunu öldürmeye karar verdi. Bir gün mızrak, ok, yay, kılıç ve kalkanla beygire atlayarak gitti. Bir geyik yakaladı. Bu geyiği bir av kırbacı ile ağaca bağlayarak çekildi. Gitti, sabah oldu. Gün doğarken oraya geldi. Lakin canavar onu yemişti. Bunun üzerine bir ayı yakaladı. Altın işlemeli kemeriyle bir ağaca bağlayarak gitti. Sabah oldu. Gün doğarken oraya geldi. Lakin canavar onu da almıştı. Bu

defa Oğuz ağacın arkasına saklandı. Canavar tekrar gelince başıyla Oğuz'un kalkanına çarptı. Oğuz mızrağıyla canavarın kafasına vurarak öldürdü. Kılıçla da kafasını kesti. Gitti. Tekrar geldiği zaman bir akbabanın, onun bağırsaklarını yemek için geldiğini gördü. Onu da öldürdü. Bir gün Oğuz Tanrı'ya ibadet ediyordu. Birdenbire ortalık karardı. Gökten mavi bir ışık düştü. Bu ışık güneşten, aydan daha parlaktı. Bu ışığın ortasında tek başına bir kız oturuyordu. Çok güzeldi. Başında Kutup Yıldızı gibi yanan parlak bir işaret vardı. O kadar güzeldi ki gülünce mavi gök de gülüyor, ağlayınca mavi gök de ağlıyordu. Oğuz onu görünce aklı başından gitti. Sevdi, aldı. Günler, geceler geçti. Bundan üç çocuğu oldu. Bunlara Gün, Ay, Yıldız adlarını verdiler. Oğuz yine bir gün ava gitmişti. Uzaktan bir gölün ortasında bir ağaç ve ağacın dibinde yalnız bir kız gördü. O kadar güzeldi ki, görenler bayılırdı. Oğuz onu görünce aklı başında gitti. Sevdi, aldı. Günler, geceler geçti. Oğuz'un bu kadından da üç oğlu oldu. Gök, Dağ, Deniz adını verdiler.

Oğuz bir gün avdayken babası Kara Han'a oğlunun başka bir din tuttuğunu haber verdiler. Kara Han beyleri toplandı. Oğlunun halini anlattı. Oğuz'u yola getirmek için etrafa haberler saldı. Karısı gizlice Oğuz'a haber yollayarak babasının kararını bildirdi. Oğuz da etrafa boylara: "Babam asker toplayarak beni öldürmeye geliyormuş. Beni isteyenler bana, babamı isteyenler de ona gitsin" yolunda haber gönderdi. Kara Han'ın kardeşlerinin oğulları, boylarıyla beraber Oğuz tarafına geçtiler. Babayla evladın askerleri savaşa tutuştu. Oğuz'un tarafı üstün geldi. Bu üstünlük üzerine Oğuz bütün tekinleri, boyları davet ederek şölen yaptı. Şölenden sonra tekinlere ve orada bulunanlara emretti ve dedi ki: "Bana uyanlara hediyeler verip dost bileceğim, uymayanları düşman bileceğim" dedi. Bir kısım halk Oğuz'un dinini kabul etmeyerek, yurtlarını bırakıp doğuya, Tatarların ülkesine gitti. Oğuz bunların arkasından giderek Tatar'ın yurduna girdi. Tatar'ları yendi, mallarını aldı. O vakitler sağ tarafta "Altın Kağan" vardı. Oğuz'a hediyeler, altınlar, gümüşler, akik ve zümrütler gönderdi. Solda "Urum Kağan" vardı. Bu kağanın çok orduları ve şehirleri

vardı. Urum Kağan Oğuz'un emirlerini dinlemedi. O vakit Oğuz ordusunu hazırladı. Sancağını çekip atına bindi. Kırk gün sonra "Buz Dağ" eteklerine geldi.

Bir sabah Oğuz'un yurduna gün ışığına benzer bir ışık girdi: İçinden boz tüylü, boz yeleli erkek bir kurt göründü, Oğuz'a yol göstermek istediğini söyledi. Ondan sonra kurdun arkası sıra gittiler. Kurt "İdil Moran" kenarında durdu. Oğuz'un askeri de durdu. Orada savaşa giriştiler. Nehrin suyu kan damarı gibi kıpkırmızı oldu. Urum Kağan kaçtı. Memleketi, hazinesi ve halkı Oğuz'a kaldı. Urum Kağan'ın, Uruz Bey adlı bir kardeşi vardı. Uruz Bey oğluna dağ tepesinde "Tarang Moran" arasında müstahkem bir şehir ısmarlamıştı. Oğuz o şehre doğru yürüdü. Uruz Bey oğlu, Oğuz'a haber gönderdi: "Bizim saadetimiz senin saadetindir. Tanrı bu toprağı sana bağışlamış, ben sana başımı verir, saadetimi feda ederim" dedi. Bundan sonra adı "Saklap" oldu. Oğuz ordusu ile İdil'i geçti. Orada büyük bir hakan yaşıyordu. Oğuz onun da ardına düştü. "İdil suyundan akacağım" dedi. Orada "Ulu Ordu Usyuteng" isminde bir tekinin yeri vardı. Burası çok ağaçlık bir memleket olduğundan onlardan kesti.

Ağaçların üzerine binerek nehri geçti. Oğuz gülerek dedi ki: "Sen de benim gibi bir hakan ol, sana Kıpçak densin" dedi. Tekrar yoluna devam etti. Bu arada boz tüylü boz yeleli kurt tekrar göründü: "Orduyla yürüyerek tekinleri, halkı buraya getir. En önde size yol göstereceğim" dedi. Yürüdüler, "İt Barak"ın ordusuyla karşılaştılar. "İt Barak" savaşta öldürüldü. Ordusu bozuldu. Yurdu, malı ve halkı Oğuz'a geçti. Oğuz Han bir aygıra bindi. Onu pek seviyordu. Fakat at çölde gözden kayboldu. Burada yüksek bir dağ vardı. Tepesi karlı olduğundan "Buz Dağı" derlerdi. Oğuz atının kaçmasına çok kederlendi. Orduda kahraman bir tekin vardı. Bu yüksek daha tırmandı. Dokuz gün sonra Oğuz'a atını getirip verdi. Her tarafı karla bembeyaz olduğundan Oğuz ona birçok hediyelerle beraber "Karluk" adını verdi, birçok tekinlerin üzerine han yaptı. Tekrar yola düzüldüler. Yolda bir büyük ev gördü. Damı altından, pencereleri halis gümüş-

ten ve demirdendi. Kapının anahtarı yoktu. Orduda "Tümür Dokagal" adında akıllı bir adam vardı. Oğuz ona "Burada kal, aç, sonra orduya gel" dedi ve "Kalaç" adını verdi. Tekrar yola dizildiler. Yine bir gün boz tüylü, boz yeleli kurt birden göründü. Ordu da ona uydu. Bulundukları yer ekili bir ova idi. Buraya "Çuçit" derlerdi. Burada insan çoktu. Bunların çok da atları, inekleri, altınları, gümüşleri, elmasları vardı. Bunlar Oğuz'a karşı çıktılar. Ok ve kılıçla şiddetli bir cenk oldu. Oğuz üstün geldi. Curcit Han'ın başını kesti. Burada da çok mallar ele geçti. Fakat Oğuz'un ordusunda yük hayvanları pek azdı. Orduda "Parmaklı Çözüm Bilik" adında akıllı bir adam vardı. Hemen bir kağnı yaptı. Malları ona doldurdu. Hayvanları da buna koştu. Herkes onun gibi arabalar yaparak eşyasını yüklemeye başladı. Oğuz Han bunu da görerek güldü. Ona "Kankli" adını verdi. Tekrar yürüdüler. Boz tüylü, boz yeleli kurt önde idi. "Tangut" ve "Sakim" memleketine gittiler.

Birçok cenklerden sonra Oğuz orayı da aldı. Gayet gizli bir köşede çok zengin ve çok sıcak bir memleket vardı. Adına "Baçak" derlerdi. Burada birçok vahşi hayvanlar, av kuşları yaşardı. Ahalisinin yüzü siyahtı. Hakanı "Mazar" adlı biri idi. Oğuz onu da yendi, kaçırdı, memleketini aldı. Oradan atına binerek yurduna döndü. Oğuz Han'ın yanında ak sakallı, pek akıllı, ihtiyar bir "İrkil Ata" vardı. Buna "Uluğ Türk" de derlerdi. "İrkil Ata" bir gece rüyasında altın bir yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay doğudan batıya uzanıyor, bu üç gümüş ok da gece tarafına uçuyordu. Uyanınca bunları Oğuz'a bildirdi ve bir nasihat etti. Oğuz onun nasihatini dinledi. Ertesi sabah oğullarını çağırdı. Dedi ki: "İhtiyarladım. Benim için artık hakanlık kalmadı. Gün, Ay, Yıldız siz güneşin doğduğu tarafa, Gök, Dağ, Deniz siz de gece tarafına gidiniz." Oğulları bu emri yaptılar. Gün, Ay, Yıldız birçok hayvanlar, kuşlar vurduktan sonra bir altın yay buldular, babalarına getirdiler. Oğuz yayı üçe ayırdı. Parçalarını yine onlara vererek: "Yay sizin olsun. Yay gibi oku göğe fırlatınız. Adınız Bozok olsun" dedi. Küçük kardeşleri de birçok hayvanlar, kuşlar vurduktan sonra çölde bir gümüş ok bulup babalarına getirdiler. Oğuz oku üçe

böldü. Yine onlara vererek: "Ok sizin olsun. Yay oku atar, siz de ok gibisiniz. Adınız Üçok olsun" dedi.

Bunun üzerine büyük kurultay toplandı. Herkesi çağırdı. 900 at, 9000 koyun kestirdi. 90 havuz kımız hazırlattı. Şölen verdi. Kendisi için direkleri altın kaplı, üzerleri zümrüt, yakut, firuze, inci ile altın işlemeli otağını kurdurdu. Halkı yedirip içirdi. Otağın sağına kırk kulaç uzunluğunda bir sırık diktirdi. Tepesine bir altın tavuk, tavuğun ayağına beyaz bir koyun bağlattı. Sol tarafına da kırk kulaç uzunluğunda bir sırık diktirdi. Tepesine bir gümüş tavuk, tavuğun ayağına bir siyah koyun bağlattı. Sağ tarafta Bozoklar, sol tarafta Üçoklar oturuyordu. Böylece kırk gün kırk gece geçerek eğlendiler. Bundan sonra Oğuz yurdunu evlatlarına verdi. Onlara "Evlatlarım! Çok yaşadım, çok cenk ettim. Çok ok attım, çok aygırlara bindim. Düşmanları ağlattım, dostları güldürdüm. Tanrı'ya her şeyi feda ettim. Size de yurdumu veriyorum" dedi.

BOZKURT DESTANI

Bu destan eski Çin kaynaklarında rivayetler halinde yer alır. Aynı kaynaklarda bu rivayetleri destekler veya bütünler mahiyette başka bilgiler de vardır. Destanın esası, yok olmak felaketine uğrayan Göktürk soyunun yeniden toparlanıp çoğalmasında bir Bozkurt'un oynadığı roldür. Birbirine konu itibariyle çok benzeyen üç destanın konusu kısaca şöyledir:

"Göktürkler, eski Hunların soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileriyse A-şi-na adlı bir aileden türemişlerdir. Sonradan çoğalarak, ayrı oymaklar halinde yaşamaya başladılar. Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket tarafından mağlup edildiler. Mağlubiyetten sonra Göktürkler bu memleket tarafından soyca öldürüldüler. Tamamen öldürülen Göktürkler içinde yalnızca on ya-

şında bir çocuk kalmıştı. Lin memleketinin askerleri çocuğun çok küçük olduğunu görünce ona acımışlar ve öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasında bırakarak gitmişlerdi. Bu sırada çocuğun etrafında bir dişi kurt peyda oldu ve ona et vererek çocuğu besledi. Çocuk bu şekilde büyüdükten sonra da dişi kurtla karı-koca hayatı yaşamaya başladı. Kurt da çocuktan bu yolla gebe kaldı.

Göktürkleri mağlup eden ve hepsini kılıçtan geçiren Lin memleketinin kralı bu çocuğun halâ yaşadığını duydu ve onun da öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Çocuğu öldürmek için gelen askerler kurtla çocuğu yan yana gördüler. Askerler kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt onları görünce hemen kaçtı ve Kao-ch'ang (Turfan) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova, baştanbaşa ot ve çayırlarla kaplıydı. Çevresi de birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı çok dik dağlarla çevriliydi. Kurt kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on tane çocuk doğurdu. Zamanla bu on çocuk büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek onlarla evlendiler. Bu suretle evlendikleri kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. İşte Göktürk Devleti'nin kurucularının geldikleri A-şi-na ailesi de bu On-Boy'dan biridir. Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile haline geldiler. Birkaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Juan-juan (Moğol kökenli bir topluluk) Devletine tabi oldular. Altay (Chin-shan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan Devleti'nin demircileri oldular."

ERGENEKON DESTANI

Bozkurt Destanı'nın daha zengin bir şeklidir. Destana göre Ergenekon, Türklerin yüzyıllarca çift sürerek, avlanarak, maden işleyerek yaşayıp çoğaldıkları, etrafı aşılmaz dağlarla çevrili, kutsal bir

toprağın adıdır. Ergenekon, Moğolcada "geçilmesi güç dağ" anlamına gelmektedir. Ergenekon, "konulan, yerleşilen yer" olarak da ifade edilmektedir. Bu destanı ilk olarak 13. yüzyıl Moğol tarihçisi Reşid-üd Din "Camiü't-tevarih" adlı Farsça eserine almıştır. Yazar, destanı halk arasındaki rivayetlerden topladığını söyler. Bu destanı, 17. yüzyılda Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk" eserinde Türkçeye çevirdiğini görüyoruz.

Ergenekon'dan çıkış günü bir rivayete göre 21 Mart günüdür. Bu gün, aynı zamanda güneşin Balık Burcu'ndan Koç Burcu'na geçtiği ve gündüzle gecenin eşit olduğu gündür. İşte bu gün "Nevruz Bayramı" olarak kutlanan gündür. Türkler, demirden bir dağı eriterek Ergenekon'dan çıkışlarının anısına, örs üzerinde kızgın demir döverek bu günü kutlamaktaydılar. Bugün de demirci için örs kutsaldır. Örsün üzerine oturulmaz, basılmaz.

Ergenekon Destanı'nda, Bozkurt Destanı'na ilave olarak nüfus artışı yüzünden Ergenekon adını verdikleri yurtlarına sığamayan ve buradan çıkış yolu arayan Türklerin yakında bulunan bir demir dağı eriterek Ergenekon'dan çıkmaları ve Ergenekon'dan çıkışlarından sonra ne yana gideceğini bilemeyen Türklere bir bozkurdun yol göstermesi temaları yer alır.

Türklerde kutsal dağ ve kutsal mağara anlayışı hâkimdi. Ergenekon da büyük bir mağaradan başka bir yer değildir. Çin kaynaklarına göre Türk kağanı bu kutsal mağarayı ziyaret ediyor ve önünde yapılan dini töreni bizzat idare ediyordu.

Efsanenin Sadeleşmiş Özet Hali

Türk illerinde Türk oku ötmeyen, Türk kolu yetmeyen, Türk'e boyun eğmeyen bir yer yoktu. Bu durum yabancı kavimleri kıskandırıyordu. Yabancı kavimler birleştiler, Türklerin üzerine yürüdüler.

Bunun üzerine Türkler çadırlarını, sürülerini bir araya topladılar; çevresine hendek kazıp beklediler. Düşman gelince vuruşma da başladı. On gün savaştılar. Sonuçta Türkler üstün geldi. Bu yenilgileri üzerine düşman kavimlerin hanları, beyleri av yerinde toplanıp konuştular. Dediler ki: "Türklere hile yapmazsak halimiz yaman olur."

Tan ağardığında baskına uğramış gibi ağırlıklarını bırakıp kaçtılar. Türkler, "Bunların gücü tükendi, kaçıyorlar" deyip artlarına düştüler. Düşman Türkleri görünce birden döndü. Vuruşma başladı. Türkler yenildi. Düşman, Türkleri öldüre öldüre çadırlarına geldi. Çadırlarını, mallarını öyle bir yağmaladılar ki tek kara kıl çadır bile kalmadı. Büyüklerin hepsini kılıçtan geçirdiler, küçükleri tutsak ettiler. O çağda Türklerin başında İl Kağan vardı. İl Kağan'ın da birçok oğlu vardı. Ancak bu savaşta biri dışında tüm çocukları öldü. Kayı (Kayan) adlı bu oğlunu o yıl evlendirmişti. İl Kağan'ın bir de Tokuz Oguz (Dokuz Oğuz) adlı bir yeğeni vardı; o da sağ kalmıştı. Kayı ile Tokuz Oguz tutsak olmuşlardı. On gün sonra ikisi de karılarını aldılar, atlarına atlayarak kaçtılar. Türk yurduna döndüler. Burada düşmandan kaçıp gelen develer, atlar, öküzler, koyunlar buldular. Oturup düşündüler: "Dört bir yan düşman dolu. Dağların içinde kişi yolu düşmez bir yer izleyip yurt tutalım, oturalım." Sürülerini alıp dağa doğru göç ettiler. Geldikleri yoldan başka yolu olmayan bir yere vardılar. Bu tek yol da öylesine sarp bir yoldu ki deve olsun, at olsun güçlükle yürürdü; ayağını yanlış yere bassa, yuvarlanıp paramparça olurdu. Türklerin vardıkları ülkede akarsular, kaynaklar, türlü bitkiler, yemişler, avlar vardı. Böyle bir yeri görünce, ulu Tanrı'ya şükrettiler. Kışın hayvanlarının etini yediler, yazın sütünü içtiler. Derisini giydiler. Bu ülkeye Ergenekon dediler. Zaman geçti, çağlar aktı; Kayı ile Tokuz Oguz'un birçok çocukları oldu. Kayı'nın çok çocuğu oldu, Tokuz Oguz'un daha az oldu. Kayı'dan olma çocuklara Kayat dediler. Tokuz'dan olma çocukların bir bölümüne Tokuzlar dediler, bir bölümüne de Türülken. Yıllar yılı bu iki yiğidin çocukları Ergenekon'da kaldılar; çoğaldılar, çoğaldılar, çoğaldılar. Aradan dört yüz yıl geçti.

Dört yüz yıl sonra kendileri ve süreleri o denli çoğaldı ki Ergenekon'a sığamaz oldular. Çare bulmak için kurultay topladılar. Dediler ki: "Atalarımızdan işittik; Ergenekon dışında geniş ülkeler, güzel yurtlar varmış. Bizim yurdumuz da eskiden o yerlerde imiş. Dağların arasını araştırıp yol bulalım. Göçüp Ergenekon'dan çıkalım. Ergenekon dışında kim bize dost olursa biz de onunla dost olalım, kim bize düşman olursa biz de onunla düşman olalım."

Türkler, kurultayın bu kararı üzerine Ergenekon'dan çıkmak için yol aradılar ama bulamadılar. O zaman bir demirci dedi ki: "Bu dağda bir demir madeni var. Yalın kat demire benzer. Demirini eritsek, belki dağ bize geçit verir." Gidip demir madenini gördüler. Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Dağın altını, üstünü, yanını, yönünü odun-kömürle doldurdular. Yetmiş deriden yetmiş büyük körük yapıp, yetmiş yere koydular. Odun kömürü ateşleyip körüklediler. Tengri'nin yardımıyla demir dağ kızdı, eridi, akıverdi. Bir yüklü deve çıkacak denli yol oldu. Sonra gök yeleli bir bozkurt çıktı ortaya; nereden geldiği bilinmeyen. Bozkurt geldi, Türk'ün önünde dikildi, durdu. Herkes anladı ki yolu o gösterecek. Bozkurt yürüdü; ardından da Türk milleti. Ve Türkler, bozkurdun önderliğinde, o kutsal yılın, kutsal ayının, kutsal gününde Ergenekon'dan çıktılar. Türkler o günü, o saati iyi bellediler. Bu kutsal gün Türklerin bayramı oldu. Her yıl o gün büyük törenler yapılır. Bir parça demir ateşte kızdırılır. Bu demiri önce Türk kağanı kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Sonra öteki Türk beyleri de aynı işi yaparak bayramı kutlarlar.

Ergenekon'dan çıktıklarında Türklerin kağanı, Kayı Han soyundan gelen Börteçine'ydi (Bozkurt). Börteçine bütün illere elçiler gönderdi; Türklerin Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. Ta ki, eskisi gibi bütün iller Türklerin buyruğu altına girdi.

UYGUR DESTANLARI

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki son Türk imparatorluğu Uygur Devleti'dir. M.Ö. 8. yüzyıla kadar Oğuz boylarıyla birlikte Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan On Uygurlar, 8. yüzyıl ortalarında yine Dokuz Oğuzlarla birlikte Göktürklerin Türk illerindeki yaygın hâkimiyetlerine son vererek, Uygur Devleti'ni kurdular. Yeni devlet kısa zamanda geniş ülkelere yayıldı. Kültür, sanat ve medeniyet bakımından Orta Asya Tarihi en parlak devrini yaşadı. 840 yılında Uygur ilinde büyük bir kıtlık oldu. Ahali isyan etti. Özellikle Kırgız isyanının sertliği yüzünden perişan olan Uygurlar ikiye bölündüler. Bir kısmı Çin hâkimiyetini kabul ederek Kansu çevresinde kaldılar. Diğer ve daha büyük bir kısım Uygurlar güneybatıya doğru göçtüler. Doğu Tiyanşan'da Beş-Balıg ve Koçu şehirlerine yerleştiler. Esasen kendilerine bağlı bu ülkede yeni şehirler kurdular. Burada yüz yıl kadar, medeni bir ömür sürdükten sonra, hâkimiyetlerini 940 civarı Müslüman bir Türk devleti olan Karahanlılara bıraktılar.

Bugün elimizde bulunan Uygur destanları tarihteki maceralarıyla birlikte, kendi türeyişlerine dair inançlarını da birlikte verirler. Tanrı soyundan gelen Uygurların yurdu fena idare eden hakanlar yüzünden uğradıkları sarsıntıları nakleder. Bu destanlar, yurtta milli birliği sağlayan tılsımlar bozulunca nasıl ızdırap çektiklerini, nihayet kendilerine yiyecek vermeyen bu yurdu bırakarak nasıl batıya doğru göç ettiklerini bize anlatır. Böylelikle Uygur destanları, biri Türeyiş Efsanesi, öteki de Göç Destanı denilen iki bölümde toplanır.

Türeyiş Destanı

Uygur Türeyiş Destanı'nın Göktürk-Bozkurt Destanı ile çok yakın benzerlikleri ilk okuyuşta anlaşılacak kadar açıktır. Hemen bütün Türk destanlarının birinci derecedeki unsuru olan kurt motifi, gerek Türeyiş ve gerekse Bozkurt Destanları'nda bilhassa ilahileştirilmekte ve neslin başlangıcı ve devamı bu ilahi motife bağlanmaktadır. Türeyiş Destanı, aslında bir büyük destanın başlangıç kısmına benzemektedir. Büyük bir ihtimalle, Göktürk-Bozkurt Destanı gibi Uygur Türeyiş Destanı da, ilk büyük Türk destanı olan Yaradılış Destanı'nın etkisi altında gelişip meydana getirilmiş, daha dar bir muhitin veya daha tecrit edilip kavimleşmiş bir soyun küçük çapta bir yaradılış destanıdır.

Büyük Hun hakanlarından birinin iki kızı vardı. Kızlarının ikisi de birbirinden güzeldi. Öyle güzeldi ki, Hunlar bu iki kızın da ancak ilahlarla evlenebileceğine inanıyor ve bu kızların insanlar için yaratılmadığını söylüyorlardı. Hakan da aynı şekilde düşündüğü için kızlarını insanlardan uzak tutmanın çarelerini aradı. Ülkesinin en kuzey ucunda, insan ayağı az basan veya insan ayağı hiç görmeyen bir yerinde çok yüksek bir kule yaptırdı. Kızların ikisini de bu kaleye kapattı. Ondan sonra da aklınca inandığı tanrısına yalvarmaya başladı. Öyle bir yalvarıyor ve öyle yakarışlarla tanrısını çağırıyordu ki nihayet bir gün, hakanın kendi aklınca inandığı tanrısı dayanamadı ve bir bozkurt şekline girip geldi. Hun hakanının kızlarıyla evlendi. Bu evlenmeden birçok çocuk doğdu; bunlara Dokuz Oğuz-On Uygur denildi ve bu çocukların hepsinin de sesi bozkurt sesine benzedi, yine bu çocuklar birer Bozkurt ruhu taşıyarak çoğaldılar.

Göç Destanı

Bu destan da bir Uygur destanıdır ve Türeyiş Destanı'nın bir uzantısı gibidir. Bugün Orhun Nehri kıyısında bir şehir kalıntısıyla bir saray yıkıntısı vardır; ki çok eskiden bu şehre Ordu-Balıg(k) denildiği sanılmaktadır. Büyük Uygur Destanı'nın son bölümü diye kabul edebileceğimiz Göç Destanı, işte bu şehrin saray yıkıntısının önünde bugün görülebilecek şekilde duran yazıtlarda yazılı olduğunu Hüseyin Namık Orkun ileri sürmektedir. Yine Hüseyin Namık Orkun'un belirttiğine göre bu yazıtlar, Moğol Hanı Ögeday zamanında Çin'den getirilen uzmanlara okutturulup tercüme ettirilmiştir. Göç Destanı'nın Çin ve İran kaynaklarındaki kayıtlarına göre iki ayrı söyleyiş halinde olduğu bilinmekteyse de aslında birbirlerinin tamamlayıcısı gibidirler. İran kaynaklarındaki söyleyiş daha çok tarih bilgilerine yakındır. Aynı zamanda İran söyleyişi, Türklerin Manihizm'i kabulünü anlatan bir menkıbe görünümündedir.

Çin Kaynaklarına Göre Göç Destanı

Uygur ülkesinde, Tuğla ve Selenge Irmaklarının birleştiği yerde Kumlançu denilen bir tepe vardır. Adına Hulin Dağı derlerdi. Hulin Dağı'nda da birbirine çok yakın iki ağaç büyümüştü. Biri kayın ağacıydı. Bir gece kayın ağacının üzerine gökyüzünden bir mavi ışık düştü, iki ırmak arasında yaşayan insanlar bu ışığı gördü ve ürpererek izlediler. Kutsal bir ışıktı. Kayın ağacının üzerinde aylar ayı kaldı. Kutsal ışık, kayın ağacının üstünde kaldığı süre içinde kayın ağacının gövdesi büyüdükçe büyüdü, kabardı. Oradan çok güzel türküler gelmeye başladı. Gece oldu mu, ağacın otuz adım ötesinden bütün çevre ışıklar içinde kalıyordu! Bir gün ağacın gövdesi ansızın yarıl-

dı, içinden beş küçük çadır, beş küçük odacık görünümünde ortaya çıktı. Her odacığın içinde bir çocuk bulunmaktaydı. Çocukların ağızlarının üstünde asılı birer emzik vardı, onlar bu emziklerden süt emiyorlardı. Işıktan doğmuş olan bu kutsal çocuklara halk ve halkın ileri gelenleri çok büyük saygı gösterdiler. Çocukların en küçüğünün adı Sungur Tekin'di, ondan sonrakinin adı Kutur Tekin, üçüncüsünün ki Türek Tekin, dördüncüsünün Us Tekin, beşincisinin adı Buğu Tekin'di. Beş çocuğun beşinin de Tanrı tarafından gönderildiğine inanan insanlar, içlerinden birini hakan yapmak istediler. Buğu Han en büyükleriydi; ötekilerden daha güzel, daha zeki, daha yiğit görünüyordu. Buğu Tekin'in hepsinden üstün olduğunu anlayan halk onu hakan olarak seçtiler. Büyük bir törenle Buğu Han'ı tahta oturttular. Böylece yıllar yılı kovalamış, bir gün gelmiş Uygurlara bir başkası hakan olmuş. Bu hakanın da Gah Tekin adında bir oğlu varmış. Hakan oğlu Gah Tekin'e, Çin prenseslerinden birini, Kiu-Lien'i almayı uygun görmüş. Evlendikten sonra Prenses Kiu-Lien sarayını Hatun Dağı'nda kurdu. Hatun Dağı'nın çevre yanı dağlıktı; bu dağlardan birinin adı Tanrı Dağı'ydı. Tanrı Dağı'nın güneyinde Kutlu Dağ derler bir başka dağ vardı, kocaman bir kaya parçası.

Bir gün Çin elçisi falcılarıyla birlikte Kiu-Lien'in sarayına geldiler. Kendi aralarında konuşup dediler ki: "Hatun Dağı'nın varı yoğu, bütün bahtiyarlığı Kutlu Dağ denilen bu kaya parçasına bağlıdır. Türkleri yıkmak istiyorsak bu kayayı onların elinden almalıyız."

Bu konuşmadan sonra varılan karar üzerine Çinliler, Kui-Lien'e karşılık olarak o kayanın kendilerine verilmesini istediler. Yeni hakan, isteğin nereye varacağını düşünmeden ve umursamadan Çinlilerin arzusunu kabul etti, yurdunun bir parçası olan bu kayayı onlara verdi. Halbuki Kutlu Dağ bir kutsal kayaydı; bütün Uygur ülkesinin mutluluğu bu kayaya bağlıydı. Bu tılsımlı taş Türk yurdunun bölünmez bütünlüğünü temsil ediyordu; düşmana verilirse bu bütünlük parçalanacak Türklerin bütün saadeti yok olacaktı. Hakan kayayı vermesine verdi ama kaya öyle kolay kolay sökülüp götürülecek türden değildi. Bunu anlayan Çinliler, kayanın çevresine odun kömür

yığıp ateşlediler. Kaya iyice kızınca üzerine sirke döküp paramparça ettiler. Her bir parçayı aldılar ve ülkelerine taşıdılar. Olan o zaman oldu işte. Türkeli'nin bütün kurdu kuşu, bütün hayvanları dile geldi, kendi dillerince kayanın düşmana verilişine ağladılar. Yedi gün sonra günahı bağışlanmaz olan bu düşüncesiz hakan öldü. Ne var ki onun ölümüyle ülke felaketten kurtulamadı. Bir Çin prensesi uğruna çekinmeden bağışlanmış olan yurdun bir kayası Türkeli'nin felaketine sebep oldu. Halk rahat huzur yüzü görmedi. Irmaklar birbiri ardınca kurudu. Göllerin suyu buhar olup uçtu. Topraklar yarıldı, ürün yeşermez oldu. Günlerden sonra Türk tahtına Buğu Han'ın torunlarından biri hakan olarak oturdu. O zaman canlı cansız, evcil yaban, çoluk çocuk bütün yurtta soluk alan almayan ne varsa hepsi birden "Göç! Göç!" diye çığrışmaya başladı. Derinden, iniltili, hüzün dolu, eli böğründe kalmış bir çığrışmaydı bu.

Yürekler dayanmazdı. Uygurlar bunu bir ilahi emir diye bildiler. Toparlandılar, yollara düzüldüler; yurtlarını yuvalarını bırakıp bilinmedik ülkelere doğru göç etmeye başladılar. Sonunda bir yere gelip durdular, orada sesler de kesildi. Uygurlar, seslerin kesilip duyulmaz olduğu bu yerde kondular, beş mahalle kurup yerleştiler; bunun için bu yerin adını da Beş-Balıg(k) koydular. Burada yaşayıp çoğaldılar.

Han Orba Destanı

Han Orba Destanı 1989 yılında Hakasların Şor Boyu'na mensup Alevtina Konstantinovna Maytakova tarafından Hakas haycı (destan anlatıcısı) Semyon İvanoviç Şulbayev'den derlenip yayınlanmıştır. Han Orba Destanı, tamamı manzum ve 8873 mısraya sahip bir Hakas destanıdır. Türk destancılık geleneği içinde bir değerlendirme yapıldığında Han Orba Destanı'nın kahramanının bir kadın olduğu görülmektedir. Bu durum diğer Türk boylarının destanlarında da görülmekle birlikte Sibirya grubu Türk ve diğer milletlerin destanlarında sayıca daha fazladır.

Han Orba Destanı'nın Özeti

Ak Nehir kıyısında Hara Han ve karısı Hara Tarğah, üç yaşındaki oğulları ve halkıyla mutlu bir şekilde yaşamaktadır. Hara Tarğah aynı zamanda altı aylık hamiledir. Bu huzur dolu günler sürerken Hara Han'ın yurduna Hara Molat adlı düşman bir alp kanlı ordusuyla saldırır. Savaş esnasında Hara Tarğah da doğum yapar ve bir kız çocuğu doğurur. Hara Han kendi ordusuyla yurdunu müdafaa etmek istese de başaramaz ve Hara Han'a mağlup olur. Hara Tarğah çocuklarının başına bir şey gelmesini istemediği için onları çiçeğe dönüştürerek diker. Hara Molat başta Hara Han ve Hara Tarğah olmak üzere halktan birçok kişiyi esir ederek kendi ülkesine sürer. Bu olaydan bir süre altın guguk donunda Hara Han'ın yurduna biri gelir. Bu Hara Tarğah'ın kız kardeşi Altın Harlıh'tır. Yurdun tarumar olduğunu görünce olan biteni anlar. Hara Tarğah'ın bahçeye diktiği çiçek donundaki çocuklarını eski hallerine döndürür. Onları besler ve her iki çocuğa ad verir. Erkek çocuğa Han Mirgen, kızaysa Han Orba adını verir. Onlara silah ve diğer donanımlarını verir ve altı yıl geçmeden anne-babalarını kurtarmak için hiçbir şekilde yurtlarından ayrılmamalarını aksi takdirde başlarına kötü şeyler gelebileceğini tembihleyerek oradan ayrılır. Ancak Han Mirgen bu uyarıya rağmen kuşanıp anne-babasını kurtarmak için yola çıkar. Uzun bir yolculuktan sonra Han Mirgen, Hara Molat'ın yurduna ulaşır. Otağına girer, onu ailesini serbest bırakması için uyarsa da Hara Molat oralı olmaz. İki alp dövüşe başlarlar, Han Mirgen Hara Molat'ı öldürür. Hara Molat'ın Hara Nincil adlı hamile bir eşi vardır ve Han Mirgen'e kendilerini öldürmemesi için yalvarır. Han Mirgen otağdan çıktığında atının ağladığını görerek bir tehlikenin yaklaştığını anlar. Bu esnada karşıdan bir alpın geldiğini görür. Bu Hara Molat'ın kardeşi Hara Hushun'dur. İki alp kıyasıya bir mücadeleye girerler, Han Mirgen Hara Hushun'u da öldürür. Hara Molat ve Hara Hushun'un da ölme-

siyle esir olan insanlar çok sevinirler. Han Mirgen atına yöneldiğinde onun yeniden ağladığını görür. Yeni bir tehlike yaklaşmaktadır. Han Mirgen bu kez Hara Molat'ın kız kardeşi kurt donundaki Hara Marha ile kapışır ve onu da öldürür. Bu kapışma esnasında karşı tepede Ay Arığ adlı müspet bir alp kadın belirir ve Hara Nincil'in Hara Molat'ın çocuğunu dünyaya getirdiğini, çocuğun babasının öcünü almak için yanına geleceğini söyler. Ay Arığ, Hara Nincil'i öldürürken Han Mirgen de Hara Molat'ın çocuğunu öldürmeye yeniden otağa girer, onunla dövüşmeye başlar ancak onu alt etmekte zorlanır. Bu arada Han Mirgen'in yardımına teyzesi Altın Harlıh gelir. Tembihine uymadığı için ona kızar, atının şeytanlar tarafından kaçırıldığını söyler. Yeniden ayaklanan Han Mirgen, Hara Molat'ın çocuğunu öldürür ve anne-babasına tekrar kavuşur. Onları sağ salim yurtlarına gönderdikten sonra, şeytanlar tarafından kaçırılan atının peşine düşer. Yolda bir su başında kendisini su iyesi olarak tanıtan Sarığ Tamcıl ile karşılaşır; Sarığ Tamcıl Han Mirgen'e saldırınca ikisi dövüşe başlarlar ancak su iyesi Han Mirgen'i epeyce yorar ve Han Mirgen'in yardımına yeniden teyzesi Altın Harlıh koşar. Ona kaz yumurtası vererek yeniden eski gücüne kavuşmasını sağlar. Han Mirgen tazelenmiş gücüyle Sarığ Tamcıl'ı öldürür. Yoluna devam eden Han Mirgen yolda Ay Arığ'ın yaralı olduğunu görür. Sol cebinden çıkardığı mavi ipekten örtüsüyle sihirli güçlerini kullanarak Ay Arığ'ı iyileştirdikten sonra atını takip etmeye kaldığı yerden yaya olarak devam eder. Bir dağın eteğine ulaştığında metruk bir evle karşılaşır. Evin içinde, yatakta yatmakta olan ucube görünümlü etrafı sineklerle çevirili çirkin bir kız görür. Kız, Han Mirgen'i beklediğini kendisiyle evlenmesini ister. Han Mirgen bunu kabul etmez, bu kez onu yemek yemesi için zorlar. Kız, Han Mirgen'e yılan eti yedirmek ister. İlkin buna yanaşmayan kahraman, gaipten duyduğu Altın Harlıh'ın telkiniyle yılan etini yer ve o ucube kız birdenbire çok güzel bir kıza dönüşür. Kızın adı Altın Çaçah'tır. Kız, başından geçenleri Han Mirgen'e anlatır. Kızın dışarıda duran uçan bir yılanı vardır. Altın Çaçah ve Han Mirgen, yılana binerek havadan Han Mirgen'in atını aramaya koyulurlar.

Bu arada Altın Harlıh'ın tanıdığı altı senelik mühlet dolmuş, Han Orba olaylara dâhil olur. Han Orba, Ay Arığ ve Altın Çaçah ile tanışır. Ancak orada çok fazla durmayarak ağabeyi Han Mirgen'i de alarak yurtlarına dönerler. Ailesi ve halkı bu iki kardeşi coşkuyla karşılarlar. İki kardeş dokuz günlük alp uykusundan sonra uyanırlar. Sofra başındayken Altın Çaçah'ın yılanı, sahibine yardım etmeleri için Han Orba ve Han Mirgen'i çağırır. Hazırlıklarını yapan iki kardeş Altın Çaçah'ın yurduna varırlar. Altın Çaçah'a musallat olan Han Taycı'ya karşı koyup onu ortadan kaldırırlar. Kardeşler buradan tekrar evlerine dönerler. Yine sofradayken anne Altın Harlığ, Han Mirgen'in Ay Arığ ile evlenmesi gerektiğini, bunun kader kitabında yazdığını söyler. Yeniden hazırlık yapılarak, Altın Harlıh dünürcü olarak Ay Arığ'ın yurduna giderler. Öksüz ve yetim olan Ay Arığ'ı kendisinden isterler. Ay Arığ önce buna yanaşmazken, kader kitabı olan altın knigada Han Mirgen ile kendisinin evlenmesi gerektiğini görünce töreye karşı gelemez ve teklifi kabul eder. Önce Ay Arığ'ın akabinde de Han Mirgen'in yurdunda toy kurulur ve genç alplar evlenir. Toydan birkaç gün sonra Hara Tarğah, çocuklarına Hazır Han'ın ordusuyla kendilerine saldırmak hazırlık yaptıklarını söyler. Kardeşler hazırlanıp yola çıkarlar. Hazır Han'ın yurduna vardıklarında Altın Çaçah ve Altın Harlıh mücadeleye zaten başlamışlardır. Han Orba ve Han Mirgen de onlara yardım ederler ve Hazır Han'ı, oğlu Han Hartığa'yı, Hazır Han'ın kardeşi Han Sabar'ı öldürürler. Kardeşler yurtlarına döndüklerinde anne ve babalarının öldüklerini öğrenirler. Bu arada Han Mirgen ve Ay Arığ'ın bir oğlu olmuştur ve çocuğun ismi henüz yoktur. Çocuğa ismini Han Orba verir ve yeğenine Han Çibek adını layık görür. Çocuk ad aldıktan sonra annesi Ay Arığ tarafından kiminle evleneceği belirlenir. Bu kişi Kök Han'ın kızı Kök Nincil'dir. Han Çibek böylece evlenmek için yola çıkar ve Kök Nincil'in yurduna doğru ilerler. Ancak kızla evlenmek için alplar arasında bir yarışma düzenlenmiştir. Han Çibek'in de bu yarışmaya katılıp kazanması gerekir. Han Çibek rakipleriyle çetin bir müsabakaya girişir; Han Orba ve diğerlerinin de yardımıyla yarışmayı Han

Çibek kazanır ve Kök Nincil'le önce kızın yurdunda daha sonra da kendi yurdunda toy kurar ve evlenir. Kısa bir süre sonra Ay Arığ, kendileri için Tas Han ve kardeşi Pus Han'dan tehlike gelebileceğini söyler. Alplar yeniden hazırlıklarını yaparlar ve yola çıkarlar. Düşman alpların yurtlarına geldiklerinde Han Mirgen, Han Orba, Han Çibek, Altın Çaçah ve Altın Harlıh orada dövüşmeye başlarlar. Han Mirgen mücadele sırasında epeyce zorlanır, ağır yaralanır. Altın Harlıh onu yine kaz yumurtasıyla hayata döndürmeye çalışsa da bu kez başarılı olamaz. Düşman alplar yok edilir ancak Han Mirgen orada ölür. Cansız bedeni yurduna getirilir ve Altın Dağ'a konur. Han Mirgen, son mücadelesini verirken Ay Arığ'dan bir de kızı olur. Kıza yine Han Orba ad verir ve ona Haan Kız der. Yine dokuz günlük alp uykusundan sonra bu kez Altın Harlıh uçarak gelir ve Hara Mool ve kızı Azgın Noğas'tan bahseder. Alplar yine hazırlık yapıp Han Orba'nın öncülüğünde yola çıkarlar. Hara Mool'un yurduna varırlar ve hepsini öldürüp yeniden yurtlarına dönerek yeniden alp uykusuna dalarlar. Uykudan kalkan alplar Ay Arığ'ın ağlamasına tanık olurlar. Buna göre Han Çibek Hara Mool'un yurdundayken Han Sağın adlı bir oğlu olmuş ve kimseye haber vermeden nehrin öte yakasına geçmiştir. Öte tarafta zalim Ah Hartığa ve Kök Hartığa ve bunların kız kardeşi Hara Sorhıl yaşamaktadır. Çocuğa yardım etmek için Altın Harlıh önceden oraya gitmiştir. Han Orba ve yeğeni hazırlıklarını yapar ve yola düşerler. Haan Kız ve Han Orba Hara Sorhıl'ı öldürürken diğerleri de Ah Hartığa ile Kök Hartığa'yı öldürür. Ancak bu savaş sırasında Han Mirgen'in oğlu Han Çibek ile alplara savaşta yardım eden Ah Ölen ölür. Alplar o yurttan galip ayrılıp, cenazeleriyle birlikte önce Ah Ölen'in yurduna uğrayarak Ah Ölen'in kız kardeşi Tülgü Arıg'ı Han Sağın'a alırlar ve oradan da yurtlarına dönerler. Bu ikisi için Han Orba'nın yurdunda toy kurulur ve tüm alplar mutlu ve barış içinde yaşamaya devam ederler.

Türklerde Kurt Motifi

Kurt, Türk milletinin sembolüdür: "Kurt Göktürklerde, tuğlarla bayrakların tepesinde yer alma yoluyla bir devlet sembolü olmuştu. Orta Asya, Altaylar ve Sibirya'da yayılan Türk halk edebiyatındaysa kurt, hâlâ kalın bir mitoloji tülüne bürünmüş görünmektedir. Oralarda insan, bazen kurt donuna giren bir yiğit; bazen bir dev oğlu olur. Bazen de gökte, Büyükayı Burcu'yla birlikte görülür. Çoğu zaman güzel kızlara karşı aşırı bir eğilimleri vardır. Orta Asya Türk halk edebiyatında kurt çoğu zaman erkektir. Büyük devlet kurmuş olan Türklerde, örnek olarak Göktürklerdeyse kurt dişi, yani büyük annedir.

Kurt motifinin Türk destanlarında ne mana arz ettiği konusu öteden beri araştırmacıların dikkatini çekmiş, pek çok kişi konu üzerine görüş ileri sürmüştür. Kurdu, "ecdat hayvan" bağlamında değerlendiren Roux, daha sonra "boğanın" yerine kaim olduğu görüşündedir. Roux, P. J. Strahlenberg, N. Shchukin, Chodzidle, Zelenin, Zolatarev, Potapov, Keppers, Haeckel, Gunda gibi yabancı araştırıcılar başta olmak üzere, Ziya Gökalp ve onun yolundan giden M. Fuad Köprülü, Osman Turan ve Mehmet Eröz gibi Türk kültür, din ve tarihi üzerine önemli çalışmalar yapmış olan bilim adamları, geleneksel Türk dininin kökenini totemizme bağlamışlardır. Araştırmacıların bu bağlamdaki görüşleri, kurdun totemliği merkezinde birleşmektedir. Kurt motifinin Türk destanları bağlamında, Türk diliyle yapılan ilk değerlendirmeleri Köprülü'ye aittir. Köprülü, Çin kaynaklarında yer alan Göktürk menşe efsanelerini aktardıktan sonra; "Bütün bu ayinler, Tukiielerin kendilerini Kurt nesli saydıklarını, yani kurdu kendileri için bir Ongun=Totem bildiklerini göstermektedir. Oğuz Destanı'nda da mühim bir mevkii olan kurdun Tukiie menkıbelerinde bu kadar ehemmiyet kazanması işte bundan dolayıdır" demektedir. Abdulkadir İnan, "Türk Rivayetlerinde Bozkurt" isimli

makalesinde, kurdun "Türk milli kültü" olduğunu belirttikten sonra, Köprülü'nün konuyla ilgili tetkik ve tahlillerine atıfta bulunmuş, kutsi bir mahiyet arz eden kurt efsanesi unsurlarının bugünkü Türk kavimleri rivayetlerine nasıl yansıdığı hususunda etraflı bir çalışma yapılmadığından yakınmıştır. Konuyu Türk destanları bağlamında değerlendiren araştırmacılardan biri de Nihat Sami Banarlı'dır. Bozkurdun Türk boyları arasında bütün Türklüğü temsil eden bir sembol olabileceğini belirten Banarlı, kurdun totem devri yaşayan Türklerin ongunu olduğunu söyler. Uygur, Göktürk destanlarından ve Oğuz Destanı'ndan örnekler vererek kurdun mahiyetini açıklamaya çalışan Banarlı; "Türkler, anayurtlarının bu müthiş varlığına önce Tanrı diye tapmışlar, sonra kendilerinin bozkurt soyundan geldiklerine, böylelikle birer bozkurt olduklarına inanmışlardır" demektedir.

Sonraki pek çok araştırmacının da otoritesini kabul edip görüşlerine aynen katıldığı Türklük bilimi için bir şans sayabileceğimiz değerli bilim adamı Bahaeddin Ögel, "Türk Mitolojisi" adlı eserinin her iki cildinde de kurt konusunu detaylı olarak anlatma gereği duymuştur. Birinci ciltte "Türklerin Kurttan Türeyişi", ikinci ciltteyse "Kurt ve Türkler" başlıkları altında hayli önemli materyal verir. Ögel, zaman zaman yorumlama yapma gereği duysa da aslında konu bağlamında olabildiğince vesika verme yolunu seçmiştir. Kurdun, totem devri yaşayan Türklerin ongunu (tözü) olabileceği fikrinde olan Ögel; "Büyük devlet kurmuş olan Türklerde kurt artık bir sembol haline gelmişti. Onlarda din ve totemizm izleri, çoktan kaybolmuştu. Kurt Göktürklerde, tuğlarla bayrakların tepesinde yer almak yoluyla bir devlet sembolü olmuştu" der.

Kurt, Türklerde "ongun" ya da "töz" olmadığı gibi hiçbir surette tapılan varlık da olmamıştır. Ongun ya da tözün boylarla ilgili olduğu aşikârdır. Oysa kurt, hemen bütün Türk boylarının ortak kabulü sayılabilecek yaygınlıkta bir değerdir. Kurda tapınmanın söz konusu olmadığı halde onu "totem" sayan görüş de dolayısıyla doğru değildir (Kafesoğlu). Ana kurt-ata kurt ve ecdat hayvan sanılan "ongon"

kabulündeki kimi bulanık izler, yukarıda görüşlerini aktardıklarımız başta olmak üzere araştırıcıların büyük bir ekseriyetini (Roux, P.J. Strahlenberg, N. Shchukin, Chodzidle, Zelenin, Zolatarev, Potapov, Keppers, Haeckel, Gundai Gökalp, Turan, Eröz vb.), geleneksel Türk dininin totemcilik olduğu kabulüne, bu bağlamdan hareketle de kurdu "totem" sayma yanılgısına düşürmüştür.

Kurdun Türk kültüründe "milli kült" mertebesinde kabul görüp kutsal addedilmesinin, bozkırın baş edilemeyen yırtıcısı olması sebebiyle ram olunan ve duyulan hayranlıkla tabulaştırılan bir varlık olmasına bağlanması yeterli bir gerekçe olmasa gerektir. Kurtların sosyal oluşları, lider kabul ettikleri yaşlı kurda bağlı olmaları, avlanış biçimleri, vb. özellikleriyle Türklere benzetilmeleri masum gibi görünüyorsa da, bu benzetimlerin dahi iltifat olma ihtimalleri zayıftır. Türkler, "bozkurt" bağlamındaki kabulleri sebebiyle bu benzetimlerden alınganlık göstermeseler de, komşularının onlarla ilgili olarak "barbar-vahşi" manalarında kullanmış olmaları ihtimali göz ardı edilmemelidir. Zira Çinlilerin "kurt" lafzını Türkler için bir şecaat simgesi olarak kullanmış olabileceklerini düşünmek aşırı iyimserlik olur.

Hayvan sürülerine zarar vermesi sebebiyle görüldüğü yerde öldürülmekten çekinilmeyen, özellikle sıcak tutan postu sebebiyle muhtemelen avlanan kurdun bir kutsallık taşıyamayacağı aşikârdır. Ancak Tanrı'nın suretine girdiği varlık oluşu bağlamında kutsalın yaygınlık kazanması durumu söz konusudur. Kutsal olan kurt Tanrı'nın suretinde tecelli ettiği "Bozkurt"tur. Türk menşe efsanelerinin temel kabulü; Tanrı'nın Türk milletinin hayat ve istikbaliyle ilgilenen "ulu varlık" olduğu merkezindedir. Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Göktürklere, Uygurlara müdahalesi ve Oğuz'a yol göstermesi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu kabul bir "milli Tanrı" telakkisi olarak da düşünülmemelidir. Zira bu müdahale insanlık için, insanlık adınadır. Nizam-ı âlem için vazifeli kılmak maksadıyla, yaratacağı kişiye ve dolayısıyla ondan türeyecek millete

kendi ruhundan ruh üflemek içindir. Atilla'nın "Tanrı'nın kırbacı" olma, Bilge Kağan'ın abidelerdeki veciz anlatımıyla "Tanrı'nın, yarattığı âlemi denetlemeye (kişioğlunu yönetmeye) aracı kılmak için, kut verdiği kağan" olma ve Kaşgarlı'daki; "dünya milletlerinin idare yularının ellerine verdiği millet" olma düşüncesinin kaynağı da bu olsa gerektir. Halifeliği ukdelerine aldıktan sonra Osmanlı padişahlarının kendilerini "zillu'llahi f'il âlem" bilmeleri de, bu kaynaktan muhtemel bir sızıntı olarak yorumlanabilir.

TÜRK MİTOLOJİSİ'NDE RUHLAR
DOĞANIN SAHİBİ OLAN RUHLAR

ltay halkları belirli bir yerin ya da bir şeyin hâkimi olarak tasarladıkları ruhlara "sahip" anlamında "e" derler. Yakutlarda buna iççi, Volga bölgesindeki Türklerde öye, Buryatlarda ecen, Tunguzlarda ise amaka anlamdaşdır. Türk-Moğol halkları, eskiden beri başka halklarca da kutsal sayılan ateşe büyük bir saygı göstermiş ve onda bir ruh bulunduğuna inanmışlardır. Altaylılar bu ruha ot ezi "ateş sahibi", Yakutlar aynı anlamda olmak üzere ot iççite derler. Ateşin gökten geldiği, Türk-Moğol halklarında pek yaygın bir düşüncedir. Türklerin eskiden beri ateşte temizleyici bir güç gördükleri tarihi belgelerle sabittir. Bu arada ateşin insanı kötülüklerden, kötü ruhlardan ve dolayısıyla hastalıklardan koruyan bir özelliği olduğu inancı çeşitli nedenlerle yapılan törenlerden de anlaşılmaktadır. Türklerde eskiden ateş gelecekten haber veren bir unsur olarak da kullanılmıştır. Türk-Moğol halkları ateşi insan biçiminde, canlı bir varlık olarak düşünür ve ona karşı saygıda kusur etmemeye çalışırlar. Altay ve Sibirya halklarında ateşe kurban da sunulur. Yeni evlenenlerin ateşe törenle yağ dökmesi, yemek yerken, içki içerken ateş ruhuna da bir pay ayrılması âdettir. Soyotlarla Altay Türkleri, ateş ruhuna kurban olmak üzere koyun, Buryatlarsa kısrak keserler. Başka ruh ya da tanrılara sunulan kurbanların da bazen ateşe atıldığı görülür. Nitekim Beltirler, Gök

Tanrı'ya kurban olarak kesilen hayvanın kemikleriyle derisini ateşe atıp yakarlar. Moğollar ve Altay halkları ateş ruhunu dişi olarak düşünürler. Teleütlerde bir ot ene "ateş ana"dan söz edilir. Buryatlarla Çuvaşlarda da "ateş ana" ile "ateş baba" yan yana geçer. Buryatlarda gali eceni "ateş ruhu" simgeleyen bebekler, ocağın yanında bulunan bir çekmecede saklanır.

Volga Türklerinin bir "öy öyesi" (ev sahibi) vardır. İnsan şeklinde düşünülen bu ruh evi korur ev halkının iyiliğine çalışır. Ama herhangi bir şekilde küstürülürse eve hastalık da getirebilir. Onun için bu ruha yılda hiç olmazsa bir kez bulamaç sunulur ya da sonbaharda bir kurban kesilir. Volga Türklerinde bir de abzar öyesi denilen "ahır ruhu" geçer. O bölgede bu ruhun adına siyah bir kuzu kesmek âdettir. Yakutlar ev ruhuna cie iççite derler. Onlarda ayrıca balagan iççite (çadır sahibi) diye bir ruhtan söz edilir. Sibirya halklarında ev ruhunu simgeleyen bebeklere de rastlanır. Soyotlar yemek yedikleri zaman, kumaş, deri ya da tahtadan yapılmış olan "ev sahibi"ne de bir pay ayırmayı unutmazlar. Türk-Moğol halklarına göre bir de "orman ruhu" vardır. Kazan bölgesinde ona urman öyesi, Tunguzlar ure amaka, Buryatlar oin ecen derler. Ormanlarla kaplı dağlık bölgelerde yaşayan Karagaşlarda dag ezi (dağ sahibi) adında bir tanrı da vardır. Yakutlarda buna tıa iççite (tıa=tayga "ormansız dağ") denir. Bunlar aynı ruha bayanay ya da barallakadını da verirler. Onlara göre, bayanay avcıların koruyucu ruhu sayılır. Dağ ruhunun ormanda yaşayan hayvanlara sahip olduğuna inanıldığından, onun adına ateşe çay ya da yağ dökmek âdettir. Orman ruhuna kurban olarak ayrıca bez parçaları, kürkler de sunulur.

Şamanistlere göre, geçilmesi zor yollarda hüküm süren, tehlikeli dağ geçitlerini tutan başka ruhlar da vardır. Yakutlar bunlara sol iççite (yol sahibi) ya da attuk iççite (geçit sahibi) derler. Sibirya'da dağ başlarında ve genellikle geçilmesi zor yerlerde oba, obo denilen taş yığınlarına rastlanır. Denildiğine göre bunlar yolcuların bir kazaya uğramamak için attıkları taşlardan oluşmuştur. Radloff Altaylıların

bir dağı aşarken ya da bir ırmağı geçerken o yerin ruhu için yığına taş attıklarını ya da kutsal sayılan bir ağaca bez parçası ya da iplik bağladıklarını yazar. Kimi araştırmacılar, yığına atılan taşı o yerin ruhuna sunulan bir kurban olarak değerlendirirler. Bazılarına göre de bu, sihir için yapılan bir âdetten başka bir şey değildir. Harva ise bunun serbest kalınca zararlı olabilen ruhu belirli bir yere bağlamak amacıyla yapılmış olabileceğini öne sürer. Ayrıca "su sahibi" denilen ruhlar da vardır. Yakutlar ilkbaharda balık avına başlarken u iççite'ye (su ruhu) henüz buzağılamamış bir inek kurban eder, ayrıca balık ve içki sunarlar. Yakutların su ruhuna verdikleri diğer bir ad ukulan toyon'dur. Karagaşlar sug ezi dedikleri su ruhuna saygı gösterir ve bol balık avlayabilmek için onun adına kıyıdaki bir kayın ağacına renkli bezler bağlar ve ayrıca ateşe çay, yağ, süt dökerek kurban sunarlar. Buryatlar su ruhuna uhun ecen derler.

Yeraltı Ruhları

Şamanistlere göre karanlık âlemi olan yeraltında genellikle korkunç ve kötü ruhlar yaşar. Altaylılar bunlara kara töz (kötü ruh), kara neme (kötü nesne) ya da genellikle tümengi töz adını verirler. Yeraltında yaşadıklarına inanılan ve birtakım korkunç şekillerde düşünülen ayna, ada, aza yör, üzüt, yek ve benzeri gibi ruhlar da vardır. Kötü ruhların başında, yeraltı dünyasının hâkimi sayılan Erlik Kan gelir. Uygur metinlerinde Erklig Kan (güçlü han) diye geçen Erlik, Budistlerde yeraltı hükümdarı olan Yama'ya eşittir. Minusinsk bölgesindeki Türklerin İrle Kan ya da İl Kan'ı, Buryatların Erlen Kan'ı da Erlik Kan'dan başka bir şey değildir. Yakutlarda yeraltının hâkimi olarak anılan Arsan Duolay'ın Erlik'i simgelediği söylenir. Priklonskiy'e göre, Yakutlarda yeraltı hükümdarı olarak geçen Buhar Dodar bir boğanın sırtında düşünülür. Kara-Kırgızlarda kötü ruhların hâkimi olan Arman ise Farsça Ahriman'dan gelmektedir. Altaylılara göre Erlik, yeraltının en alt katında kara çamur ya da başka bir

söylenceye göre, kara demirden yapılmış bir sarayda, kara bir taht üstünde oturur. Şaman dualarında Erlik'in korkunç bir varlık olarak betimlendiği görülmektedir. Ayrıca yeraltındaki bir ırmakla onun kıyılarında yaşayan korkunç canavarlardan da söz edilir. Altaylılar en büyük felaketleri, kızamık, kızıl, tifo gibi hastalıkları, hayvan kırgınını ondan bilirler. Altaylılarca Erlik kendisine kurban sunulmasını sağlamak için bu gibi işleri yapar. Erlik Şaman dualarında Kayra Kan (kesici han) diye anılır. Zira, denildiğine göre Altaylılarda iplik gibi düşünülen ruhu onun kestiğine inanılır. Erlik insanın canını alıp yeraltına götürür; orada sorguya çektikten sonra kendi emrinde kullanır. Erlik'e giden yolda pudak denilen engeller vardır. Şaman bu engelleri ancak büyük bir çaba harcayarak aşar. Erlik'i simgeleyen put ya da resimler yapılmaz.

Erlik'in 7 veya başka bir söylenceye göre 9 oğlu vardır: Taş bilekli Bay Bahadır, Karaş, bakır bilekli Kerey Kan, Uçar Kan, Yabaş Kan, Kömür Kan, Şedey Kan. Erlik'in oğulları yeraltındaki bütün kötü ruhları yönetirler. Denildiğine göre bunlar, yeraltına inen Şaman'a yol gösterir, babalarıyla Şaman arasında aracı rolü oynarlar. Bunlar koruyucu ruh olarak da saygı görürler. Altay halklarında Erlik'le oğullarına zayıf ve hatta hasta hayvanlar kurban edilir. Köyün kuzeyinde, dikenli çalılık bir yerde hazırlanan kurban yerine tayılga denir. Erlik'e hiçbir zaman at kurban edilmez. Ona ve oğullarının adına çoğunlukla kara boğa ya da inek kesilir. Erlik'in oğullarından Karşıt'ı simgeleyen, kara çaputtan yapılmış 9 şeritli bir bebek, çadırın içinde kapının sol tarafında bulunur.

Altay Şamanlarının aktardığına göre, Erlik'in 8 ya da 9 kızı vardır. Bunların belirli bir görevi yoktur. Oyun oynar, dans eder ve yeraltına inen Şaman'ı kandırıp, babalarına getirilen kurbanı kapmaya çalışırlar. Dualarda kara yüzlü, kara saçlı ve şehvetli varlıklar olarak betimlenirler.

3. Yeraltında yaşayan ve aslında ölüm ya da ölü ruhları olan diğer varlıklara gelince, bunlar çeşitli adlarla anılırlar. Lebedlerde aza

denilen kötü ruhun baskısı altında bulunan bir kimseyi kurtarmak için, Şaman tarafından kara renkli bir hayvan kesilir. Teleütlere göre üzüt, ölünün kırkı çıkıncaya kadar mezarlıkta yaşayan ve ara sıra eve girmek isteyen ruhudur. Onu Şaman'dan başka kimse göremez. Gerek aza, gerekse üzütün kasırgada bulunduğuna inanılır. Aynı zamanda hastalık yaratan bu ruhları Şaman özel bir ayin yaparak uzaklaştırmaya çalışır. Altay Türkleriyle Telengitlerde geçen körmözler de ölü ruhları olup insanın ruhunu kapmak suretiyle hastalığa neden olabilirler. Altay Türklerindeki bu ruhlara, Yakutların Abası ve Yör dedikleri ruhlar eşittir. Bunlardan yörün menerik denilen ruh hastalığını yarattığı söylenir. Kötü ruhu ancak Şaman uzaklaştırabilir.

Doğum ve Ölüm Ruhları

Altay Türklerine göre insanın ruhu (kut), doğmadan önce gökte bulunur. Teleütler çocuğa ruh veren Enem Yayuçı'nın göğün dördüncü katında yaşadığını söylerler. Denildiğine göre, çocuğun ruhu kırmızı bir kurt biçiminde annenin bedenine girer. Doğum tanrıçası çocuğun ne kadar yaşayacağını da saptar. Onlarca üçüncü kat gökte bulunan ve hayvanlara can veren Ermen Kan adında başka bir tanrısal varlık daha vardır. Radloff Altaylıların doğumla ilgili inanışları hakkında oldukça geniş bilgi verir. Altaylılara göre Ülgen, çocuğun doğması için oğlu Yayık'a emir verir. Bu da göğün beşinci katında bulunan ve dişi olarak düşünülen Yayuçı'ya "yaratıcı" babasının emrini aktarır. Nihayet Yayuçı da gökteki süt ak köl'den (süt akı göl) canı alarak çocuğu doğurtur ve yaşamı boyunca ona yardım eder. Yakutlara göre çocuğun ruhu bir kuş şeklinde gökten gelir. Onlar, gökte oturan ve Ayısıt Hoton denilen bir doğum tanrıçasından da söz ederler. Yakutların inanışına göre, doğumundan üç gün sonra çocuk Eyehsıt denilen başka bir koruyucu ruhun korumasında büyür.

Orhon Yazıtları'nda anlatılan Umay da çocukları koruyan dişi bir ruhtur. Divanı lügat it-Türk'te geçtiğine göre Umay'ı hoşnut edenler çok çocuk doğurur. Teleüt kadınları doğum sırasında kendi koruyucu ruhlarının yardımına güvenirler. Onların emegender ya da enekeler diye andığı bu ruhlar, ölmüş büyükanne ve büyükbabaların ruhlarından ibarettir. Bunları simgeleyen bebeklere süt ve undan yapılmış bir bulamaç sunulur. Eskiden bu ruhlara koyun da kurban edilmiştir. Çocuğun dünyaya gelmesi Sibirya halklarında özel şenlikler yapılarak kutlanır.

Türk Mitolojisi'nde Hayat Ağacı

Ağacın başlı başına hayatımızdaki yeri ve önemi tartışma götürmez. Ama "dünya ağacı", "yaşam ağacı", "evrensel ağaç" gibi isimlerle de anılan "hayat ağacı", yeri göğü birleştiren mitolojik ağaç, diğer ağaçlardan çok daha farklı ve özel bir öneme sahiptir. Çeşitli Türk boyları içinde Bay Akağaç, Bay Direk, Demir Ağaç, Bayterek, Bayağaç gibi isimlerle anılan hayat ağacı dört mevsim boyunca yeşil kaldığına inanılan ve yeşil kaldığı müddetçe de dünyanın var olacağına inanılan ağaçtır.

"O tektir, yalnızdır ve kendi başına ayakta durabilir.

Onun insanlara değil, insanların ona ihtiyacı vardır.

Bütün ağaçlardan büyüktür, hepsinden gösterişlidir, hepsini kucaklar.

Koyu gölgelidir ve gölgesine sığınanları kötülüklerden koruduğuna inanılır."

Bu nedenle "Hakan Ağaç"tır. Altay Türkleri şöyle anlatır onu:

"Ağaç Hakan büyüktü, her şeyin esasıydı,

Varlık ona bağlıydı, gökle yer binasıydı,

Kökleri kaplar idi yer altı dünyasını

Zirvesi deler idi göğün dokuz katını

Tam yedi ayak idi ağacının yaprakları."

Hayat Ağacı dünyanın merkezini sembolize eder. Yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü dikey bir merkezde birleştirir. Kutlu bir dağın tepesinden yükselerek cennete ulaştığına inanılır. En önemli özelliklerinden biri meyvesiz oluşudur. Ama bu beslemediği anlamına gelmez tersine gövdesinden ve dallarından çıkan öz suyuyla besleyen bir ağaçtır Hayat Ağacı. Bu anlamıyla onu minik bir bebeğin annesine benzetmek yanlış olmayacaktır. Bir anne fedakârlığıyla kendisine ihtiyaç duyan tüm canlıları ayakta kalıncaya kadar besler. Ve onun özsuyu anne sütü gibi en faydalı besindir. Doğumun ve ölümün simgesidir bu nedenle... Çocuğu olmayan kadınlar onun köklerinin dibinde Tanrı'ya yalvarır, onun doğurganlığı ve besleyiciliğine sığınarak teselli bulmaya çalışır. Mezarların başına ağaç dikmek de yine ölüleri onun kollarına bırakmak, ona emanet etmekle eşdeğerdir. Bu kutsallığına rağmen Türkler Hayat Ağacı'na tapmazlar. Ağaç bir put ya da dua edilen, kendisinden bir şeyler beklenen bir yaratıcı değildir. O yalnızca Tanrı'nın temsilcisi, ona en yakın olan canlıdır. Kökleri yerin altından, dalları gökyüzünden ona ulaşır bu nedenle insanoğlunu da Yaradan'a ulaştırır. İnsanoğlu Tanrı'ya o ağaca tırmanarak ulaşır, onun mertebesine ancak o ağaç sayesinde yükselir simgesel olarak.

Manas Destanı'nda Manas'ın ölümünden sonra kötü insanların saldırısından oğlu Semetey'i korumaya çalışan Kanıkey'in, "Bayterek"e yani hayat ağacına seslenerek aslında Tanrı'ya yalvarması belirleyici örneklerden biridir. Uzun ve ızdıraplı bir yolculuğa çıkar, aç ve susuz kalır ve hayat ağacının önünde Tanrı'ya el açar:

"Evliya isen el açıp

Duacı olsana Bayterek
Evliyamdan ayrılıp
Karaltı bulamadan dururuz,
Bizim gibi zavallılara
Ata olsana Bayterek
Aziz candan geçtik
Gizleyip saklamak için
Kurbanın olayım Bayterek
Altına sığındık baş sunduk
Kendimden geçtim uykuya kandırsana
Kurban olayım Bayterek
Yoruldum canı dinlendirsene
Kana kana uyuyayım Bayterek
Yetimine güç versene
Ayağa kalkayım Bayterek
Haksız nimetsiz kaldım süt versene
Sönen ateşimi yandırsana
Ölen canı diriltsene
Kopup gittim birleştirsene!"

Bayterek, Kanıkey'in yalvarışını duyacak ve budaklarından ırmak gibi süt akıtacaktır. Bu yalvarışı duyansa gerçekte Tanrı'dır ve Kanıkey'i kutundan mahrum bırakmaz, onu kutsar ve korur.

Hayat Ağacı ve Kartal

Hayat Ağacı tüm bu özelliklerinin yanında çoğu zaman yalnız değildir. Motifin üzerinde genellikle çift başlı kartal ya da iki büyük kartalla tasavvur edilir. Bu aracılık görevini zaman zaman ağaç adına onlar yapar, ihtiyaç olduğunda insanoğlunun isteklerini hızlıca Tanrı'ya ulaştırırlar. Selçuklu Devleti'nin güç ve hükümdarlık sembolü olan çift başlı kartal ağaçla birlikte sembolize edilmiştir. Camilerin, medreselerin, sarayların kapılarında bu iki figürü birlikte görmek mümkündür. Örneğin Sivas'ta bulunan Gök Medrese'nin kapısında üzerinde çift başlı kartal olan Hayat Ağacı motifi işlidir. Adının Gök Medrese olması da İslamiyet döneminde bile Gök Tanrı inancının hâlâ etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Selçuklu en güzel yapılarından birine Gök Tanrı'yı, Hayat Ağacı'nı ve kartalı aynı anda işlemiştir.

Sibirya ve Altay bölgesinde yurtların yanına dikilmiş uzun bir sırık bulunur. Sırığın tepesine yerleştirilen tahtadan kuşun adı "gök kuşu"dur. Yakutlarda bu sırık göğün direği olarak kabul edilir ve üzerindeki kuş da çift başlı kartaldır. Kartal Tanrı'nın gücünü ve erkini temsil eder.

Manas Destanı'nın "kardeşi" kabul edebileceğimiz Kazak ve Kırgızlara ait Er-Töştük Destanı'nda bahsi geçen "karakuş" da yine bu gücü temsil eden kartaldır ve bu kartal Hayat Ağacı'nın üzerine tünemiş olarak tasvir edilir destanda. Ağaçla kartal bir bütündür o nedenle Türk Mitolojisi'nde kartal ağacı, ağaç kartalı korur.

Hayat Ağacı'nın en başta gelen özelliklerinden biri göğün direği olmasıdır. Kutsal sütun ya da merkezi temel direk de denir. O dünyanın dengesini kuran, onu her daim dengede tutan bir direk ve bir temel gibidir. Zaman zaman sırık sözcüğüyle de eş anlamlı olarak kullanılan bu direk evrensel ekseni belirtmek için kullanılır. Farklı evrensel düzeyleri birleştiren ve taşıyan bu sütunun tabanının yer altı bölgesine saplı olduğu, diğer ucunun da Kutup Yıldızı'na ulaştığı kabul edilir. Dünyanın merkezi fikri evrensel eksen kavramıyla tam bir bütünlük gösterir. Hayat Ağacı işte bu bütünlüğün ortasındadır. Göğe yükselme, tanrılara ulaşma, öbür dünyaya geçme bu direk ve ağaç boyunca gerçekleştirilir. Bir başka ifadeyle o sonsuzluğa giden bir yoldur.

O direk Türk çadırının da simgesidir. Kimi zaman dünyanın merkezinde, kimi zaman "yurt"un ortasında ama hep denge kuran, denge sağlayan, ayakta tutandır. Türk çadırları gök kubbeye benzetilerek yapılmıştır ve aileyi koruyan bu çadır dünyayı temsil eder. Yeryüzünün direği nasıl ki Hayat Ağacı ise, çadırın ortasındaki direk de o ailenin ağacıdır bir anlamıyla. Anadolu'da Türkmen obaları bir yere konduklarında oba reisinin çadırı diğer tüm çadırların ortasında olacak şekilde yerleşir. Bu merkezciliğin bir parçasıdır. Hakan ya da padişah otağı da ordugâhın merkezinde yer almak zorundadır. Ordu sözü zaten "orta" sözünden türemiş bir sözcüktür. "Orta" yani "merkez"den geçen direk bu anlamıyla o kutlu düzen için, kurulan devletin bekası, gücü kudreti için son derece önem arz eden bir simgedir. Ama bu "direk" olma ağaca özgüdür, insana değil. O nedenle çok çok uzun boylu insanlar hoş karşılanmaz, "Göğe direk mi olacaksın" diyerek alaya alınırlar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde hâlâ. Ya da toplum içinde herkes otururken sürekli ayakta bekleyene "Korkma otur göğün direği var yıkılmaz" ya da bazen biraz daha tepkiyle "Yalı kazığı gibi dikilme" denir. Bu Hayat Ağacı ve direk anlayışının günümüze kadar gelen başka bir yansımasıdır. Çok uzun boylu insanların antipatik bulunmasının altında yatan neden budur. Dengeyi sağlayan bir mekanizma varken birilerinin bu dengeye "şirk" koşması pek dile getirilmese de sempatik bulunmaz.

Hayat Ağacı ve Bilgi Ağacı

Hayat Ağacı aynı zamanda bitmez tükenmez yaşamın, sonsuzluğun simgesidir. Sonsuzluk, ölümsüzlükle, Tanrı'yla özdeştir, o da döner dolaşır mutlak gerçeklikle aynı noktada birleşir. Tüm dinlerde ortak olan "yasak ağaç" anektodu biraz da bu anlayışın ürünüdür. Tanrı Adem ile Havva'ya yasak ağaca dokunmama şartıyla bahçeden her istediklerini yeme izni vermişti. Kur'an'ı Kerim'de cinsi saptanamayan bu ağaç Eski Ahit'te oldukça belirgindir. Yasak olan ağaç Bilgi Ağacı'dır. Yani Hayat Ağacı... Kendini Tanrı'yla eşdeğer gören onun sonsuzluğuna, ölümsüzlüğüne özenen insan bu nedenle cezalandırılıp yeryüzüne gönderilmiştir. Bu ağacın meyvesi ölümsüzlüğü, mutlak gücü ve her şeyi bilmeyi sunan mucizevi bir meyvedir. Hayat Ağacı bu anlamıyla da bilginin simgesi olmakta ve "Bilgi Ağacı"na dönüşmektedir. O öylesine yüksek, uludur ki, yükseldikçe ufku genişletir, yükseldikçe bilgisizlikten arındırır. Hayat Ağacı eksen görevi görürken, iki ucuyla yeryüzü ve Kutup Yıldızı'nı birleştirirken de bu işlevine devam etmektedir. Çünkü Kutup Yıldızı yol gösteren, yön çizen, insanoğlunu içinde bulunduğu "kaybolmuşluktan" da kurtarandır. Bulunduğu yer hiç değişmez ve o yerden insanoğluna kendi bulunduğu yeri de öğretir. Kutup Yıldızı biraz da bu nedenle Türk inancında göğün merkezidir. Buradan Türklerde hayatın merkezinde "bilgi" ve "ilim" olduğu gerçekliğine de kolaylıkla varabiliriz.

Yunus Emre'nin dediği gibi:

"İlim ilim bilmektir

İlim kendin bilmektir

Sen kendini bilmezsen

Ya nice okumaktır"

Hayat Ağacı her daim bunu hatırlatır durur. Cehaletle ve küstahlıkla mücadele eder. İnsanoğluna bilgisizliğini hatırlatır, onu yükselerek bu cehaletten arındırmaya teşvik eder. O nedenle ağaca sahip çıkmak "eğitim" ve "bilinç" meselesidir.

Kayın Ağacı

Türkler için kutsal kabul edilecek ağaçlar kayın, çam, kavak, ardıç, çınar, servi, sedir, meşe, dut, söğüt ve elma gibi ağaçlardır. Ancak bunların içinde en kutsalı ve Türk mitolojisinin belkemiği sayılacak ağaç, kayın ağacıdır. Kayın, iyi ve koruyucu ruhların yeryüzüne inme yoludur. Tanrı kutunu içinde barındıran bir ağaçtır, bu nedenle de insanoğlu kayın ağacının olduğu yerde ferahlık bulur, rahatlar, arınır, temizlenir ve mutlu olur. Türklerin anlayışında kayına kadının, ananın ruhu sinmiştir. Zaten adı bu nedenle kayındır. Divanı Lügat-it Türk'te "kadın" olarak geçen kayın, Tuva Türklerinde hâlâ "kadın" olarak anılmaktadır. Yani ona "kadın ağacı" demek yanlış olmayacaktır. Hayat Ağacı'nın her zaman güneyinde bulunan onun en büyük yardımcısı ve bazen de birebir hayat ağacının kendisi yerine geçen kayın, ilk insanın varoluşunu anlatan Er Sogotoh Destanı'nda şöyle anlatılır:

"Evden yine çıkıp güneye bakınca, güneyde büyük bir kayın ağacının yükseldiği görülürmüş. Bu kayın ağacı da o kadar güzelmiş ki tıpkı bir genç kızı andırırmış..."

İlk insan Er Sogotoh bu kayın ağacının yönünde ilerleyerek bulur eşini ve öyle iner yeryüzüne... Kadınların ve çocukların koruyucu ruhu Umay Ana yeryüzüne inerken iki kayın getirir yanında... Kayın ağacının yanında yapılan dualar Tanrı'ya daha çabuk ulaşır daha çabuk kabul olur. Üzerine şimşek ya da yıldırım düşmez, kötü ruhlar ondan uzak durur. Yeni kurulan aileye mutluluk, iyilik ve sevgi getirir. Gençliğin, mutluluğun, özgürlüğün, barışın, dostluğun ve

vatanın simgesidir. Hayat Ağacı, kayın ve kartalla bir bütündür ama yine de bu yalnız ve tek başına yeter olduğu gerçeğini değiştirmez. O büyük ve ulu gövdesiyle dünyanın ve var olan her şeyin dengesi olmaya bulunduğu yerden devam eder, varlığıyla ruhlara dinginlik verir.

ŞAMANİZM

Şamanizm ata ruhlarına ve doğa varlıklarına tapınmaya dayanan eski bir inançtır. Bunun ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi değişikliklerden geçtiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eski Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, Şamanlığın önce Orta Asya Türkleri arasında ortaya çıktığı, daha sonra da diğer Türk boyları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır. Bugün Şamanizm diye adlandırılan geleneklerin din adamlarını ifade etmek üzere kullanılan Şaman kelimesinin etimolojik kökeni üzerinde de çok durulmuştur. Bu terimin Tunguzcadan Rusça yoluyla Batı dünyasına geçtiği bilinmektedir. Aslen Sanskritçenin bir koluna bağlı olduğu sanılan kelimenin, Hint-Avrupa dillerinden Toharca (Samane=Budist rahip) ve Sogdçadaki (Saman) transkripsiyonları keşfedilince, bu terimin Hint-Avrupa menşeine dayandığı iddiası kuvvet kazanmıştır. Çünkü bu kelime Tunguzcaya yabancı görünmekte ve Şamanlığın güneyden kuzeye doğru yayılışında Budizm'in tesiri sezilmektedir. Fakat Tunguzların komşuları ve Türk boylarından biri olan Sahaları etkiledikleri de gerçektir. Bazı bilim insanları bu sözcüğün köken olarak, Türkçedeki karşılığı olan "Kam" sözcüğü ile fonetik bakımdan aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Şamanizm ve eski Türk dini meselesine dair pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak Şamanizm düşüncesi çok farklı ve karmaşık olduğundan dolayı araştırmacıların ortaya attığı bakış açıları ve düşünceleri de çok farklıdır. Liushong "Şaman dini din değildir, genelde

Tanrı'ya (ruha) inanan inançların bir çeşidi, ona din olarak bakmak yanlıştır" diyor. Tayvanlı Türkolog Liu Yi Tang da "Kesinlikle Şamanizm'e din diyemeyiz, o sadece ilkel doğa ilahilerinin gücüne inanmaktan ortaya çıkmış hadisedir" görüşünde bulunuyor.

Yukarıdaki araştırmalara göre Şamani ruhlara inanılsa da din olarak kabul edilemeyeceği savunulmaktadır. Ancak Çinli bilim adamları Wu Bing An ve Mu Dong Yan, Sincan bölgesindeyse Abudulkerim Rahman, Li Cin Shing, Dilmurat Ömer ve Türkiyeli Abdülkadir İnan gibi araştırmacılar Şamanizm'i din olarak görmektedirler. Li Cin Shing'in "Sincan'daki Dinlerin Tarihi" adlı eserinde "Şaman dini ilkel toplumun son dönemlerinde din olarak şekillenmeye başlamıştır, o balıkçılık ve çoban hayvancılık yapan milletlerin tarihinde bu din önemli rol oynamıştır" diye bahsediliyor. Abdülkadir İnan "Tarihte ve Bugün Şamanizm" adlı eserinde "Şamanizm Orta Asya göçmenlerinin eski dini. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Yakutlar gibi Orta Asya ulusları bu dine inanıyordu" diye yazıyor.

Yukarıda görüşlerini paylaştığımız bilim adamlarının bazıları doğa kültü, totemizm, atalar kültü gibi inanç unsurlarını da "Şaman dini" dairesinde bakmaktadırlar. Bazıları onu ilkel toplumdan geçiş sürecinde geçici bir din olarak, bazılarıysa büyücülük faaliyeti olarak bakıyorlar. Dolayısıyla bilim insanlarının bu konu üzerindeki görüşleri çok farklıdır. İbrahim Kafesoğlu'na göre eski Türklerin dini üç noktaya toplanır:

1. Doğa Kültü
2. Atalar Kültü
3. Gök Tanrı Kültü.

Bahaddin Ögel de "Eski Türk topluluklarının Şamanistler olduğu hakkındaki görüşler çok yanlıştır." demektedir. Uluslararası Şamanizm Medeniyet Araştırma Kurumu'nun Başkanı Hoperr "Orta Asya Şamanizm'i" adlı bildiri konuşmasında şunları ifade ediyor:

"Şamanizm bir medeniyet olgusu, o ne büyücülük faaliyeti, ne de siyasi faaliyettir. Şamanizm kültür, tıp ilimi, edebiyat-sanat, örf, âdet, ekoloji gibi alanlara bağlıdır. Onu din olarak nitelendiremiyoruz. Şamanizm dinin kapsadığı alandan geçmiş bir hadisedir. Şamanlar Orta Asya toplumlarının tarihi sürecinde önemli rol oynamışlardır. Onlar şair, sanatçı, usta ve kahramanların yerine geçmiştir. Avrupa dillerindeki 'Shamanism' teriminin başka dillere 'Şaman dini' olarak tercüme etmenin yanlış algılamaya yol açmaktadır; onun yerine 'Şaman Kültürü' diyerek tercüme edilmesi gereklidir."

Şamanizm hakkındaki araştırma karmaşık ve zor bir konu olduğu için bilim adamlarının da Şamanizm hakkındaki görüşleri çok farklı ve çeşitlidir. Daha önce belirtilenlere ek olarak Şamanizm'in tek tanrılı dinlerde görüldüğü gibi bir inanç sisteminin ve kesin kurallarının mevcut olmadığı söylenebilir. Şamanizm'i tarif ederken, Orta Asya ve Sibirya bölgesini çevreleyen dinlerden çeşitli yollarla etkilenmiş ve zamanla kendi kültür kimliğini oluşturmuş bağımsız bir "kültür ocağıdır" denilebilir. İlkel toplumda insanoğlu karşılaştığı sosyal olaylar, çelişkiler, hastalıklar gibi bazı olgu ve olayların sebeplerini anlayamazdı ve bunları anlamak ve kontrol altına almak isteğiyle Animizm düşünceleri etkisiyle kötü ruhları kovalayıp, iyi ruhların yardımına kavuşacağı maksadıyla büyücülük faaliyetleri ortaya çıkmış ve hayatlarını sürdürmede önemli bir unsur haline gelmiştir. Büyücülük belli tören ve faaliyetlerle doğaüstü güçlerden (ruhlar, periler, cinler, dev vb.) yararlanarak doğa, insan ve başka nesnelerle "hissi ilişki" kurarak gerçek amaca ulaşmak için aranan veya hayal kurulan bir eylemdir. Büyücülüğün tarihi süreci uzun, ilkel medeniyet etaplarından geçmiş, ulusların tarihinde bu tür eylemler farklı biçimlerde ayakta kalmıştır ve kalmaya devam etmektedir. Tarihteki bu tür büyücülük eylemleri ve onun günümüzdeki izleri veya kalıntılarına Şamanizm'in dairesi içinde bakılmaktadır. Yani bu tür olaylar din olarak, Türk Topluluklarının ilkel dini olarak kabul edilmektedir.

Göktürk Hanlığı ve Orhun Uygur Hanlığı'na dair yazıtlarda büyücülük veya Şamanlara ait yazılarla karşılaşılmamıştır. Bu belki on-

ların hayatında bu (büyücülük) eylemin o kadar önemsenmediğini ya da önemli bir etkide bulunmadığını gösterebilir. Ancak Çin kaynaklarında Hun, Türk ve Uygur tarihindeki büyücülükle ilgili yazılar oldukça fazladır.

"Han nama"da şöyle yazmaktadır: "Hunlar büyücüleri gönderdi ve inek, koyun gibi hayvanları gömdürürdü ve askerler için dua okuturdu. Tanrı Kut Han padişahına at ve başka şeyleri hediye etti ve birkaç büyücünün orada kalmasını istedi."

"Divani Lügat'it Türk"te bu konuda ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Ve bu alanı anlamada önemli katkıları olmuştur. Daha çok Şamanilik inanılan doğa güçlerini etkilemeyi amaçlayan bir eylem olarak anlatılmıştır.

Şaman inanışına göre evren üç bölümden oluşmaktadır:

Gök: Aydınlık olandır. Orada iyilik, güzellik ve mutluluk vardır. Tam anlamıyla bir cennet demektir. 17 kattan oluşmaktadır. En büyük tanrı/ruh olan Ülgen, eşi ve çocuklarıyla kendisine bağlı iyi ruhlar orada oturur.

Yeryüzü: İnsanların yaşadıkları yerdir.

Yeraltı: Karanlık olandır. 14 kattır. Kötülüklerin, bahtsızlıkların, çirkinliklerin hüküm yeridir. Bu nedenle cehennem demektir. Korkunç bir tanrı/ruh olan Erlik, ailesi ve ona bağlı kötü ruhlar yeraltında bulunurlar.

Şamanlar bu üçe ayrılan evrende kendi dualarıyla hastaların dua isteklerini gökteki ve yeraltındaki ruhlara ilettiklerini, onlarla konuştuklarını söylerler ve böylece hastaya ya da büyü okutmaya ihtiyaç duyan kişiye gelecek kötülüklerden gökteki ve yeraltındaki ruhların kendilerini koruduğu duygusu aktarılmış olur.

Şaman'ın (Kam'ın) Özellikleri

Şamanizm'de bir peygamber ya da kutsal bir kitap olmadığı için Kamlar toplum içinde sivrilmiş ve statü olarak önemli bir yer edinmişlerdir. Kamların görev ve nüfuzları hakkında Çin, Bizans, İslâm ve Hıristiyan kaynaklarında birçok önemli bilgiye ulaşılmaktadır. Bunlar içinde ünlü İranlı tarihçi Cüveyni'nin adı zikredilebilir. Cüveyni Uygurlarda sihir ilmini bilenlere "Kam" adı verildiğini, bunların şeytanlara hükmettiğini bildirmiştir. Tarihçi, Kamların Tanrı ile ilişkide bulunduklarından da söz etmiş, bu yolla onların gelecekten haber verdiklerini ileri sürmüştür. Ona göre, Moğollar döneminde şiddetli kışta çıplak bir vaziyette dağlara giderek Tanrı ile konuşan Moğol Kamı, Tanrı'nın yeryüzünü Temuçin (Cengiz Han) ve oğullarına verdiğini bildirmiştir

Kam, Şaman inancında bu dinin ayinlerini gerçekleştiren, fani insanlarla ruhlar arasında aracılık yapan kişidir. Kaşgarlı Mahmut "Kam" sözünü "kâhin" kelimesiyle açıklıyor. Bu söz o zamanki Müslüman Türkler tarafından da unutulmamıştır. Yusuf Has Hacip ise Kutadgu Bilig'de Kamları "otacılar" olarak çevirmekle beraber, bunların insan toplulukları için faydalı kişiler olduğunu söyler. Kanaati temsil eden Odgurmuş hakana nasihat verirken "Bazı insanlar yoksul, bazı insanlar da kaygıyla yıpranmışlardır. Bunların ilacı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların Kam'ı ol" demektedir. Dolaysıyla onlar aynı zamanda bir tıp adamıdır. Şamanistlerin inancına göre Kam, tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine sahip kişilerdi. Ayin ve törenlerde insanlarla ve ruhlar arasında aracılık edip insanları kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruduklarına inanılırdı. Şamanlar bu faaliyetlerde bulunurken özel kıyafet giyerlerdi. Şaman giysisinin özel bir görevi vardı. Bu giysi bir kült aracı gibi kullanılmaktadır. Sözgelimi, bir Şaman'ın giysisi üzerinde kuş resminin bulunması, Şaman'ın bu kuş resmi yardımıyla öte dünyaya uçabileceği şeklinde yorumlanmaktadır. Şaman giysi-

si diğer kültler gibi kutsaldır. Bu nedenle de herkesin görebileceği ve dokunabileceği yerlere konulmaz. Özellikle kadınların ve küçük çocukların dokunmasının onların güçlerini azaltacağına inanılmaktadır. Bir diğer araç olan davulsa genellikle tahta bir kasnağa deri geçirilerek yapılmaktadır. Bu davula, doğaüstü kudretlerin, cinlerin bulundukları ve eğlendikleri bir araç olarak bakılmaktadır. Bazı bölgelerde davulun, Şaman tarafından bir binek hayvanı gibi gökyüzüne ya da yeraltına yaptığı yolculuklarda kullanıldığına inanılmaktadır. Davulların üzerindeki ağaç motifleri "Dünya Ağacı"nı sembolize etmekte, merdiven resmi gökyüzüne çıkmayı kolaylaştırmakta, atlar uzun mesafeleri almak için kullanılmakta ve eciş bücüş cinlerse çeşitli işler görmektedir. S. Malov ise 1915 yılında Aksu şehrinde izlediği Şaman ayinini şöyle anlatıyor:

"Bakşı önce abdesi aldı, çalgıcılar ateş yanında davul teflerini kurutuyorlardı. Bakşı ekmek üzerine Arapça bir dua okudu, orada bulunanlar hep amin diyerek ekmeği yediler. Bakşı tuğ yanına oturup bir Arapça, biri Türkçe iki dua okudu. Tütsüyü tutan biri tuğa yapışıp duran hastayı tütsüledi; bakşı elinde kamçı dua okuyor, çalgıcılar çalgı çalıyorlardı. Hasta, tuğ etrafında dönüyor, bakşı onu takip ediyordu. Hasta düşüp bayıldı. Ona şerbet verdiler. Hasta ayıldı. Dört tane mum yakıp ekmeğe soktuktan sonra hastanın eline verdiler. Hasta yine tuğ etrafında dolaşmağa başladı. Bakşı bir avuç samanı mumun ateşiyle yakıp hastaya vurup beyaz tavuğu etrafında dolaştırdı. Bununla ayinin birinci kısmı tamam oldu. Hastayı yatağa yatırdılar. Ayin sırasında her yaptıklarında 'Kur'an başı bismillah, işin başı bismillah...' diye başlamalarına rağmen, sonrasında şaman ilahileri okudular."

Dolayısıyla halen Şamanlar İslami örtü altında da olsa Şamanizm'i muhafaza etmektedirler. Toplumda onların yaptıklarına inanan kesimler de bulunmaktadır. Şamanlara ve ayin sırasında kullandıkları aygıtlara da kutsal olarak bakmaktadırlar. "Şaman", "Kam", "Bakşı" adlarıyla adlandırılan kişiler eskiden tanrılarla insan arasında ara-

cılık eder biçimde algılandığı için onlara karşı saygı büyüktür. Toplumda onlar kutsal kişiler olarak kabullenilmiştir. Toplumdaki diğer kişiler onlara boyun eğer, onlara karşı fikir ve eylemde bulunmaktan kaçınırlar. Eğer Kamlara karşı saygısızlık yapılırsa, onların bet duasını alacaklarına, böylece uğursuzluklara uğrayacaklarına inanırlar. Kanların kendileri tabu öznesi olduğundan dolayı kullandıkları aygıtları da tabu açısından bakılmaktadır. Sözgelimi, Uygur toplumunda bakşıların kullandıkları davul, tefler, tuğ, ayna, kamçı gibi gündelikler bile tabu haline getirilmiştir. Başkalarının, özellikle kadınların onları tutmalarından, kullanmalarından ihtiyat edilir. Bunlar aslında günlük hayatta sık kullanılan eşyalar olmalarına rağmen Şaman gibi toplum tarafından kutsal bakılan insanlar tarafından kullanıldıkları için toplumca kült haline getirilmişlerdir. Aynı zamanda Şamanlar da bu eşyalara başka insanların dokunmasının bu eşyaların güçlerini azaltacağına inanmışlardır.

MİTOLOJİ, DİN VE RİTÜEL İLİŞKİSİ

Mitolojik araştırmalarda bugüne kadar mitoloji ve din, mitoloji ve felsefe, mitoloji ve tarih, mitoloji ve edebiyat, mitoloji ve güzel sanatlar, mitoloji ve dil gibi bir dizi problem mitologların dikkat merkezinde olmuştur. Mitolojiyle ilgili problemlerden biri de mitoloji ve dindir. Bazı araştırmacılara göre mitoloji dinle birlikte oluşmuştur. Bütün mitlerde dini motifler ve elementler vardır. Bir kısım bilim adamına göreyse mitolojide hiçbir dini unsur bulunmamaktadır. Özelikle ilkel devrin mitleri sadece tabiata bağlı hayat süren insanların hayat hadiseleriyle bilinçsizce ilişkilerinden ibarettir. S. A. Tokarev'e göre ilkel mitlerin öğrenilmesi, en eski mitlerin dinle ilişkisi olmadığını ve mitlerin farklı olayların, hayvanların özelliklerini izah ettiğini, ay ve güneşin hareketlerini, onun kaynağını, bazı âdetlerin oluşmasını gösterdiğini ortaya koymaktadır. Mitle din ilişkisinde S. Tokarev şöyle der: Mitler, dini itikatlarla yalnız belirli

dinsel ve sihirsel ayinler aracılığıyla bağlanmaz. Mitolojik okul mitolojiyi eski bir din gibi düşünür. Taylor'a göre mitlerin oluşmasında genellikle animistik tasavvurlar mühim bir yer tutar. Oysa din animistik tasavvurlara yer vermez. Ancak mitolojilerin eski dini sistemlerle, özellikle de semavi dinlerle bir paralellik oluşturmasının başlıca sebebi her ikisinin kaynağında kozmik bilginin var olmasıdır. Bunlardan biri sembolik bir dille bilgi sunmakta, diğeri uyarı ve haberdarlık yaparak sonuç çıkarılması için kozmik hafızadan örnekler sunmaktadır. Her ikisinde de açık bir bilgi yoktur; simge ve semboller vardır. Mitolojide canlı olarak algılanan doğanın ve onun ayrı ayrı nesnelerinin tanrıları veya koruyucu ruhları vardır. Dinde her şeyin sahibi Tanrı'dır. Onun dışında tanrı veya koruyucu ruh yoktur, ruh anlayışı yalnız insanla ilgilidir. Mitolojide insan bulunduğu noktada hâkim olan tanrıdan veya o yörenin koruyucusundan yardım diler veya koruyucunun etkinlik alanında olduğunu her an his eder. Dinde her şeyin koruyucusu Tanrı'dır. Mitolojide insan zor durumlarda ruhlardan yardım diler, eğer onları kızdırmışsa gerginliği gidermek için ruhlara kurban sunar. Dinde kurban yalnız Tanrı'ya sunulur, niyaz ona edilir, kurtuluş ondan beklenir. Şunu özellikle kaydetmek gerekir ki mit ve din tıpkı felsefe ve ilim gibi insan şuurunun değişik tiplerini belirtmektedir. Tarihe kadarki ilkel zamanlarda birbiriyle iç içe olan mit ve din zamanla birbirinden ayrılıp müstakil gelişme yolları izlediler. Mitolojik şuur dini şuura, felsefi tefekkür ilmi tefekküre geçebilir. Mitle felsefenin, ilimle dinin gelişme yollan sanki birbiriyle birleşmiş, aynı noktada kesişmiştir. Burada felsefeyle din arasındaki farkı da belirtmek gerekir. Bilindiği gibi felsefede rasyonel idrak, dindeyse irrasyonel itikat mevcuttur. Bu bağlamda mit, dine felsefeden daha yakındır. Nitekim hissi ve heyecanlı anların ve yaşamların ürünü olan mit, içerisinde dini karakterli konuları barındırmaktadır. Yunan Mitolojisi Yunanlıların dini olduğu gibi, Mısır Mitolojisi de Mısırlıların inandıkları, tapındıkları din görevini yerine getirmekteydi.

A. F. Losev, mitlerin kendi üslubuna göre dinden kesin surette farklı olduğunu söyler. Mitin mazmunu tanrılar karşısında secde etmekten ve yalvarmaktan, doğaüstü güçler karşısında korkudan ve acizlikten uzaktır. Mitoloji ve dinin benzeşmesinden bahseden A. F. Losev şöyle devam eder: "Her iki saha, şahsiyetin şuuruyla bağlantılıdır. Yani din ve mitolojinin her biri de ayrı ayrı mevcuttur. Din insanlara teskin, teselli, beraat, necat, kurtuluş vadedir. Mitteyse insan, kendini göstermeye, belirli bir tarihe sahip olduğunu ispat etmeye çalışır. Din, mite belirli, spesifik mazmun vermekle onu dini mazmunlu (Divan edebiyatında bazı kavramları dolaylı anlatmak için kullanılan nükteli ve sanatlı söz; anlam, kavram) mite çevirir, ancak şunu da söylemek gerekir ki mitin yapısının oluşması hiçbir dini mazmun veya başka bir ilahi mazmuna bağlı değildir. İster politeist, isterse de monoteist dinler olsun oluşumunu mitolojiye borçludur. Mesela Yahudilik, Yahudilerin ve komşularının oluşturdukları mitlerin bir terkibidir. Başka şekilde söylemek gerekirse Yahudilik Sami Mitolojisi'nin vârisidir denilebilir. Ancak Yahudiliğin şekillenmesinde Mısır Mitolojisi'yle beraber Sümer, Akad ve Avesta Mitolojilerinin de rolü büyük olmuştur. Hristiyanlık da kendi bünyesinde ayrı ayrı halkların mitolojik görüşleriyle halk edebiyatı unsurlarını da barındırmıştır. Aynı şekilde Budizm de Hindistan ve civarında mevcut olan mitleri bir araya getirmiş, onları dini inanç, dini kural ve kuram şeklinde yeniden işlemiştir. Çünkü Budizm'in ortaya çıkmasından çok önceleri var olan mitler Buda metinleri içerisine alınmıştır. Örnek olarak Hindistan'daki Mahayana ve Hinayana Mitolojilerini göstermek mümkündür."

Z. Sokolova'nın fikrince mit, halkın gerçekliğine inandığı ilahi varlıklar hakkındaki hikâyelerdir. İlkel mitlerde dini elementler yoktur. Dini mazmunlu mitlerin oluşması, dinin oluştuğu ve şekillendiği daha eski devirlerle alakalıdır. Din, kütleler içerisinde kendi tesirini kuvvetlendirmek için yapıcı güç olan mitten istifade eder. Mitoloji halkın dini itikat ve inançlarını idrak etmek, onları öğrenmek için esas kaynaktır. Bu halde belirli bir olayı içeren ve kutsal nitelik ta-

şıyan ayinler, mitlerden ayrıdır. Nitekim mitler ve mitolojik olaylar, ilkel insanın dünya görüşünü yansıttığı için tarihten önceki devirde insanların mitoloji olmadan dini anlamaları mümkün değildi. Mitolojiyi dinin elementlerinden biri gibi kabul edenler de vardır. Bazılarına göreyse mit, yalnız efsane ve rivayetler toplamından ibarettir. Dindeyse mitte olmayan his ve heyecan karakteristiktir. Mitlerin çoğu his ve heyecan ifade etmektedir. Din mitten daha sistemli ve çok amaçlıdır. Pro-monoteizmin taraftarları manevi ahlakı, dini tasavvurlardan uzak bir dünya görüşü gibi tasvir etmek; tek olan yaratıcı Tanrı'ya ibadet ve tapınmadan ibaret olan eski dinleri, mitolojik motiflerden ayırmak istiyorlardı. E. Lang'a göre dinde iki felsefi akım vardır: Birincisi ilkel toplumlardaki dini düşünce ki, ruhları merhamete getiren sihirli ayinlerden farklılık arz eden akım, ikincisiyse mitolojik düşünceye dayalı sihirlerle zenginleştirilmiş felsefi akımdır. W. Wundt, "Mit ve Din" adlı eserinde şöyle der: "Din yalnız tanrılara inancın olduğu yerlerde mevcuttur. Mitolojiyse genellikle ruhlara olan inancı içerisinde bulundurur." Macar araştırmacı İ. Trençeni-Valdapfel'e göre din, insanı sırlı güçlere tabi eder, mitolojiyse aksine insan şuuruna kol kanat verir, hatta insanın olgunlaşmasına sebep olur, müspet kahramanın ve Tanrı'nın güzel suretlerini yaratır. Ona göre din reaksiyonun gücüdür. Mitolojiyse ilerlemenin gücüdür. Dini bayram, âdet ve ananelerin tarihini tasvir eden mitlerde, dini unsurlar mevcuttur. Dinin esasında tabiat hadiselerinin fantastik izahı, bu hadiseler karşısında insanın acizliği, korkusu ve tapınması, onların ilahileştirilmesini ve büyük bir kuvvete sahip olmasını sağlamıştır. Bu açıdan arkaik mitleri gözden geçirirsek, dini mitlerden başka benzeri mitlerde, kötü güçlerin üzerinde üstün gelme inancının motifi görülür. Ayin dinin en sabit türüdür. Ayinle ilgili olan mitolojik tasavvurlarsa değişkendir. Hatta o bazen unutulur, onun yerine ayini izah eden mit hemen ortaya çıkar. İnsanlar ayinleri, hatta onların manasını tamamen değiştirmiş veya unutmuş oldukları halde yerine getirmeye devam ederler.

S. Tokaryev, R. Veyman, E. Meletinskiy, Z. Sokolova ve başkaları mitolojiden bahsederken dini mitleri, cemiyetin gelişmiş dönemlerine ait sayarlar. Mitlerde dini unsurların varlığı değişik ayinlerin meydana gelmesiyle ilgilidir. Yani ayinleri açıklayan mitler dini inançların asıl mazmununu oluştururlar. Kült seviyesine ulaşmış totem ve fetişleri ilahileştirme ve tapınma, maddi varlığa dönüşür. Ve o zaman ilahileştirme ve tapma unsuru olan totemler hakkında mitler oluşur. R. Veyman'a göre kült ve ayin bütün mitlerin esasını teşkil eder. Yani araştırmacı ayin, âdet ve inancın mite tesir edebileceğini belirtir. Lakin ne mitolojik efsanelerin, ne de edebiyatın esası bunlar olamaz.

Birçok mitlerin dini merasimleri açıkladığı malumdur. Merasim uygulayıcıları mitte anlatılan hadiseleri canlandırır, yani mit icra edilen dramatik uygulamanın öncüsü gibi kabul edilir. Bazı mitler bazı yerlerin menşeini, kutsallığını vs. özelliklerini açıklar. Ama bu kutsal yerler, Türk toplulukları için sadece sıradan taş, kaya, pınar, dağ, çay değildir. Onların özellikleri kutsal dini merkezler olmalarından gelir. Benzeri yerlerde dini ayin ve merasimler gözden uzak yerlerde yapılmıştır. Mesela Türk toplulukları için kutsal sayılan Ötüken Dağı, Uygurların Göç Destanı'ndaki uğurlu kaya buna örnek gösterilebilir. Lakin mitler, bu merkez ve ayin-merasimlerle hem mekâna, hem de kendi mazmununa bağlıdırlar.

Dini-totem içerikli mitler topluluğun kutsal ve manevi zenginliğini de oluşturur. Âdet, anane ve kutsal totem damgalar, dini totem tasavvurlar sistemiyle bağlıdır. Böylelikle şöyle bir sonuca varılabilir: Mitin mazmunu, içeriği asıl yapısında dini karakter taşımaz, sadece kutsal totem ayin ve merasimlerle bağlantılı olduğundan, yani dini merasim ve tasavvurlarla ilgili olduğundan dini mitlere çevrilir. Dini mitler ona uygun olan ayinden ayrılmışların gizli servetidir ve o, haberdar olmayanlardan gizlenir. Ayin mitleri, dini mitolojinin içindeki gizli yönleri oluşturur. Dini mitolojinin ekzoterik yani dışa yönelik tarafı da vardır. Ekzoterik mitlerin asıl maksadı, sanki dini mitlerden kopmaları önlemektir. Mit ve dinin genel özelliği her ikisinin de ha-

yal ürünü olmasıdır. Dini mitolojik tasavvurlar, diğer tasavvurlara oranla uzak geçmişe bağlı olmasıyla farklılık gösterir. Dini ayin mitlerinde esaslandırma, hak kazandırma anlan, izah anından üstündür, yani izah onların üzerinde hâkim olur. Ayinle mit arasındaki ilişkiyi sihir ve cadı sağlar. Bizim devrimize ulaşan mitleri düşüncemize göre iki gruba ayırabiliriz: Birinci gelişime açık (progressif); ikinci gelişmelere kapalı (regressif) olan dini mitlerdir. Genellikle mitler iki yöne sahiptir: Birincisi mitlerin gerçekçi-dünyevi yönüdür. Öyle ki, mit her hangi bir eşya veya hadisenin oluşumunu, menşeini, sebebini açıklar. İkincisi dini yönüdür ki, metaforik bir şekilde ifade edilen olağanüstü varlıkların oluşumunun ve mistikleşmesinin tarihinden gelir. Bu konuyu şöyle özetlemek mümkündür: İnsanlık şuurunun iki büyük kolu olan mitolojiyle din arasında bağlılık (farklılık ve uygunluk) vardır. Ancak mitoloji dinin yerini tutamadığı gibi, dini de bütünlükte mit ve mitlerin toplamı olarak adlandırmak doğru değildir. Din Tanrı'ya doğru götüren yol, mitolojiyse eski insanın çevresi ve kendisi hakkındaki ilkel bilimin bütünüdür. Dinde sistemlilik, yani yaratan Tanrı, Tanrı'nın emir ve vahiylerini ulaştıran peygamber ve ahiret inancı esastır. Mitolojide yaratılış, türeyiş mitleri eğitimci fonksiyon taşımaktadır. Dinde hüküm ve irrasyonel itikat, mitteyse bağlılık ve ilkin rasyonel bilgi vardır. Mitler dinin aracıdır, yani zaman zaman dinler mitlere müracaat etmiş, ondan yararlanmışlardır. Zaman zaman mitlerin de mazmunu değişmiş dini içerik kazanmışsa da mit dini kullanamamıştır. Dinde mistisizm, mitolojide somutluk güçlüdür.

Mitoloji, din veya ayin konusunda birbirine zıt iki düşünceyle karşı karşıyayız. Mitoloji ve din ilişkisine değinen Sovyet bilim adamları ateizmin güçlü olduğu bir zamanda mitlerin hiçbir şekilde dini içerikli olmayıp ayrı bir kategori oluşturduğu fikrini savunmuşlardır. Bunun aksini Batılı bilim adamları ileri sürmüşlerdir. Mitolojinin dinden çıktığı fikri her ne kadar doğru olmasa da mitlerin de hiçbir dini görev üstlenmediği görüşü de yanlıştır.

TÜRK MİTOLOJİSİ'YLE DİĞER MİTOLOJİLER ARASINDAKİ BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Türk Mitolojisi'nde Yaratılış

Bütün etnik-kültürel sistemlerde ve halkların yarattığı kozmogonik metinlerde ilk başlangıç hep kaos olmuştur. Bu boşluk bir halk için başlangıç, diğeri için karanlık, başka bir halk için ise su olmuştur. Çünkü kaosla su aynı şey gibi görünmüştür. Türkler için yaratılış suyla başlar. Türk mitolojisine göre ilk başta yer ve gök yoktu. Yalnızca sonsuz bir deniz vardı. Yaratıcı Tanrı Ülgen kuşa dönüşerek suların üstünde uçmaya başladı ancak konacak bir yer bulamadı. Bunu üzerine gökten gelen bir ses Ülgen'e denizden çıkan bir taşı yakalayıp, konmasını söyler. Ülgen bu taşa konduğunda ne yapacağını bilemez. Yerin ve göğün yaratılması gerektiğini düşünmektedir ancak bunu nasıl yapacağını bilmemektedir. Bunun üzerine sonsuz denizin içinden çıkan Ak Ana Ülgen'in karşısına geçer ve yeri ve göğü nasıl yaratacağını anlatır. Ak Ana'nın yardımıyla işe başlayan Ülgen, yere ve göğe "Olun!" diyerek dünyayı ve evreni altı günde yaratır. Yedinci gün Ülgen dinlenip uyur.

Yunan Mitolojisi'nde Yaratılış

Başlangıçta kaos vardı. Kaostan Gaia (yeryüzü) çıktı. Gaia, Pontos (deniz) ve Uranüs'ü (gökyüzü) yarattı. Pontos'un Gaia'yla birleşmesinden Nereus, Thaumas, Phorkys ve Keto doğdu. Uranüs'ün Gaia'yla birleşmesinden Tepegözler denilen Kykloplar ve Titanlar meydana geldi. Ayrıca Gaia, Uranüs'ün yardımıyla nehirleri, tepeleri, denizleri ve bitkileri yarattı.

Sümer Mitolojisi'nde Yaratılış

Evrende ilk olarak Tanrıça Nammu adında büyük, uçsuz bucaksız bir su vardı. Tanrıça o sudan büyük bir dağ çıkardı. Oğlu Hava Tanrısı Enlil onu ikiye ayırdı. Üstü gök oldu ve Gök Tanrısı onu aldı. Yer olan altı da Yer Tanrıçası ile Hava Tanrısı'nın oldu.

Çin Mitolojisi'nde Yaratılış

Zamanın en başında her yerde bulanık bir kaos vardı. Bir gün bu karanlık ve biçimsiz ilk kütleden kocaman bir yumurta çıkar. Aradan 18 bin yıl geçince, ayrılmaz karşıtlar dişil yin ve eril yang kozmik yumurta içinde dengeye ulaşır. Bu denge dünyanın ilk insanı P'an ku'yu ortaya çıkarır. Bu ilk kişi, tüm insanlığın atası sayılır. Uzun bir uykudan uyandıktan sonra, bir baltayı kapıp uzun bir uğraş sonucunda kendisini yumurtadan kurtardığı söylenir. Onun yumurtayı kırıp çıkmasıyla birlikte, hafif ve berrak bir madde yumurta kabuğunun dışına doğru akarak yukarıya doğru süzülür ve orada gökyüzüne dönüşür. Başka bir maddeyse aşağıya doğru inerek katılaşır ve orada yeryüzüne dönüşür.

Okyanusya-Avustralya Mitolojisi'nde Yaratılış

Yaratıcı Tanrı Tangaora, deniz tanrısı ve balıkların, deniz canlılarının ve sürüngenlerin atası sayılırdı. Okyanusya halkları yaşamın temelini onun attığına inanırdı. İnanışa göre gökyüzünün ve yeryüzünün doğuşu onun dünya yumurtasından çıkmasının sonucudur.

Tangaora'nın bu yumurtayı kırması sonucu üst taraf gökyüzüne ve alt taraf yeryüzüne dönüşür. Tangaroa'nın bitki ve toprak tanrısı olan diğer kardeşi Tane'yle ilişkisi gergindir. İki kardeşin birbirine zıt olan deniz ve toprak tanrısı olmaları aralarındaki ilişkiye de yansır.

Lilith ve Türk Mitolojisi'nde Albastı (Al Karısı)

İncil'de ve Kur'an'ı Kerim'de Adem'in eşi olarak yaratılan ilk kadının Havva olduğu söylenir. Havva, Adem'e sadık kalıp ona biat etmesi için Adem'in kaburga kemiğinden yaratılmıştır, Adem gibi topraktan yaratılmamıştır. Bu olgu Tevrat'ta da yer alır (Tevrat'ta Tekvin BAP 2: 22, 23; Kur'an'ı Kerim'de Nisa: 1; İncil'de Yaratılış 2: 18-24). Ancak Tevrat'ta Tekvin BAP 1: 26'da yer alan surede insanı dişi ve erkek olarak evrenin yaratılışının 6. gününde yaratıldığı söyleniyor. Bu durumda Havva'nın yaratılan ilk kadın olmaması akla gelebilir. Nitekim birçok Yahudi dini kaynağa ve Talmud'a göre, Bap'ın 1. Bölümü'nde Adem'le birlikte yaratılan dişi Lilith, Bap'ın 2. Bölümü'nde yaratılan dişi Havva'dır.

Tevrat'ın ilerleyen bölümlerinde Lilith'ten bahsediliyor. Yeşeya 34:14'te "Yabanıl hayvanlarla sırtlanlar orada buluşacak, tekeler karşılıklı böğürecek. Lilith oraya yerleşip rahata kavuşacak" denmektedir. İnanışa göre Lilith Adem'le eş zamanlı yaratıldığından kendisini Adem'e eşit görmektedir. Adem'e tabi olmayı reddeder. Onun sözünü dinlemez ve dişi bir cin olur. Ayrıca "Lilith" ismi, Sümer Aşk Tanrıçası İnanna'nın ağacına yuva yapıp onu kestirmeyen cinin adıdır.

Lilith, Adem gibi topraktan yaratıldığını savunup Adem'e eşit olduğunu düşünür. Adem'le cinsel ilişki sırasında Adem'in hep üstte yer almasını aşağılayıcı bularak itiraz eder. Kendisinin de Adem gibi topraktan yaratıldığını, yani eşit olduklarını savunur. Adem'e tabi olmak istemeyip en sonunda Tanrı'nın kutsal isimlerinden bi-

rini kullanıp cennetten uçup gider. Çevresindeki cinlerle ve cinlerin kralı Şamael'le (şeytan) ilişkiye girer ve onlardan çocuklar doğurur. Tevrat'ta anlatılanlara göre, cennette yalnız kalan Adem, Tanrı'ya dua ederek Lilith'i geri ister. Tanrı üç meleği geri çağırmak üzere Lilith'e gönderir. Meleklere, dönmediği takdirde her gün yüz çocuğunun öldürüleceğini emreder. Melekler Tanrı'nın yanından ayrılarak Lilith'i izlediler ve onu Mısırlıların intihar etmek için kullandıkları suyun ortasındaki adacıkta buldular. Ama o kesinlikle dönmeyeceğini bildirir. Ve tehdit yerine getirilir. Lilith duyduğu acıyla bundan sonra, bütün hamile ve doğum yapmış kadınların, bebeklerin baş düşmanı olmaya yemin eder. Erkek çocukların doğduktan sonra ilk sekiz gün, kız çocuklarınsa ilk yirmi gün içinde canını alacaktır. Sadece yakınlarında bu üç meleğin ismi ya da şekli bulunanlara dokunulmayacaktır. Lilith'in yeni doğum yapmış kadınlara ve yeni doğan bebeklere yönelttiği tehdit Türk Mitolojisi'ndeki "Albastı" figürüyle benzerlik gösterir. Türk dillerinde "korkulu ruh, eziyet verici ruh, ev cini ve doğum sırasında zarar veren kötü ruh" gibi anlamlara sahiptir. Kazak metinlerinde, korkulu ve zararlı ruhlar kategorisine ait olan "Albastı" iğrenç görünüşlü bir varlık olarak betimlenir. O inanışa göre çocukları kaçırıp onlara memesinden süt verir ve böylece onları öldürür. Altayların inançlarında "Albastı", yeraltı dünyasıyla ilgili olup kötülük verici ruhlardandır. Bu ruhlar yer altı dünyasının ve ölüler ile cehennemin saltanatının hâkimi olan Erlik'in hizmetindedirler. Anadolu'da yeni doğum yapmış evlerde annenin ve çocuğun bulunduğu odaya "Albastı"dan korunmak için dikenli gül, bıçak veya hançer konulur. Annenin başına kırmızı bir bez bağlanır. Doğum yapmış kadın yalnız bırakılmaz.

İSKANDİNAV MİTOLOJİSİ'NİN KÖKENİNDEKİ TÜRK MİTOLOJİSİ

İskandinav Mitolojisi ile Türk Mitolojisi arasında da pek çok benzerlik görüyoruz. Odin'in iki kargası (ya da kuzgunu) ve iki kurdu vardır. Kargalarının isimleri Hugin ile Munin'dir. Hugin, "istekli" ya da "düşünce" demektir. Munin, "başkalarını düşünen" ya da "hafıza" anlamına gelir. Munin, "ne olduğunu", Hugin, "ne olacağını" ifade eder. Böylece Odin'de sembolleşen gerçeği ve düzeni sağlarlar. Bunlar dünya üstünde uçarlar ve Odin'in kulağına gördüklerini fısıldarlar, o nedenle Odin'in her şeyden haberi vardır. Odin'in kurtlarının adları da Freke ve Gere'dir. Freke, "mızrak saplayan", Gere ise "obur" demektir. Odin, kendine sunulan tüm etleri onlara verir. Kendisi şarabı yeğler. Odin'i kurt ve kargalarıyla birlikte gösteren bir resim bize hemen Türkler hakkındaki bir Çin söylencesini anımsatıyor.

Prof. Dr. Bahaddin Ögel, Türk Mitolojisi adlı eserinin 1. cildinin 13. sayfasında "1. Kurttan türeyiş efsanelerinin Orta Asya'da ilk defa görünüşü" ara başlığıyla şunları anlatıyor:

"Wu-sun'lar, M.Ö. 174'ten önce, Çin'in batısındaki Kansu Eyaleti'nde oturuyorlardı. Batılarında da, yine kuvvetli bir devlet olan Yüe-çi'ler vardı. Yüe-çi'ler, M.Ö. 174'ten önce Büyük Hun Devleti'nin meşhur hükümdarı Mao-tun (Mete) ve az sonra da oğlu tarafından mağlup edilince yurtlarını bırakıp Batı Türkistan'a gitmek ve orada Kuşan Devleti'ni kurmak zorunda kaldılar. M.Ö. 140 senelerinden sonra da, daha doğuda yaşayan Wu-sun'lar batıya kaymışlar ve bilhassa bugünkü Tanrı Dağları bölgesinde, Yüe-çi'lerin boş bıraktıkları yerlere yerleşmişlerdi. M.Ö. 119 senesinden önce, Çin kaynaklarının verdikleri haberlere göre, Hun hükümdarı Wu-sun kralına hücum etmiş ve onu öldürmüştü. Haberlerin elimize biraz daha geç gelmiş olmasına rağmen, bu olayın daha önce meydana

gelmiş olabileceği de düşünülebilir, işte Çin tarihleri bu olayı anlatmağa başlarlarken şöyle bir hikâyeyi de araya sıkıştırmaktan geri durmaz: Wu-sun'ların kralına Kun-mo derler. İşittiğimize göre, bu kralın babasının Hunların batı sınırında küçük bir devleti varmış. Hun hükümdarı bu Wu-sun kralına taarruz etmiş ve Kun-mo'nun babası olan bu kralı öldürmüş. Kun-mo da o sıralarda çok küçükmüş. Hun hükümdarı ona kıyamamış. Çöle atılmasını ve ölümüyle kalımının kendi kaderine bırakılmasını emretmiş. Çocuk çölde emeklerken üzerinde bir karga dolaşmış ve gagasında tuttuğu eti ona yavaşça yaklaşarak vermiş ve uzaklaşmış. Az sonra çocuğun etrafında bu defa da bir dişi kurt dolaşmaya başlamış. Kurt da çocuğa yanaşarak memesini çocuğun ağzına vermiş ve iyice emzirdikten sonra yine oradan uzaklaşmış. Bütün bu olan biten şeyleri Hun hükümdarı da uzaktan seyredermiş. Bunları görünce çocuğun kutsal bir yavru olduğunu anlamış ve hemen alıp adamlarına vermiş. İyi bir bakımla büyütülmesini emretmiş. Çocuk büyüyerek bir yiğit olmuş. Hun hükümdarı da onu ordularından birine komutan yapmış. Gittikçe gelişen ve başarı kazanan çocuğa gönül bağlayan Hun hükümdarı, babasının eski devletini ona vererek onu Wu-sun kralı yapmış..."

İskandinav Mitolojisi ve Viking inanışları incelendiğinde Türk kültürünün dünyanın bu kısmını da etkilemiş olduğu gerçeğiyle karşılaşıyoruz. Üstelik bu kültürel ilişkiyi ilk kez ortaya çıkaranlar İskandinavya toplumundan olan önemli kişilerdir. Norveçli ünlü seyyah, arkeolog, antropolog Profesör Thor Heyerdahl ilginç yöntemiyle tüm dünyanın ilgisini çeken gezgin bir bilim adamıdır. Çok tartışılan tezlerini yaşama uygulayarak, kendisi yaşayarak kanıtlamaya çalışmıştır. Expedition Kon-Tiki, Aku-Aku, Expedition Ra, Fatuhiva-Tillbaka till Naturen (Doğaya Dönüş), De första sjöfararna (İlk Denizciler), Tigris-På spaning efter vårt ursprung (Dicle-Köken Arayışımız), Gåtan Maldivinerna (Maldivinlerin Gizemi), I Adams fotspår (Adem'in İzinde), Jakten På Odin (Odin'in Peşinde) isimli eserleri vardır.

2001 yılında yazdığı Odin'in Peşinde kitabı ne yazık ki son eseri olmuştur. Heyerdahl yine aynı metodu kullanmış, Odin'in izinde Karadeniz'in kuzeyine seyahat etmiştir. Profesör Thor Heyerdahl, Odin'in ve As halkının Karadeniz'in yukarısında, Don Nehri'nin doğusunda başkent Asov'da yaşadıkları tezini sınamak istiyordu. Thor Heyerdahl'in ekibinde salt İskandinav bilim adamları değil, Rus ve Azeri araştırmacı ve tarihçiler de vardı. Salt İskandinav mitolojisi, İzlanda masalları değil, Doğu Avrupa kaynaklarını ve İngiliz vakayinamelerini de kullandılar. Asov'da Snorre Sturlesson'un verdiği bilgileri sınadılar. Asar (Asyalılar) ya da diğer isimleriyle Alanerlerin (Alanlar) gerçek bir halk oldukları sonucuna vardılar. Vaner (Vanlar) de Doğu Türkiye'de Ağrı Dağı eteklerinde Van Gölü kıyılarında Urartu'da yaşayan bir halktı. Odin ise aslında tanrı değil akıllı, bilge bir şamandı. Kuzeyliler onun Tanrılar Evi'nden gelen bir tanrı olduğuna inanmışlardı. Thor Heyerdahl, Odin'in halkı Asların (Asar) Massagetler ve Alanlarla aynı halk olduğunu gösteren bir Rus araştırmasından bahsediyor. Buna göre, Hazar Denizi'nin doğusunda Harezm'de Türkiye'den göçen bir halk yaşar. Onların Tor ya da Tur gelenekleri vardır.

Rus araştırmacı L. S. Tolstova'ya göre Harezm'de Karakalpaklar ve Özbek aşiretleri arasında pek çok soy, şecere söylencesi vardır. Peridon (Feridon), topraklarını üç oğlu arasında paylaştırmıştır. Amu-Derya Irmağı'nın kuzeyini oğlu Tur'a vermiştir. Bu bölgede eskiden Doğu İran dili konuşan göçerler yaşardı. Bu, Saka ve Massaget aşiretleri daha önce Turan ya da Tur olarak anılırlardı. L. S. Tolstova şu savı öne sürüyor: "Günümüzün Tur (Turan) halkının etnik akrabalığı ve coğrafik bölgesi konusunda kuşkumuz yok. Bunlar Harezm, Sogdiana, Margiana ve Bakria'dan göçen İskit aşiretleridir. Saka ve Massagetlerdir. Harezm'de Turan denilen halk, Türk ve Türkmenistan ile bağlantılıdır. Türkistan'da yaşayan Kazak ve Özbek halkları Tur (Tor) soyundan gelmektedirler."

Heyerdahl'in Rus kaynaklarına göre, Tur/Tor söylencesi, Fars dilleri konuşan aşiretlerde eski bir gelenektir. Bunlara göre ataları Traetaon'dur. Traetaon dünyayı üç oğlu arasında paylaştırmıştır. Tur, Turan halklarının, Saimira, Sarmatların, Arya, Aryanların atasıdır.

Bu durum, kutsal kitaplardaki Nuh ve oğulları Ham, Sam ve Yafes olayına da benzetilmektedir:

Nuh=Traeton
Ham=Tor/Tur: Turan halkların atası
Sam=Saimira: Samilerin (Semit) atası
Jafes (Yafet)=Arya: Arilerin atası

Odin Tor gibi kralların tanrılaştırması olayını da yalnız İskandinavya'da değil Mezopotamya ve Mısır gibi yerlerde de görmekteyiz. Heyerdahl de "Asar" sözcüğünün "Asyalı" demek olduğunu kabul ediyor. Azeri sözcüğünü de buraya bağlıyor. Azov'un Ashov=Asyalıların sarayı, Turk, Turki, Turkland gibi sözcüklerin Asyalıların kral/tanrılarından "Tyr'den türediği gibi benzerliklerini yineliyor. Bir grup kuzey tanrısına verilen "Vanir/Vanlar" sözcüğünü Van Gölü ve civarında konuşulan Vani diline bağlıyor. Profesör Thor Heyerdahl adresi de, kaleyi de, akrabalarının izini de bulduğunu düşünmektedir. Karşıtlarıysa Heyerdahl'in pseudo (uyduruk) araştırmacı olduğunu öne sürüyorlar. Kendilerini safkan "Viking" görenler için, hele yıldırımlar saçan Odin'i sarışın üstün ırkın tanrılar tanrısı; elindeki çekiçle düşmanları tir tir titreten kahraman Tor'u en yaman savaşçı tanrı; akıllı, yakışıklı ve kocaman erkeklik organıyla hep sevişmeye hazır Frej'i (Frö=Tohum) bereket tanrısı bilenler için, bu tür kitaplar kabul edilemezdi. İsveç'te Profesör Heyerdahl'in tüm kitapları anında İsveççeye çevrilip yayımlanmıştı. Ne var ki Jakten på Odin (Odin'in Peşinde) bugüne dek çevrilmedi ve yayımlanmadı.

Stian Bromark ve Dag Herbjörnsrud isimli iki araştırmacı gazeteci yazarsa, 2005 yılında Norge-et lite stykke verdenshistorie (Norveç, Küçük Bir Parça Dünya Tarihi) isimli bir kitap yazdılar ve

Heyerdahl ve onun dayandığı metot ve sonuçların doğru olup olmadığını araştırdılar. Norveç değerlerinin ve İskandinav mitolojisindeki sembollerin nerelerden geldiğini irdelediler. Odin hakkında anlatılanları da bu bağlamda ele aldılar. Sonuç olarak tutuculuk ve ön yargılar nedeniyle Heyerdahl'e saldırıldığı görüşünde birleştiler. Heyerdahl'in vardığı sonuçlardan Norveçlilerin onur duyması gerektiğini savundular.

İsveçlilerin Türk kültüründen oldukça etkilenmiş olduğunu aktaran kişilerden biri İsveç tarihinin kurucusu sayılan Prof. Sven Lagerbring'tir. Vikinglerin geleneksel hikâyeleri tanrılar, devler, yaratıklar hakkındadır. Bu hikâyelerin çoğu dünyanın yaratılışıyla ilgili mitleri anlatır. Bunlar Viking sagaları adıyla bilinir. İskandinav mitolojisinde tanrılar ölümsüz değil ölümlüydüler. Yani daha çok insanı andırırlar. Dev boyutlu olmaları onları insanlardan ayırır. Tanrılar insanların sahip oldukları sevme, korkma gibi duygulara da sahiptirler. İnsanlar gibi yaptıkları işler başarısızlıkla sonuçlanabilir. Yendikleri gibi yenilebilirler de. İskandinav mitolojisinde dokuz dünya bulunur. Bunlar: Muspelheim, Niflheim, Helheim, Jotunheim, Asaheim, Vanaheim, Alfaheim, Svartalfaheim, Mannaheim gibi âlemlerdir. Örneğin, insanların yaşadığı Midgard, Mannaheim'de bulunur. Bunun yanı sıra tanrıların yaşadığı yerin adı Asgard'dır. Cennetin olduğu yer burasıdır. Burada Odin'in sarayı Valhalla bulunur. İskandinav mitolojisi tanrılar açısından oldukça zengindir. Aegir okyanusun ve deniz kıyısının tanrısıdır. Kızdığında fırtınalar yaratır. Balder sevgi ve bilginin tanrısı olup Odin ve Frigg'in oğludur. Şiir tanrısı Bragi'dir. Gündüz tanrısı Dagr'dır. Sağlık tanrıçası Eir'dir. Loki, Odin'in erkek kardeşi olup ateş tanrısıdır. Fenrir, Loki ve dişi dev Angerboda'nın oğludur. Loki ve Angerboda'nın oğullarından biri de Jormungand denen yılandır. İskandinav mitolojisindeki kıyamet Ragnarok zamanında Thor tarafından öldürülecek fakat aynı zamanda onu ısıracak olan yılandır. Freya aşk ve güzellik tanrıçasıdır. Frigg gök tanrıçasıdır ve Odin'in eşidir. Heimdall şafak tanrısıdır.

Tanrı Odin'in Türk Kökeni Hakkında İddialar

Snorre Sturlesson'un Edda'sında, Odin'in Turkland'dan kuzeye yolculuğu anlatılır. Sturlesson sadece Odin'in Turkland'dan geldiğini yazmıyor, aynı zamanda onun İskandinavya'ya Türk geleneklerine uygun âdetler getirdiğini, Türk dilinin İskandinav diline ve hatta İngiliz diline etki yaptığını da yazıyor. Üstelik Odin'in oğlu Yngve'nin İsveç kralı olduğunu da söylüyor. Örneğin Ynglinge Destanı'nda şu sözler geçer: "Sveigder ülkeyi babasından devraldı. Tanrılar yurdunu ve ilk Odin'i ziyaret etme sözü verdi. Kendisiyle birlikte on iki yoldaş dünyayı dolaştı. Türk ülkesine (Turkland) ve Büyük İsveç'e (Svitjod det stora) geldi. Orada pek çok akrabasını buldu. Bu yolculuk beş yıl sürdü. Sonra İsveç'e (Svitjod) geri döndü." Hervavar Destanı'ndaysa şu cümlelere rastlarız: "O sıralar Doğu'dan Asyalılar ve Türkler geldiler ve buraya Kuzey'e yerleştiler. Önderlerinin ismi Odin idi. Sekiz oğlu vardı. Hepsi birer büyük ve güçlü adam oldular." Bosa Destanı'ndaysa yine Odin'in Asya topraklarından geldiği dile getirilmektedir: "Doğu Gotland'ı Ring isimli bir kral yönetti. O, Göte'nin oğlu, İsveç kralı Odin'in torunuydu. Odin Asya'dan gelmişti ve Kuzey'in en ünlü kraliyet hanedanlıkları onun soyundan gelmeydi."

Odin'in Asyalı kökeninden bahseden yalnızca Edda'lar değil elbette. Birçok yazar ve tarihçi bu konuya değinmeden geçememişler eserlerinde. Örneğin, bunlardan biri "A Modern Theory of Language Evolution" adlı eserin yazarı Carl J. Becker. Becker, bu eserinde Odin'in Asya kökeninin yanı sıra "Od" kelimesinin Türkçe "ateş" anlamına geldiği vurgusunu da yapıyor: "Odin, Aesir tanrılarıyla birlikte kuzey halklarının deneyimine Orta Asya'dan, Asgard'dan gelen yeni bir deneyim kazandırıyor. İskandinav geleneklerinde Göktürkler, İskitler ve/veya Sarmatlar Alfheim'daki Beyaz Elfleri hatırlatırlar. Alfheim'deki Beyaz Elflerin kralı Freyr'dır. Bu Elfler Swartalfheim'ın siyah cüceleri gibi metal işçiliği konusunda yetenek sahibidirler. Bu

durum, Doğu Anadolu'da Toros vadilerinde yaşayan Türk kavimlerinde de görülür. (...) Odin doğudan döndüğünde yanında metal işleme bilgisini de getirmişti. Od, Türkçede ateş anlamına gelir, odun kelimesiyse odun (firewood) anlamına gelir. Bu durumda Odin the Ygg, 'iyi ve genç odun'a dönüşür." Norse Mythology A Guide To Gods, Heroes, Rituals and Beliefs adlı eserdeyse "Biz aynı zamanda onu (Oden'i) Ynglinga Saga'nın ilk kısmında görüyoruz. Bu bölümde Odin'in halkının lideri olarak onları Turkland'dan İskandinavya'ya getirdiğini anlıyoruz" satırları vurgulanıyor.

Turgay Kürüm ise Odin'in Türk kökeni hakkında şu bilgileri veriyor: "Tarihi bilgiler ve adı geçen eserdeki diğer bilgilerin ışığında Odin'in, M.S. 3. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine gelen ve Don ve İdil Nehirleri arasına hâkim olan Got Kabilesi'nin lideri olduğunu, Germanik'in Hristiyan olması sonrasında yaşanan süreçte pagan inancını koruyarak ana yurdu olan İskandinavya'ya (Gotaland) Avrupa'ya Hun akınları başlamadan, kabilesiyle geri döndüğü ve İskandinavya'da Viking Krallığı'nı kurduğu anlaşılmaktadır."

"Alpler ve Elfler: Türk ve İskandinav Dünyalarında Kahramanlık Olgusu" adlı makalelerinde Doç. Dr. Osman Karatay ve Emre Aygün, Odin hakkında ilginç bilgiler aktarırlar. Karatay ve Akgün'e göre Türkistan'dan İskandinavya'ya göç eden Odin daha sonra tanrısallaştırılmış ve kuzeylilerin baş tanrısı haline gelmiştir. Onlara göre Odin'in kavminin adı Az'dır, yani Göktürk yazıtlarında karşımıza "Az budun" olarak çıkan, Abakan bozkırında Kırgızlara komşu bir halk. Yine Karatay ve Aygün'ün Nizamüddin Şami'den aktardıklarına göre Timur bir sefere çıkmadan önce bu bölgedeki Öden Ata'nın kabrini ziyaret etmiş, dua ve dilekte bulunmuştur. Doç. Dr. Osman Karatay, "Kral Odin'in Turkland'dan İskandinavya'ya Göçü" adlı makalesinde de Odin'in Türk kökenlerini açıklamıştır. Bazı kaynaklara göre Odin'in tanrı olarak kabul edilmesi onun doğaüstü güçleri daha doğrusu şamanik özellikleri nedeniyledir. Bu, Oden Ata'nın bir lider olduğu kadar aynı zamanda bir şaman (kam) olduğu ihtimali-

ni doğurur. Eğer öyleyse Oden Ata'nın şamanik özelliklerini gören İskandinav halkı onu tanrı mertebesine yükseltmiş olabilir. Odin'in şamanik ruh yolculukları iyi belgelenmiştir. Ynglinga Saga'nın aktardığına göre Odin diğer kişilere uyku halinde veya ölüme yakın bir halde görünürken uzak diyarlara haber gönderebiliyordu. Bir Eddic şiiri olan "Baldur'un Rüyaları"ndaysa Odin sekiz ayaklı atı Sleipnir'i sürüyor ve bu atıyla yeraltı dünyasına Avrasyalı şamanlar gibi bir yolculuk yapabiliyordu. Mircae Eliade'ye göreyse Odin, tüm dünyadaki şamanların sahip olduğu gibi Hugin ve Munin adlı iki kuzguna sahipti.

İskandinav Mitolojisi'nin Yaşam Ağacı: Yggdrasil

Yggdrasil, İskandinav Mitolojisi'ndeki kutsal yaşam ağacıdır. Ona aynı zamanda "Dünya Ağacı" da denilir. Yggdrasil 9 dünyayı, âlemi dalları aracılığıyla birbirine bağlar. Yggdrasil'in en tepesinde kartal Vedrfolnir bulunur. Bu kartal buradan tüm dünyayı gözler. Odin, runların (runik yazıların) sırrını öğrenebilmek için Yggdrasil'in dallarında dokuz gece boyunca asılı kalmıştır. Yggdrasil mitolojide genellikle uzun yaşamı, bereketi, yeniden doğuşu ve bilgiyi temsil ede. Edda'da anlatıldığına göre Yggdrasil yerin dibinden gökyüzüne uzayan yüce bir ağaçtır. Yggdrasil'in tüm dünyayı örten dokuz dalı ve uçları göklerde başlayan üç kökü vardır. Bu köklerin her biri bir kaynaktan suyunu almaktadır. Köklerden biri Asyalıların oturduğu Asgard'ın (Asyalıların yurdu) altındadır.

Yggdrasil'in kökleri altında kutsal suyun bulunması bize Türk Mitolojisi'nin dünya ağacının "hayat suyu"nu hatırlatır. Türk Mitolojisi'nde dünya ağacı, bazen "hayat suyu" inancıyla da birleşmiştir. Mesela Altay efsanelerinin bazılarında "Hayat Ağacı" göğün 12. katına kadar yükselen "dünya dağı"nın üstündeki "kayın ağacı" olup altındaki çukurda yer alan bu "hayat suyu" bazen ölümsüzlük

veya yeni bir güç, bazen da sağlık veya gençlik bahşederdi (Ögel). "Hayat Ağacı" veya "Dünya Ağacı" kavramı Türk mitolojisinde de önemli bir yere sahip. Türklerde halı ve kilim desenlerinde hayat ağacı bir motif olarak oldukça yaygın bir şekilde kullanılmış. Hatta mezar taşlarında bile hayat ağacı motiflerini görebilmek mümkün. Türklerde şamanlar hayat ağacını kullanarak gök tanrıya ulaşırlardı. Altay Mitolojisi'nde bu kutsal ağacın tepesinde Tanrı Bay Ülgen otururdu. Şaman davullarında da hayat ağacı resmedilmişti. Türklerin hayat ağacının da (Yggdrasil gibi) 9 dalı bulunurdu. İlginçtir Türklerin hayat ağacının en üstünde de insan ruhlarını temsil eden bir kuş bulunmaktaydı. Mitolojiye göre insan ruhu henüz dünyaya gelmeden bu ağacın tepesinde bir kuş olarak beklerdi. Telüt Türkleri arasındaki bir boy sağ kanadı güneşi, sol kanadı ayı kaplayan bir gök kuşuna inanıyorlardı. Sibirya'da şehirlerin ve yurtların yanında bir uzun sırık ve üzerinde tahtadan bir kuş bulunuyordu. Bu kuşa gök kuşu, direğe de "gök direği" deniyor. Bu direk Hayat Ağacı olarak kabul ediliyor ve yerle göğü birleştiriyordu. İskandinav mitolojisinde Yggdrasil ağacının ortasında insanların yaşadığı yer olan Midgard (Orta Dünya) bulunur. "Altay Bilik" adlı kitapta da Türklerin hayat ağacının ortasında insanların yaşadığı bir "orta dünya"dan bahsedilir: "Bizim üzerinde yaşadığımız orta dünya yerin üstündedir. Orta dünyanın görünen ve görünmeyen iki dünyadan ibaret olduğunu söylenir. Orta dünyanın düz kısımları (dağ vadileri ve bozkır), yani görünen tarafı insanlara aittir."

Yggdrasil 9 dünyayı dallarıyla birbirine bağlıyor. Türk Mitolojisi'nde de Kayra Han, dünyanın merkezine 9 dallı çam ağacı dikiyor. 9 sayısı Türk Mitolojisi'nde en önemli sayılardan biri olarak karşımıza çıkıyor: 9 ağaç, hayat ağacının 9 dalı, 9 boy, 9 oğuz, 9 felek vb. Altay şamanlarındaysa 9 ok inanışı var. Tanrı Ülgen'in 9 kızı ve 9 oğlu var. Altaylılarda Gök Tanrı kurbanı törenleri 9 gün sürüyor, İlkbahar Bayramı'naysa 9 kız ve 9 erkek katılıyor. Yakut Türklerinin Er Sogotoh Destanı'nda gök 9 katlı tasvir ediliyor. Ayrıca Yakutlarda gök ruhları 9 adet. Yggdrasil, üst ve alt âlemleri birbirine gökkuşağıyla da

bağlar. Aynı şekilde Türk Mitolojisi'nin "Hayat Ağacı" da dünyaları gökkuşağıyla bağlamaktadır. Şamanizm'in en kutsal motiflerinden biri olan Hayat Ağacı'nın İskandinavya'ya Türk Mitolojisi'nden aktarıldığı ortadadır.

Eliade'ye göre dar anlamda Şamanizm, tipik olarak Sibirya ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgudur. Terimi bile, Rusça aracılığıyla Tunguzca 'şaman' sözcüğünden gelir. Asya'nın ortalarında ve kuzeyinde konuşulan öteki dillerde buna karşılık olan terimler şöyledir: Yakutça 'ojun' [Odin'in kökeni olmalıdır], Moğolca büge ve udegan (karş. Buryatça udayan: "kadın şaman"), Türkçe-Tatarca kam (Altayca kam, gam, Moğolca kami vb).

İskandinav Mitolojisinin Diğer Ögeleri ve Olası Türk Mitolojisi Kökenleri

İskandinav Mitolojisi'nde Jormungand, kıyamet Ragnarök zamanında Thor tarafından öldürülecek fakat aynı zamanda onu ısıracak olan yılandır. "Jormungand" kelimesi Türkçede yılan için de kullanılan sürüngen sözcüğüne etimolojik olarak oldukça benzemektedir. Altay Mitolojisi'nde "Yelbegen" adlı bir yılan da bulunmaktadır. Yine "Yelbegen", "J(Y)ormungand"a fazlasıyla benzemektedir. Ayrıca Türkçe "yorungan" (Yorgan) kelimesi de "örten" anlamına gelir. İskandinav Mitolojisi'nde Jormungand dünyayı saran, onu örten yılandır.

İskandinav Mitolojisi'nde Slepnir, Odin'in sekiz ayaklı atıdır ve Odin bu atıyla yeraltı dünyasına Türk şamanları gibi yolculuk yapar. İlginçtir, Türk kamları da göksel veya ruhsal yolculuklarında Tulpar adında bir attan yardım alırlar. Kamlar ata biner ve göğün katlarını bu şekilde geçebilirler. Sleipnir'in diğer adı Slipper'dir. Sleipnir ve Slipper de etimolojik olarak Tulpar'a oldukça benzemektedir. İskan-

dinav Mitolojisi'nde Surtr ilk canlı varlıktır ve bir alev devidir. Altay destanlarındaysa ilk yaşayan varlıklar birer dev olan Sartakbaylardır. Bu devlere Sartlar da denilir. Görüldüğü üzere Surtr ve Sartlar birbirine epey benzemektedir. Türk efsanelerine göre Ülgen'in yarattığı Sartlar dev cüsseli, ölümsüz insanlardı.

İskandinav Mitolojisi'nin yaratılış bölümünde ilksel ve sonsuz boşluğa Ginnungagap adı verilir. Sondaki "gap" eki İsveççede ve İngilizcede "boşluk" anlamına gelir. Ginnungagap büyük, sonsuz boşluk demektir. Tatarcada ve bazı Türk lehçelerinde de "gap, qap, kap" yine "boşluk, açıklık" anlamlarına gelir. Öyle ki "kapı, kapka", "boşluğu örten" anlamındadır. Türkçede "sonsuz" kelimesinin karşılığı "bengü" veya "bengi"dir. O halde "sonsuz boşluk", Türkçe "Bengi-gap" diye birleştirilebilir. Hatta Türk Mitolojisi'nde "sonsuz su", "ölümsüzlük suyu"nun karşılığı "bengi-sub"dur. İskandinav Mitolojisi'nde "Angrboda", "kötülük, felaket, bela getiren kişi" anlamındadır. "Angr", "bela" vb. anlamlarda kullanılmıştır. Eski Türkçe "bela" ne demek diye baktığımızda karşılığını "mungur" olarak buluruz. "Budun" ise "boy, kavim" gibi anlamlara gelir. Bu durumda "mungurbudun", "bela getiren kavim" anlamına gelir ki, hem etimolojik, hem de anlam olarak "angrboda"ya benzer. İlginçtir Başkurt Türklerinin "Kongur Buga" adlı bir destanı vardır.

İskandinav Mitolojisi'nde Baldr ya da Balder, ışık ve saflık tanrısı olarak bilinir. Türk mitolojisinde de Kayış Baldır adlı bir varlık bulunur. Fakat bizim Baldır, İskandinavların Balder'i kadar iyi ve saf değil. Tam tersi, Baldır insanları aldatan bir varlıktır. İskandinav Mitolojisi'nde "Ragnarok" kıyametin adıdır, kıyameti temsil eder. Kıyamet zamanı güneş ve ay, Skoll ve Hati tarafından yutulacak, Jormungand ve Fenris özgür kalacak, Thor Jormungand'ı öldürecek fakat onun tarafından sokulacak, Fenrir Odin'i öldürecek, Loki ve Heimdall birbirlerinin hayatlarına son verecek, dünya ateşler içinde kalacaktır. Tanrıların birçoğu ölürken bir kısmı yeniden doğacaktır. Görüldüğü üzere İskandinav Mitolojisi'nin kıyameti Ragnarok kesin

bir kıyamet değil bir dönemin sonu, bir diğerinin başlangıcı olacak şekilde gerçekleşiyor. Ragnarok'a "Ragnarök" de deniyor. Bu kelimeyi "ragnar-ök" diye böldüğümüzde ilginç bir anlam çıkarıyoruz. Çünkü "ök", Türklerde "gök" anlamına geliyor ve eski Türkler gök için aynen "ök" sözcüğünü kullanıyorlar. Türk mitolojisinde kıyamet gününe "Kalganan Gün", "Kalgançı Çak" deniyor. Bunlar "kalan son zaman" ya da "Kalkılan, dirilinen gün" gibi anlamlara geliyor. "Kal-, gan" sözcüğü "ragnar" sözcüğüne benziyor. Yalnızca söyleniş değil anlam bakımından da. Altay Türklerinde Kalgançı Çak 'kalan son zaman' tabiriyle, dünyanın çökmesi tasavvurları anlatılmış olsa gerek. Rudolf Simek'e göre "ragnarök", "tanrıların son zamanı, tanrıların son yazgısı" gibi bir anlama gelir ki bu da Türk Mitolojisi'nin "son zaman" kavramına birebir uymaktadır.

Görüldüğü üzere İskandinavya mitolojisinin kökeninde Türk Mitolojisi'nin ögelerini bulabilmekteyiz. Gerek Odin'in Türk kökeni hakkında vurgulananlar, gerek İskandinav Mitolojisi'nin yaşam ağacı Yggdrasil'in kökenindeki Yaşam Ağacı hakkında aktarılanlar, gerekse Jormungand, Surtr, Ginnungagap, Angerboda, Ragnarok, Baldr, Sleipnir gibi mitolojik ögelerin Türkçe kökeni hakkındaki olasılıklar bize dönem dönem Türk kültürünün İskandinavya kültürünü etkilemiş olduğunu kanıtlar. İleride yapılacak değerli araştırmalarla bu iki kültür ve dolayısıyla mitoloji arasındaki eşlik ve benzerlikler bu tezi destekler biçimde ortaya çıkarılabilecektir.

"NA'Vİ"LER TÜRK MÜ?

Yerle Göğü Birleştiren Ağaç

Avatar filmi epeyce tartışıldı ve hâlâ da tartışılıyor. Filmin geçtiği yer bir başka gezegen ama burada karşımıza çıkan yeni bir gezegenden çok, büyük bir ağaç. Film ormanda ama aslında ormanda bile değil, bir orman gibi dalları olan büyük bir ağacın içinde geçiyor. Yerle göğü birleştiren inanılmaz büyüklükte bir ağaç. Na'viler denilen insan benzeri mavi canlı türü bu ağacın içinde yaşıyor. Burada kutsal gördükleri bir ağaca tapıyorlar. Aslında filmin sahnesi olarak seçilen ağaç figürü üzerinde durmak gerekiyor. Bu ağacın fantastik ve bilim kurgu yanından daha önemli tarafı mitolojik bir gerçeklik olması. Kur'an'da geçen "Tuba Ağacı"nı anımsatsa da aslında bu ağacın kökleri çok çok daha eskilerdedir ve Türk mitolojisinden alınmadır.

Türklerde Göğün Direği Olan Hayat Ağacı

Türklere göre dünyanın bir direği vardır. Yerle göğü birleştiren bu direk aynı zamanda atalarımızın yaşadığı tipik Türk çadırının da direğine benzer. Bu, yerle göğü birleştiren Gök Ağacı, Hayat Ağacı'dır. Bu ağaç dünyanın direğidir. Göğün direğine "Bay Terek" de denir ve kimi kavimlerde bu bir kayın ağacıdır. O nedenle "Bay Kayın" adı da verilir. Bu kayın ağacı aslında Tanrı'nın kendisidir ama sonradan Tanrı'dan ayrılmıştır. Bu ağacın üzerine yıldırım bile düşmez. Adak töreninde şöyle seslenilir kayın ağacına:

"Altın yapraklı kutlu kayın!

Sekiz gölgeli kutlu kayın!

Dokuz köklü altın yapraklı Bay Kayın!

Ey kutlu kayın ağacı

Sana kara yanaklı bir ak kuzu sunuyorum!"

Abakan Türklerine göreyse dünyanın ortasında bir demir dağ vardır. Bu dağın üzerindeyse 7 dallı beyaz bir Huş ağacı bulunmaktadır. Yakut Türklerine göreyse tüm insanlar tek bir ulu ağaçtan beslenir. Doğum tanrısı Kübey Han da bu ağacın kovuğundadır. Oğuz Kağan Destanı'ndaysa Oğuz Kağan'ın ikinci karısı bu ağacın kovuğundan çıkar. Bu Hayat Ağacı Türk kavimlerine ait efsanelerde değişik şekillerde geçer.

Er Sogotoh Efsanesi'nde şöyle bir rivayet vardır:

"İnsanın ilk atasının adı Er-Sogotoh idi. Doğuda ise Ağaç Hakan bulunuyordu. Ağaç Hakan'ın kökleri yeri kaplıyor, dalları ise göğü deliyordu. Kökünden hayat suyu kaynıyor ve herkese can veriyordu. Bu ilk insana Yalnız İnsan adı verilmişti. Babası Gök Tengri, annesi ise Kübey Hatun idi. Dünya sekiz köşeli imiş ve ortasında da sarı bir göbek varmış. Büyük bir ağaç göğün üç katını delip göklere çıkarmış. Ağaç, Tanrı'dan süslüymüş, kabukları gümüşlüymüş, budakları dokuz kollu bir şamdanmış, yaprakların hepsi ise bir at derisi kadarmış. Ağaçtan sarı bir su çıkarmış. Ondan içen kutlu olur ve mutluluk bulurmuş. İnsanın ilk atası da bu sudan içmiş ve hayat bulmuş."

Bir diğer efsanede şöyle anlatılır:

"Bir yiğit göğe yükselen bir ağacın yanında duruyor ve bir ev görüyor. Bu sırada yiğidi gören yaşlı bir kişi okunun gücünü göstermek için bir ok atıyor. Okun rüzgârıyla büyük bir kasırga çıkarıyor."

Dedem Korkut'un Ağaca Seslenişi

Kuzey Türklerinden Turalı Boyu'na ait destanda şunlar anlatılır:

"Bir yiğit bir sal yapıp denizde giderken yolu bir adaya düşüyor. Adanın ortasında büyük bir dünya ağacını görüyor. Bu ağacın üzerinde yavruları bir deve kadar olan bir karakuş oturuyormuş."

Uygur Türeyiş Destanı'ndaysa şöyle anlatılır:

"Kara Kurum çaylarından iki ırmak vardı. Bunlardan biri Toğla, diğeri de Selenge'ydi. Bu iki ırmak Kamlancu adı verilen bir yerde kavuşurlardı. Bu iki ırmağın kavuştuğu yerde iki ağaç vardı. Bu ağaçlardan biri fusuk diğeri de naja benziyordu. Kışın da bunların yaprakları servi gibi dökülmezdi. Meyvasının tadı ve şekli çam fıstığına benzerdi. Diğer ağaca da tur ağacı derlerdi. İki ağaç da iki dağın arasında yetişmişlerdi. Bir gün bu iki ağacın ortasına gökten bir ışık düşmüştü. Bunun üzerine iki yanındaki dağlar büyümeye başladı. Halk şaşkınlıkla yaklaştığında içeriden güzel bir müzik sesi duydular. Her gece buraya bir ışık düşmeye başladı. Işığın çevresinde de 30 kez şimşek çakıyordu."

Dedem Korkut kitabında ise şöyle seslenilir:

"Başına ala bakar olsam başsız ağaç

dibin ala bakar olsam dipsiz ağaç"

Başı gökte, kökü yerin derinliklerinde bir ağaç tasviri, görüldüğü üzere Dedem Korkut'a kadar gelmiştir.

Na'viler ve Türkler

Bu uzun alıntılardan sonra film ve biz Türkler arasındaki bağa gelebiliriz. Avatar'da seçilen sahne Türk efsanelerinde ve destanlarında açıkça tarif edilen dünyanın direği olan Hayat Ağacı'dır. Bu ağacın içinde yaşayan mavi derili klan da insan dışı yeni ve farklı bir canlı türünden çok Türkleri andırmaktadır. İnanç sistemiyse kesinlikle Türk anlayışını yansıtmaktadır. Na'viler, o ağacın içinde doğanın bir parçasıdır. Ağaç da tıpkı Na'vi gibi canlıdır, o nedenle kutsaldır, el sürülmez, kesilmez. Hatta vahşi ve korkunç yaratıklar olarak canlandırılmış olan hayvan benzeri yaratıklar da canlıdır ve Na'viler onlara da dokunmazlar. Kısacası Na'viler doğanın içinde kendilerini de doğanın bir parçası olarak görürler, doğayla, bitki örtüsüyle, toprakla, suyla, ateşle ve hareket eden tüm canlı türleriyle birlikte kimseye zarar vermeden yaşarlar. Filmin yönetmeni filmin çevreci ve antikapitalist mesajları olduğunu söylerken bu bakımdan haklıdır ama bu tür bir sistem insan dışı bir türde değil, biz Türklerde zaten vardır.

Na'vi Klanı ve Türk Klanları

Na'vi Klanı'nın bir reisi vardır ama klan sınıfsızdır. Klanın Şaman'ı vardır ama ruhbanlık yoktur. Kadınlar ve erkekler birlikte yaşar, harem selamlık yoktur. Hatta klan reisi olan erkek öldüğünde reisliği kızına devreder. Yani bir kadın tüm klanın reisi olur. Zaten Şaman olan din görevlisi de bir kadındır. Bu açılardan Na'viler Türklerin anaerkillikten ataerkilliğe geçiş halindeki eşitlikçi yapısını andırır. Hatta ad verme töreni çok tipik bir biçimde Türklerde yiğitlerin yiğitliklerini ispat ettikten sonra bir isme kavuşmalarını anlatır. Birden Boğaç Han'ı hatırlarız. Na'vilerin savaş silahları oklardır. Bu okları hem yerden, hem de at benzeri hayvanlarının sırtında dolu-dizgin uçarcasına giderken atar ve tam isabet kaydederler. Oklu, atlı,

kadınlı, erkekli bu savaş sistemi de yine Türklere aittir. Hatta çok fantastik, uçaktan büyük kuşlar bile Türk Mitolojisi'nden alınmadır. "Gönder ebabillerini Ya Rab" bilinen bir İslami yakarıştır. Dünyalıların saldırısına Na'viler büyük kuşlarla karşı koyarlar. Ama bu kuşlar yukarıdaki alıntıdaki yavrusu bile deveden büyük karakuşlardır. Gerçekten de Türk Mitolojisi'ndeki bu kuş, kimi zaman kartal olarak anılan bir karakuş, kimi zaman bir tavus kuşudur. Ama en önemlisi de aslında bir Anka Kuşu'dur. Diğer ulusların inanç sistemlerinde de yer eden Zümrüdü Anka'dır, Simurg'dur, küllerinden doğan direniş sembolüdür. Hatta bu kuş, bu Anka çok sonralarında Osman'ın rüyasına girecek olan Anka Kuşu'dur ve Osman'ı lider yapacak olan karısını simgeler. Na'viler kendilerine uygun kuşları seçer ve onunla eşleşirlerken aslında bir anlamda kendi eşlerini de seçme anlayışını ortaya koyarlar. Zaten filmde de kadın ve erkek Na'viler birbirlerini kendileri seçmekte, eşleşmekte, birleşmekte ve bunu kutsal görmektedirler. Filmdeki eşleşme sahnesi de Cengiz Han'ın eşini seçmesini ya da Dedem Korkut hikâyelerini andırmaktadır. Hatta ağaç sembolü Türklerde Osmanlı'ya da devredecek ve Osman rüyasında Osmanlı'ya dönüşecek büyük ağacı görecektir. Bu ağaç da filmdeki gibi bir ağaçtır.

İnsan Merkezli Dünya-Doğa Merkezli Dünya

Filmdeki mitolojik avatar ismi Hint tanrı sisteminden alınsa da tüm mitolojik öğeleri Türk sistemini ortaya koymaktadır. Bir diğer çatışmaysa insan türüyle diğer canlı türler arasındaki ilişkidir. Şu anda Amerikan İmparatorluğu'nun simgelediği kapitalist sistemde, insan bir tür olarak her şeyin sahibidir. Ama bu binlerce yıllık sınıflı ataerkil toplumun mirasıdır. İnsanlık, anaerkillikten ataerkilliğe geçerken, klanların eşitlikçi yapıları bozulurken, sınıflar ortaya çıkarken, bizim bugün mitoloji dediğimiz inanç sistemleri de yıkıldı ve yerine tek tanrılı dinler geldi. Tek tanrılı dinlerde yeryüzünü

yaratan tanrı onu insana hediye etmişti. İnsan dünyanın sahibiydi, onun "kullanım hakkı"nı elde etmişti ve böyle düşündüğü için de dünyanın canına okudu ve onu yaşanmaz bir hale getirdi. Bugünün ileri ve modern ulusları eskinin ilkel klanlarının yerine geçti, ilkel çok tanrılar ve boş inançlar çöpe atıldı ve bugüne geldik. Geldiğimiz noktada aslında her şeyin insan olarak kendi türümüzün önemini abartmamızda, kendimizi dünyanın tanrısı olarak görmemizde olduğunu anlamalıyız. Nitekim Na'vilerin Kutsal Ağaç'ın önünde birbirlerine tutunmaları, el ele vermeleri, kardeşçe yaşamaları binlerce yıllık modern insan egemenliğine verilen en büyük yanıttır. Bu açılardan insan merkezli dünya sistemi ile doğa merkezli Na'vi sistemi arasındaki karşılaştırma kapitalist uygarlıkla Türk tarihi arasındaki karşılaştırmadır.

TÜRK MİTOLOJİSİ'NDE GEÇEN KİŞİLER, KAVRAMLAR VE TANRILAR

ABAKAN

Abakan Irmağı'nda boğulduğuna inanılan ve Hakasların atası olarak kabul edilen efsanevi kişidir. Özelde Abakan Boyu'nun ve daha geniş kapsamlı olarak Hakasların atası olarak anılır. Yağmur yağdırdığı ve Altayları koruduğu inanışı Hakaslar arasında oldukça yaygındır. Bir söylentiye göre Abakan Irmağı'nın adı, kıyısında yaşayan Aba Han (Ayı Han) adlı bir savaşçının atıyla birlikte bu nehrin sularında boğulması nedeniyle verilmiştir. Ayrıca Hakasya'nın başkenti Abakan (Hakasça Ağban) adını yine bu kahramandan alır. Ayı, Hakaslarda kutsal ve soyundan gelinen bir hayvan olarak görülür. Hakaslar, Abakan Han'ın bu ırmağın kaynağında yaşadığını ve koruyuculuğunu yaptığını düşünürler. Abakan Han'ın atıyla ırmağın bir kıyısından diğer kıyısına atladığı anlatılır. Küçük Abakan ve Büyük Abakan Irmaklarının kavuştuğu yerde ayıya benzer biçimli kayalar bulunmaktadır. Bir efsaneye göre Abakan adlı bir genç, köylüleri kaçıran bir ayıyla savaşarak onu yener ve öldürür. Bunun üzerine ayının gövdesinden bir ırmak doğar. Bir başka rivayetteyse, Abakan Irmağı'nın etrafında geçmişte çok fazla ayı yaşadığı için ırmağa bu adın verildiği öne sürülür. Abakanların ayıdan türediklerine dair inanışları, ayının bir ongun (totem) hayvanı olarak kabul görmesine neden olmuştur. Bazı Türk boylarında "Aba Tös" (Ayı Ruhu) adlı bir ongunun bulunduğu da bilinmektedir.

ABASI

Yeraltında yaşayan, insanları kaçırabilen tek kollu, tek bacaklı, tek gözlü varlıklardır. Ateşten yaratılmışlardır. Yeraltında (bir anlamda cehennemde) yaşadıklarına inanılır. İnsanlara zarar verirler. Tek ayaklı (veya ayaksız), tek gözlü ve kel olarak betimlenirler. Leş yiyerek beslenirler. Zararlı ve iğrenç görünümlü hangi canlı varsa, onların bu durumda olmasına Abasılar sebebiyet vermiştir. İnsanları yoldan çıkartırlar, kötü işler yaptırırlar ve bazı kimseleri de delirtirler. İnsan ruhunu kaçırabilirler. Görünmezdirler, ancak onları yalnızca şamanlar görebilirler. Yeryüzünden yeraltına gelenleri de kendileri göremezler (mesela şamanları). Arka arkaya sıra halinde yürürler ve yeryüzüne çıktıklarında görünmez olurlar. İnsanoğlunu genelde yalnızken veya korumasız, çaresiz, sayrı (hasta) oldukları ve sıkıntılı zamanlarda yakalarlar. Abasılara dâhil olan daha başka pek çok çeşit kötü ruhun insanoğluna zarar verdiğine inanılır. Bunların verebileceği zararlar da değişik seviyelerdedir. Türk halk kültüründe bostanlara dikilen korkuluklara da "Abakı" adı verilir ve korkutucu olması itibariyle bu sözcükle doğrudan bağlantılıdır. Abakı (bahçe korkuluğu) aslında daha önceki dönemlerde kötü ruhlardan korunmak için evlere ve bahçelere dikilen heykellerin, ongunların (totemlerin) veya simgesel direklerin dönüşmesiyle ortaya çıkmışlardır. Tatarlar bostan korkuluklarının gece canlanıp gezdiğini söylerler. Abasıların iki türü vardır: 1. Çak: Şeytan ve 2. Çor: Cin.

ABAY (YERYÜZÜ TANRIÇASI)

Yeryüzünün koruyuculuğunu yapar. Bazen bir doğum tanrıçası olarak anılır. İskit (Saka) Mitolojisi'nde ana tanrıça konumunda bulunan "Abay"yla da bağlantılıdır. Kocasının adı Papay olarak anılır,

Abay/Aba/Ava sözcüğünün "Havva" adıyla ilgili olduğunu öne süren görüşler de vardır, fakat bu etimolojik olarak kesinleştirilebilecek bir öngörü değildir.

ABRA VE YUTPA

Yeraltındaki "Büyük Deniz"de (Tengiz/Tingiz'de) yaşayan ve ejdere benzeyen devasa iki yılandır. Timsaha benzer bir görünümleri vardır. Çatal kuyruklu ve dört ayaklıdırlar. Yapılan betimlemelere göre yeşil baldırlı, ak göğüslü, kayık gibi yassı çenelidirler. Erlik'in sarayını korurlar. Bir Yağna'yı (fili) tek lokmada yutabilirler. Gözleri parlak bakır renklidir. Ayaklarıysa kızıldır. İnanılmaz büyüklüktedirler, onları görenlerin yüreğine korku basar. Çok güçlü çeneleri vardır. Abra ve Yutpa, Erlik Han'ın sarayının bekçileri olarak da söylencelerde yer alırlar. Şaman elbisesinde ve davulunda onları simgeleyen resimler veya bez parçalarından yapılmış temsili figürler bulunur. Bu iki yeraltı yaratığı bazı kaynaklarda Ker Abra ve Ker Yutpa olarak da anılırlar.

ABZAR İYASE

Kazan Tatarlarının inançlarına göre ahırlarda, evin avlusunda veya bahçesinde yaşadığına inanılan bir ruhtur. En çok "Ev Sahibi" adıyla anılan ruhla karşılaştırmıştır. Batıl inanca göre, insanların gözüne ancak uzaktan uzağa, insan kılığında veya değişik hayvan şekillerine bürünerek görünebilir. Ev hayvanlarından bazılarını sever. Örneğin, atın kuyruğunu örmek onun sevdiği işlerden biridir. Ancak sevmediği ev hayvanları da vardır. İnsanlar bu hayvanların Abzar İyase tarafından öldürüleceğini düşündükleri için onları hemen satmayı tercih ederler.

ADAGAN (DAĞ TANRISI)

Türk ve Altay Mitolojilerinde dağ tanrısı. Atagan Han veya Adahan Han olarak da bilinir. Dağları ve üzerinde yaşayan varlıkları korur. Özellikle dağlardaki at ve sığır sürülerinin koruyuculuğunu yapar. Buralardaki canlılara zarar verenlere çok kızar. Eski biçiminin Pataghan olduğunu ileri süren görüşler vardır. Koruduğu varlıkları kıskandığı söylenir.

ADAMCIL KURT

İnanışa göre geceleri kurt derisine giren kadın. Türklerin şeytan inançlarında bu varlığın adına bazen "Kurt Kadın", bazen de "Adamcıl" denilir. "Bizden iyiler" adıyla bilinen varlıklardan olduklarına inanılır. Kadınların kurt olmalarının sebebi, güya geceleyin başı açık dışarı çıkmalarıdır. Onlar gündüzleri gelip kendi işlerini görürler, geceleriyse gidip insan yerler. Onların kurt elbisesi bulunup tandıra atılarak yakılır. Elbisesinin kokusunu alan kadın bağırır ve sonra rahatlar.

ADSIZ/ATSIZ HANIM (KÖTÜLÜK TANRIÇASI)

Kötülükler yapar, adı olmadığı için bu kötülükleri kimin yaptığı bilinmez. Adı olmayan kötülük, bu âleme değil farklı bir evrene, başka bir boyuta aittir. Adsız Hatun'un, Adsızlar'a (henüz kahramanlık gösteremediği için ad alamayan çocuklara) ilişeceğinden ve onlara zarar vereceğinden korkulur. Adı olmayan ruhsal varlıkların diğerlerinden daha tehlikeli olduğu düşünülür. Sibirlerin halk inanışlarında yer alan mitolojik bir kişiliktir.

AFRASYAB/EFRASİYAB

Pers efsanelerinde Türklerin kağanı olarak anılır. Yetenekli bir savaşçı ve komutandır. Turan (Türk) ülkesinin hakanı ve Farsların baş düşmanı olarak tanıtılır. Efsanevi Kral Tur'un soyundan gelir ve torunlarından biridir. "Hanakana" adıyla bilinen demirden yapılmış 100 sütunlu bir yeraltı kalesinde oturur. Fars Mitolojisi'nde Turan hükümdarlarının en önde gelen arasında sayılmaktadır. Oğullarının adı ise Barsgan ve Barman'dır. Türk kavimleri İran efsaneleriyle tanıştıklarında kendilerini gururla Turan Kralı Afrasyab'ın uyruğu saymışlardır. Örneğin Selçukluların 33 atasından biri olarak kabul edilmiştir. Geçmişte İran ve Ortadoğu halklarının pek çoğu tarafından tanındığı eski metinlerde yazılıdır. Sözcük eski Persçe kökenlidir ve Türkçeyle olan bağlantısı tam olarak kurulamamıştır. Afrasyab'ın Türk efsanelerindeki "Alper Tunga" ile aynı kişi olduğu Divân-ı Lügat-it Türk'te Kaşgarlı Mahmut tarafından öne sürülse de etimolojik verilerle bu iddianın kanıtlanması mümkün değildir.

AĞAÇ ANA

Yerle göğü birbirine bağlayan yaşam ağacı Ulukayın'ı (Beyterek) korur. Bazı Türk boyları ağaçtan türediklerine inanırlar. Örneğin bir boy adı olan "Kıpçak" kelimesi "ağaç kovuğu" demektir. Annesi, Kıpçak'ı bir adanın ortasındaki ağacın kovuğunda doğurmuştur. Kıpçaklar da onun soyundan türemişlerdir. Aslında ağaç kovuğunun içerisindeki kadın motifinin daha gerçekçi bir anlatım için oluşturulduğu sonraki çağlarda anlaşılmaktadır. Daha eski dönemlerdeyse doğrudan ağaçtan doğma anlayışının var olduğu söylenebilir. Bu da aslında sıradan bir ağaç olmayıp Ulukayın'dır. Çünkü o, tüm yaşamı ve doğurganlığı simgelemektedir. Oğuz Han'ın bularak evlendiği ilk eşi olan kız da efsaneye göre bir ağacın ortasında oturmaktadır.

AĞAÇ ATA

Bazı Türk boyları, örneğin Uygurlar ağaçtan türediklerine inanırlar. İki nehrin kavşağında bulunan bir adacığın tam ortasında, yan yana duran iki ağacın arasına düşen yıldırımlar sonrasında beş tane çadır belirir. Bu çadırların her birisinin içerisinde birer çocuk oturmaktadır. Bu çocuklar o bölgedeki insanlarca bulunarak büyütülürler. Büyüdüklerindeyse o iki ağaca saygı gösterirler ve bunun üzerine ağaçlar konuşup alkımada (hayır dua) bulunurlar. Daha sonra Uygurların atası olan bu beş çocuğun adları şöyledir: 1. Sonkur Tekin, 2. Kotur Tekin, 3. Oğur (Or) Tekin, 4. Tükel Tekin, 5. Bögü Tekin. Bu isimlerden birisi olan Tükel sözcüğü Türk kültüründeki anlatılarda zaten ağaçtan doğan kişiler için kullanılmaktadır. Bögü Tekin'se Mani dinini Türkler arasında yayan kişidir ve aslında tarihte yaşamış gerçek bir kişi olmasına rağmen ağaçtan doğma efsanesine dâhil edilmiştir. Belki de tarihte gerçekten yaşamış olan Bögü Tekin'in adı daha önceden farklı biçimleriyle bilinen bu efsaneye istinaden verilmiştir. Bu ise başka bir olasılıktır. Beş çocuk motifinin Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'in eski adı olan Pişbeg'le (Beş Bey) bağlantılı olma ihtimali de vardır. Korkut Ata öykülerindeki Basat adlı kahraman (veya onun ataları) ulu ve büyük bir ağaçtan türemiştir. Dolganların kendilerine verdikleri diğer isim olan Tığa Kihi (Orman Kişi) ise "Ağaç Adam" anlamına gelmektedir. Mitolojik olarak ele alındığında ağaçtan doğma motifini bünyesinde barındırır. Terekeme adlı Türk boyunun adının kökeni olan "Terek" (Kavak ağacı veya genel anlamda ağaç) sözcüğü yine bu anlayışla yakından alakalıdır.

AĞAL

Ataların ruhundan yardım isteme. Özellikle ataların ruhlarının yardım etmesi için bazı ritüellerle çağrılmasıdır. Yakut geleneğinde yaygın bir uygulama olarak görülür. Öteki âlemle bağlantı kurma

anlayışı, insanoğlunun daima ilgisini çekmiştir, çünkü bilinmezlik daima merak uyandırır. Bunun yanı sıra modern toplumlarda, hatta kendilerini elit olarak gören sınıflarda dahi ruh çağırma uygulamalarının zaman zaman moda olması dikkat çekicidir. Fakat ilkel topluluklarda dini bir ayin olarak görülen Ağal ile bu tip modaların birbirinden çok farklı yönleri olduğu kesindir. Ağal uygulaması hayatın güçlükleri karşısında kutlu sayılan ruhların insanlara yardımcı olacağı inanışına dayanır. Ata ruhlarına saygı gösterme anlayışıyla bağlantılı bir uygulamadır. Bu inanışa göre ölmüş aile üyelerinin veya daha üst kuşaklarda soyundan gelinen kişilerin dünyayla ilişkilerini kesmedikleri ve yaşayan insanların, özellikle de kan bağı bulunan kimselerin yaşamlarını etkileyebilecekleri düşünülür. Bu nedenle onlar kızdırmamak ve saygı göstermek gerektiğine inanılır. İslamiyet'le birlikte bu tür mistik törenler hoş görülmemiş hatta yasaklanmış olmakla birlikte yine de evliyaların darda kalanlara yardıma geldiği düşüncesi devam etmiştir.

AĞLIS

Dünyanın ilk demircisi olduğuna inanılır. At nalını ilk kez o keşfetmiştir. Bazı rivayetlere göre körük, çekiç ve örs gibi demircilik araçlarını bulan kişi de odur. Yakutların demirci atası olarak kabul edilir.

AHAGA (HAYVAN TANRISI)

Hayvanları korur. Hayvanların ağası, onların efendisi olarak görülür. Ülgen tarafından yabani hayvanların ve onların yavrularının sorumluluğu kendisine verilmiştir. Türk kültüründe insanların diğer canlılarla, hayvanlarla, bitkilerle ve hatta cansız varlıklarla kardeş olarak görülmesinin en güzel dışavurumlarından birisidir.

AKA (IRMAK TANRIÇASI)

Irmakların ve içindeki varlıkların koruyuculuğunu yapar. Yakut Mitolojisi'ndeki kişiliklerden birisi olmasına karşın Anadolu'daki Aka adlı ırmak tanrıçasıyla ilginç bir biçimde ad ve özellik benzerliği taşır. Moğol halk kültüründe Ehe Üreng (Beyaz Ana) olarak bilinir ve sonsuz suların derinliklerinden çıkardığı çamuru bir kaplumbağanın sırtına koyarak yeryüzünü yarattığı söylenir. Bir başka rivayetteyse çamuru çıkarmasını kaplumbağadan istemiştir. Burada Eke Hatun (Aka Hatun) bir ırmak tanrıçası olarak eski Türk kültüründeki sulardan çıkan Ak Ana'nın özelliklerini taşır.

AK ANA (DENİZ TANRIÇASI)

Henüz hiçbir şey yaratılmamışken sonsuz suların içinden çıkarak Tanrı Kayra'ya yaratma ilhamını vermiştir. Başka bir efsanede Tanrı Ülgen'e yaratma emrini vererek sulara tekrar daldığı anlatılır. Işıktan bir bedeni vardır. Başında gücü simgeleyen ve taca benzeyen zarif

boynuzları bulunur. Denizkızı gibi çok uzun, hafif maviye çalan bir balık kuyruğu vardır. Evrenin başlangıcında ortaya çıkan hangi varlık varsa hepsine ruh/can vererek yaşam döngüsünü başlatmıştır. Bir efsane okyanusu olan Akdeniz'de yaşar. Bazı söylencelerde, geyik şekline giren Su Ana ile Göktürklerin atası evlenmiştir. Çeşitli söylencelerde de denizden çıkan bir geyik olarak betimlenir. Asya'da kadın ozanlara ise Akınay denmesinin Ak Ana ile bağlantılı olması muhtemeldir.

AK ATA (DENİZ TANRISI)

İyiliği temsil eder. İnsanlığı korumakla görevlidir. Dünyanın diğer ucunda yer alan kutsal okyanusta yani Akdeniz'de yaşar (veya onun kıyısındaki Ak Dağ'da) yaşar. Ak bir atı vardır. Dokuz memleketi (kıtayı) idare eder. Soylu insanları ve hakanları simgeler. "Aksoylu" tabiri bu anlamda kullanılan bir sözcüktür. Demir Yaylı olarak betimlenir ve bu onun gücünü gösterir. Balık kılığına girebilir. Denizler mecazen sonsuzluğu, yaşamın başlangıcını ve tanrısal kapsayıcılığı ifade ederler. Bu bağlamda Ak Ata suların koruyucusu olarak aslında yaşamı da korumaktadır.

AKBOZ-AT VE GÖKBOZ-AT (İKİZ ATLAR)

Demirkazık'ın (Kutup Yıldızı) etrafında dönerler. Masal kahramanlarının atı olarak görünürler. Akbut-At en çok Ural Batur Destanı ile özdeşlemiş durumdadır. Köroğlu'nun Kırat'ı da yine Akboz At motifinin bir türevidir. Bamsı Beyrek'in atının adı da Bengi-Boz veya Dengi-Boz olarak anılır. Burada yine atın renginin Boz olması öne çıkar. Gökboz At ise masallarda ve nağıllarda (halk öykülerinde) kanatlı bir at olarak görünür. Sıra dışı yetenekleri ve olağanüstü güçleri bulunur.

AKBUGA (TIP TANRISI)

Hekimlerin koruyucusudur. Kolunda taşıdığı büyük beyaz bir yılanla simgelenir. Hekimler kendisine dua ederler ve yardım dilerler. Elinde bilgiyi ve bilgeliği temsil eden bir asası vardır. Bu asayla kime dokunursa hemen iyileşir. Ak yılanı ise yeryüzündeki yılanlar-

dan farklı olarak ağulu (zehirli) değildir. Onun ağusu (zehri) ilaçtır, her tür hastalığı sağaltır. Yılanın deri değiştirmesi onun ölümsüz olduğu, toprak altında gezmesiyse ölüler dünyasına inebildiği şeklinde bir inancın doğmasına neden olmuştur. Bu nedenlerle onun gizemli bir canlı olduğu düşünülmüş ve tıp simgesi haline gelmiştir. Yılan ayrıca gücü ve koruyuculuğu simgeler. Zehri öldürücü olabildiği için de ona karşı korkuyla karışık bir saygı duyulur. Ayaklarının olmaması ve sürünerek ilerlemesi dikkat çekici başlıca özellikleridir.

AKGÖL

Yaşam havuzu. "Süt-Ak Göl" olarak da adlandırılır. Gökyüzünde (göğün üçüncü katında) bulunur. Yaşam Ağacı'nın üzerinde yer alan sütten bir göldür. Yaşamsal unsurları taşır ve hayatın kaynağı olarak kabul edilir. Yeryüzüne gelecek ruhlar bu gölün içindedir. Kübey Ana meşin kırbalarla (deri tulumlarla) buradan alarak getirdiği sütü doğacak çocukların ağzına damlatır. Bu damla çocuğun ruhunu simgeler. Pek çok Türk boyundaysa bebeklere annesinin ilk sütünün bu gölden alınan damlayla Umay Ana tarafından verildiğine inanılır. Yakutlarda ise Ayzıt adlı tanrıçanın gebe kadının yanına gittiği anlatılır. Süt Gölü'nden aldığı damlayı çocuğun ağzına damlatır ve daha fazla süt isteyen çocuk ana karnından çıkmak ister. Bu süt aslında çocuğa verilen ruhtur. Süt beyazlığı, saflığı, temizliği ve ruhu sembolize eder. Altay halk inanışına göre iyi insanlar yakınlarıyla birlikte Süt Gölü'nde altın sandallarla gezerler. Bu gölün kıyısındaki uçsuz bucaksız sedef kumsallarda eğlenirler. Altay efsanelerinde "Pura" adlı boynuzlu atlar Süt Gölü'nden çıkarlar. Bu inanış soylu hayvanların (veya atalarının) sudan çıkarak geldikleri anlayışının en eski kökenini oluşturur. Ayrıca "Süt Golü" motifi Nasreddin Hoca'nın gölü süt olarak düşünüp maya çalması toplumsal bilinçaltı düzeyinde de olsa alakalıdır.

AKKIZLAR

İyilik tanrıçaları. "Kıyanlar" adı da verilir. Ülgen Han'ın kızlarıdırlar. Sanat, estetik ve zevk için insanlara ilham verirler. Hiçbirisinin ismi bilinmez. İsimsiz olmaları onları bu dünyadan tamamen uzak kılar ve başka bir âleme ait varlıklar olduklarının en önemli göstergesidir. Hatta bu durum onların çağrılamayacakları ve ancak kendi istekleriyle gelebilecekleri şeklinde de yorumlanabilir. Erkek kardeşleri ise Akoğlanlar olarak bilinirler. Kutlu sayılan kuğu kuşuna kimi lehçelerde "Akkuş" adı verilir.

AKKULA

Manas Han'ın atıdır. Sıra dışı özellikleri vardır. Sahibine sadıktır ve zekidir. Savaşlarda durumu anlayarak onunla birlikte düşmana isteyerek saldırır. Manas ile Akkula'nın aynı gün doğdukları söylenir. Çölde doğup taşlar arasında büyümüş, tay iken yedi kısrağın sütünü emmiştir. Çok görkemlidir. Bacakları o kadar yüksektir ki altından bir devenin bile geçebileceği söylenir. Boğanınki gibi baldırları vardır, hızı dağ yeli veya kasırga gibidir. Bazen ona diğer atların yetişmesi bile mümkün olmaz. Sivri kulakları vardır ve çok uzaklardaki sesleri bile işitir. Katıldığı tüm yarışları kazanır ve Manas Han da atına verilen ödülleri dört boyun halkı arasında paylaştırır.

AKOĞLANLAR

İyilik tanrıları. "Kıyatlar" adı da verilir. Ülgen Han'ın oğulları olan bu tanrılar yedi kardeştirler. Yedi Altay boyunun koruyucusu-

durlar ve yedi kat gökyüzünü sembolize ederler. Kız kardeşleri ise Akkızlar olarak bilinirler. Akoğlanların adları şöyledir:

1. Karağus Han: Kuşlar Tanrısı.

2. Baktı Han: Lütuf Tanrısı.

3. Pura Han: At Tanrısı.

4. Burça Han: Zenginlik Tanrısı.

5. Yaşıl Han: Doğa Tanrısı.

6. Kanım Han: Güven Tanrısı.

7. Karşıt Han: Temizlik Tanrısı.

AKRAR

Eski Türk halk inanışlarında bir bereket töreni olarak yer alır. Alevi inançlarında daha sonradan kelime benzeşimiyle "ikrar" şeklinde anılmaya başlamıştır. Ancak köklerinin İslamiyet öncesi dönemlere kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Arapça "ikrar" sözcüğü karar verme, kabul etme manası taşır. "İkrar Cemi" adı verilen bu törende kişi kendi rızasıyla nefsani tutkulardan, aşırı isteklerden, geçici arzulardan vazgeçmeyi ve özünü gerçeğe adayıp doğru yola girmeyi onaylar. Kişi böylece bir anlamda ruhsal olarak arınmaktadır. Hatta Alevi inançlarına göre mecazen yeniden doğuş olarak algılanır. Aynı zamanda topluluğa giriş için bir kabul törenidir.

AKSAÇLI

İhtiyar kadın. "Göksaçlı" tabiri de kullanılır. Yaşlı kadın, nine. Bir bölgenin tanınmış en yaşlı kadını. İyi niteliklere sahiptir. Çoğunlukla bu dünyada kimsesiz ve yalnızdır. Yolda kalmış, evinden uzak, yabancı kahramanlar daima, tesadüfen böyle bir ninenin evine sığınır ve orada konaklarlar, dinlenirler. Bazen de Aksaçlı, otalar (ilaçlar) hazırlayarak yiğidin yaralarını iyileştirir. Ettiği dualar hep kabul olur. Tasvir edilirken "gümüş saçlı" mecazı da tercih edilir. Dünyadaki hemen her medeniyette yaşlılık ve onun simgesi olan ak saçlar deneyimi ve bilgeliği simgeler. Türk kültüründe "saç" bazı mitolojik çağrışımlar içerir. Kara saç gizemi temsil ederken ak saç sırra erişmenin, hakikati bulmanın (deneyimin) simgesidir. Bu bağlamda Kut ile alakalı görülür. Örneğin bazı masallarda ak ve kara iki saç telini birbirine sürtünce kıvılcımlar çaktığı ve dilekleri yerine getiren bir cin çıktığı söylenir.

AKSAKALLI

İhtiyar adam. "Göksakallı" tabiri de kullanılır. Yaşlı adam, dede. Bir yörenin tanınmış en yaşlı erkeği. İyi niteliklere sahiptir. Ayrıca anlatılarda iyicil özellikler taşıyan yaşlılar ve dedeler için kullanılır. İnsanların zor anlarında yardımlarına koşar. Bu nedenle İslamiyet sonrası bazı söylencelerde Hızır Peygamber'le özdeşleşmiştir. Ulu Kayın ağacından inip çocuklara yardım eder ve ad verir. Ak veya gökçe giysilidir. Ak-boz atlıdır. Çevgen denilen hayvan başlı bir asa taşır (Çevgen aynı zamanda kutlu oyun olan Cirit'in diğer adıdır). Yaşından beklenmeyecek kadar güçlüdür. Tasvir edilirken "altın sakallı" mecazı kullanılır. Verdiği elmayı yiyen kısır karı kocanın çocukları, elmanın kabuğunu yedirdikleri atlarının da yavruları olur. Sogotoh Destanı'nda Sabıya Bay Toyun ve Sabıya Bay Hotun adlı bir

ihtiyar karı kocanın adı geçer. Bunların ömürlerinin sonunda duaları kabul edilerek bir erkek çocukları olur. Bazen Aksakallı tabiri "eren"le eş anlamlı kullanılır.

AKTU

İyilik tanrısı. Kötülüğe dair içinde hiçbir duygu yoktur. Kendisine bağlı olan diğer iyilik ilahları Aktular olarak çoğul biçimde kullanılır. Fin (Suomi) Mitolojisi'ndeki Su Tanrısı Ahtı'yı (Ahto) akla getirmektedir.

AL ANA

Kötülük tanrıçası. "Hal Nene" olarak da bilinir. Kızıl giysileri olan, kızıl saçlı bir kadındır. Kötü ruhlar olan Albısların başında bulunur. Çirkin, dağınık saçlı, gözleri kanlı, uzun tırnaklı olarak tanımlanır. Deveyle güreşebilecek kadar uzun ve güçlü olduğu söylenir. Bazen "Albıs"la özdeş olarak düşünülür.

AL ATA

Ateş tanrısı. "Hal Dede" olarak da bilinir. Yaşlı, kızıl renkli giysileri olan, kızıl gözlü bir adamdır. Ala Ana'nın yansıması olarak düşünülebilir. Ancak onun aksine kötülük yapan yönü çok fazla ön plana çıkmaz. Hatta bazen ateşin, bazen de yurdun (çadırın) koruyucusu olarak da anılır. Moğol kültüründeki "Gal Han"la da (veya "Gal Etseg" yani "Ateş Ata") kökensel benzerlik itibariyle özdeş görülür.

ALAHÇIN

Yaşam tanrıçası. Yeryüzünü korur. Doğaya can verir. Yeşillik alanlarda rüzgâr olup gezer. Bataklık bölgelerde dolaşır. Doğada ne varsa hepsinin iyilik içerisinde olmasını ister. İnsanlar başka canlılara zarar verdiklerinde, mesela bir hayvanı zevk için öldürdüklerinde derin üzüntü duyar ve hatta ağlar. Işıklı bir yüze ve ak saçlara sahiptir. Bir oğlu ve bir kızı (veya iki oğlu iki kızı) vardır. Onlar da bitki tanrısı ve tanrıçası olarak yeryüzünü korurlar, soluklarıyla bitkilere, otlara, ağaçlara can verirler. Ağaçlar onların nefesleriyle çiçek açarlar. Çocuklarının adları Ereke ve Cereke'dir.

ALANKOVA

Moğolların soyundan geldiği ana. Buyan Han'ın 41. kızıdır. Ay ışığından hâmile kalmıştır. Gece çadırının penceresinden içeriye parlak bir ay ışığı girmiş ve gebe bırakmıştır. Kimi efsanelerde Alangova'nın çadırına, gökten yeşil gözlü bir tanrı iner. Annesini, eğer kız doğurursa öldürmekle tehdit eden babasından korunmak için erkek kılığına sokulmuş ve öyle yetiştirilmiştir. Çok güçlüdür. Oğlunun adı Buzancar'dır. Babasından korktuğu için hamile kızı annesi bir sala koyup ırmağa bırakır. Çocuğu ırmağa bırakma motifi, Sümer ve Ortadoğu efsanelerinde de mevcuttur. Ancak burada ırmağa bırakılan çocuk değil, hamile kadının kendisidir. Tek gözü olan Duva adlı biri tarafından bulunan kız bu adamla evlenir. Alankova'nın Duva'dan da on iki oğlu olur. Kardeşlerinin ilk oğlunu öldürmesinden korkan annesi Buzancar'ı ırmağın kenarına götürüp suyu izlemesini ve dedesinin yurduna dönmesini öğütler. O da bunun üzerine annesinin sözünü dinleyerek yurduna geri döner ve daha sonra ilerleyen yıllarda kağan olur, boyları birleştirerek bir araya getirir.

ALAŞA/ALAŞ HAN

Alaş boyunun kurucusu ve Kazakların atası olarak anılır. Arıstan Han'ın oğludur. Diğer Türk boylarınca da büyük saygı gösterilir. İslamiyet öncesi Türklerin savaşırken "Alaş! Alaş!" diye bağırdıkları bilinmektedir. Kazaklarda onun türbesi (Alaşa Han Kümbeti) kutlu bir yer olarak kabul edilir. Babası olan Arıstan Han savaşta esir düşünce güzel bir kıza âşık olur ve evlenir, fakat bedeni alaca renkli bir çocuğu olduğu için bunu kötü bir durum olarak kabul eder. Oğlunu ırmağa bırakır. Fakat onu çocuğu olmayan bir balıkçı bulur. Bedeninin alaca olmasından dolayı ona "Alaş" (ya da Alaşa) adını verirler. Bu çocuk çok cesur olur ve kahramanlıklar yapar, ünü çok kısa bir zamanda her tarafa yayılır. Bunu öğrenen Arıstan Han oğlu Alaş'a üç yüz adam gönderir ve emrine verir. Bu üç yüz kişiyle dolaşmaya başlayan Alaş Han çevresindeki halklara boyun eğdirerek güçlenir ve Kazaklar onun soyundan türer. Alaş Han'ın oğlunun adı Kazak Han'dır.

ALAZ/ALAS

Ocak tanrısı. Evlerdeki ateşi korur. Evcil hayvanların da koruyuculuğunu yapar. Ocak ve içindeki ateşe saygılı davranılmalıdır, aksi takdirde Alas Han kızarak yangın çıkartır. Türklerde gökyüzü büyük bir çadır olarak algılandığı için, yeryüzünün sıcaklığını da o sağlar. Ülker Burcu'nun altı yıldızı göğün altı deliği olarak kabul edilir ve Alas Han oradan sıcak hava üfleyince yaz gelir.

ALBAN

İntihar eden kişilerin ruhlarıdır. Bu kötü varlıklar insanları intihar etmeye telkin eder ve hatta zorlarlar. Genellikle yalnız kalmış,

bunalım içindeki, ruhsal hastalıkları olan kişilere musallat olurlar. Çok kötü isimleri ve çok kötü yüzleri vardır. Ters dönmüş gözleri, yukarıya kalkık olarak uzayan saçları vardır. Türk kültüründe intiharın tasvip edilmediğinin en açık örneklerinden birisi bu motiftir.

ALBASTI

Albıs'ın neden olduğu ruh hastalığı, boğucu sıkıntı. Loğusa humması denilen ve yüksek ateşle ortaya çıkan bir hastalık ve bunlara bağlı baygınlık, sara nöbeti. Bir çeşit korku hâlidir. Gebe kadın hastalanıp kan kaybettiğinde gözüne değişik varlıklar görünmeye başlar, nefesi daralır, yemeden içmeden kesilir. En çok korktuğu şeyler zihninde ortaya çıkar ve bazen bayılır. Albıs'ın o esnada göğsüne dizleriyle çökerek soluğunu kestiğine inanılır. Albastı'ya tutulan kişiye Albıstar denir ve kurtulması için "Al Ocağı"na götürülür. Bu yer genelde kutlu bir mekândır veya bir evliya mezarıdır. Ayrıca Udmurt ve Mari dillerinde de Alvasta ve Alvastı olarak yer almaktadır. Aleybanı (Alyabani) varlığı da akla getirir.

ALBIS

Albastı'ya neden olan kızıl renkli kötü varlık. Çirkin, saçları darmadağınık, gözleri kanlı, uzun tırnaklı, uzun boylu, çok kuvvetli olarak betimlenir. Develerle güreşebilecek kadar uzun ve güçlü olduğu anlatılır. Kızıl elbiseler giyer. Kimi anlatılarda bir küpün içine girerek orada yaşar. Bazen de ırmak kenarlarındaki ıssız bölgelerde veya içi boş ağaç kovuklarında yaşadığı söylenir. İri gözlüdür. Çok fazla sayıda ağır, demirden yapılmış takıları vardır. En sevdiği şey atların yelesini örmektir. Albıs'ı yakalamak için elbisesine veya kendisine iri bir iğne saplamak gerekir. Demirden ve demircilerden korkar. Lohu-

salara musallat olur ve ölümlerine sebebiyet verir. Korunmak için lohusaların odalarında demir eşya bulundurulur. Kötülük yapmaktan zevk alır. Ayakları ters olarak betimlenir. Kendisiyle konuşan Kam (Şaman) ne derse, söylenenin tersini yapar. Başı sıkışınca bir kuyuya girerek kaybolur. Bazen de iğne batırılınca su olup bir kuyuya doğru akar. Ayrıca genel özellikleri itibariyle Kızıl Albıs olarak da bilinen bu varlığın iki türü daha vardır: Sarı Albıs ve Kara Albıs.

1. Kızıl Albıs: "Kızılsaç" olarak da bilinir. Al renkli giysiler giyer. Kızıl hummaya neden olur. Yaptığı kötülükler "albasmak" fiiliyle anlatılır. Kızıl saçlı bir kadın olarak betimlenir. Uzun boylu, uzun parmaklı ve sivri tırnaklı, dağınık saçlı, yağlı vücutlu, dişlek, çıplak gezen, göğüslerinden birini geriye atmış, tepesinde gözü olan çok çirkin bir yaratıktır. Irmaktan veya denizden çıkan ve yalnız oynayan çocukları çalarak suyun dibindeki evine götüren bir kadın olarak da anlatılır. "Gökçe Munçuk"tan (Mavi Boncuk) çok korkar, ki "nazar boncuğu" kavramının kökeninde bu anlayış yatar. Küplerin içinde saklandığı da düşünülür. Ağzında sihirli bir taş olan bir kuş kılığına girebilir. Öleceğini anladığında kendini yaralar ve akan kanından bir süre sonra yeni bir Albıs doğar. "Alkarısı" olarak da bilinir.

2. Sarı Albıs: "Sarısaç" olarak da bilinir. Sarı giysiler giyer. Sarıhummaya neden olur. Oluşturduğu hastalık "sarı basmak" tabiriyle ifade edilir. Sarışın bir kadın görünümündedir. Kötülükte Kızıl Albıs'a göre biraz daha düşük seviyededir. Ölümcül değildir. Keçi veya tilki donuna (kılığına) bürünebilir. Şımarık yönü ağır basar, hoppa ve oynaktır. Kandıracağı kişiyi cilvelerle kendisine çeker. Dünyadaki en güzel kadından daha güzel bir görünüşe sâhip olabilir. Şehvetli ve açgözlüdür.

3. Kara Albıs: "Karasaç" olarak da bilinir. Kara giysiler giyer. Karahummaya neden olur. "Kara basmak" tabiri yaptığı kötülükler için kullanılır ve kâbuslarla da ilgilidir. Esmer, koyu tenli bir kadındır. Diğer Albıslara göre daha ağırbaşlı ve ciddi görünümlüdür. Ancak

daha aldatıcı ve baştan çıkarıcıdır. Albıslar içinde nadiren rastlanır ve en ölümcül olandır. Çakal veya sırtlan kılığına girebilir.

ALCI

Şeytan kovucu. Albıs'ı kovma yeteneği olan, albastıyı tedavi edebilen kişi. Cin çıkaran. Al Ocağı adı verilen ve bu tür rahatsızlıkların sağaltımı (tedavisi) için gidilen mekânların piri veya koruyucusudur. Eski Türk inancında, yeni doğum yapmış lohusa kadınlara musallat olan Albıs denilen kötü ruhları kovabilen ve albasması'na karşı koruyabilme gücüne sahip olduğuna inanılan kişilere "Alcı/Alçı/Alçu" denirdi. Türkler Anadolu'ya göç edince Alcı'lar da Anadolu'nun çeşitli yörelerine yerleşerek çok sayıda Al Ocağı kurmuşlardır. Bunlar daha sonraları evliya mezarlarıyla özdeşleşmiştir.

ALDAÇI

Ölüm tanrısı. İnsanların canlarını alır. Uzun kara giysileri ve kara bir atı vardır. Görünümü heybetli ve korku vericidir. Geçtiği yerlere korku salar. Erlik'in elçisidir ve onun tarafından gönderilir. Bir evden ölü çıktıktan sonra Aldaçı'nın emrindeki ölümcül ruhlar o evde yedi gün kalırlar. Yönettiği ölüm ruhlarına da Aldaçılar adı verilir. Bu nedenle o evden yedi gün boyunca bir şey çıkmaz ve girmez. İslam sonrası Azrail'le özdeşleşmiştir ve halk inancındaki tüm özellikleri ona aktarılmıştır.

ALIĞ HAN

Körler tanrısı. Kör bir ihtiyar kılığındaki dağ ruhudur. Dağlardaki at sürülerini korur ve bir rivayette kanatlı atlar yüzünden kör olmuştur. Köroğlu Destanı'ndaki "Kör Ata" motifinin arkaik varyasyonudur. Köroğlu'nun babası da hediye ettiği bir kötü görünümü at nedeniyle bulunduğu yörenin beyi tarafından kör edilmektedir. Fakat daha sonra bu at bir ahırda güneş görmeden kırk gün bekleyince sıra dışı özellikleri belirir. Babası rüyasında oğlunun kordan (ateşten) doğacağını görür ve bu "kor" bir sınavı simgelemektedir. Köroğlu'na ozanlık yeteneğini, savaşçılığını ve atını veren de babasıdır. Böylece daha eski çağlarda bir tanrı konumunda olan bu kişilik Köroğlu destanında baba kimliğine bürünür. Alığ Han, suları gençlik (veya ölümsüzlük) veren Koşabulak'ı (İkiz Pınar'ı) korur. Bu ölümsüzlük en azından mecazen geçerli olmuş ve onu içen Köroğlu'nun adı hep yaşamıştır. İslam öncesi Türklerde zaten yaygın olarak kullanılan "Alı/Alu" şeklindeki bir isim mevcuttur. Örneğin Alu Beşe (Ali Paşa) adlı gerçekte yaşamış bir ozan her iki isimle de tanınmaktadır. Bir görüşe göre, İslam sonrası Türk toplumunda Hz. Ali'nin önemli bir yer edinmesi bu ad benzerliğinin bir sonucudur. Hz. Ali'nin yiğitliği, savaşçılığı, Zülfikar'ı Türk kültüründe büyük ilgi çekmiştir. Azerbaycan halk öykülerinde kahramanlara Buta (Bâde) veren, onlara yetenek bahşeden çoğu zaman Hz. Ali'dir. Gerçekten de Köroğlu'nun adı da Ali'dir (Azeri versiyonunda babasının adı Alı Kişi'dir). Yaşar Kemal'in "İnce Memed" adlı yapıtını oluşturan dört kitabın sonunda da benzer cümlelerle yamacındaki çakır dikenliğin üç gün üç gece yandığı söylenen, yanan dikenlerden çığlığa benzer seslerin gelişi anlatılan dağın adı Ali Dağı'dır. Bu olay kitapta şu cümleyle ifade edilmektedir: "Bu ateşle birlikte de Ali Dağı'nın doruğunda bir top ışık patlar. Dağın başı üç gece ağarır, gündüz gibi olur." Kafkas Nart Destanlarında ise "Alavgan/Alıvgan" adlı bir kahramandan bahsedilir ve sözcük ayı manasıyla da alakalı görülür.

ALKIM

Gökkuşağı. "Alakuşak" da denir. Bilimsel olarak düşmekte olan yağmur damlalarında ışığın kırılmasıyla oluşan yansımadır. Renkler birbirinden ayrışarak sırayla dizilirler. Tüm dünya mitolojilerinde ilgi çekici bir unsur olan gökkuşağına söylencesel anlamlar yüklenir ve çoğu zaman da bunu çağrıştıran isimler verilir. Gökkuşağı görsel olarak tüm insanlığın daima ilgisini çekmiştir, çünkü fizik kuralları gereği ona hiçbir zaman ulaşmak mümkün değildir, bu nedenle geriye tek bir şey kalır; o da hayal gücünü zorlamak. Türk halk inanışında Umay Ana yeryüzüne inmek için gökkuşağını kullanır. Bazen göğe asılmış bir yay olarak, bazen de gizemli bir yol olarak düşünülür. Al inancıyla bağlantılı olarak ele alındığında yerle göğü birbirine bağlayan büyülü bir köprü olduğu anlaşılır. Pura adlı ruhlar (koçlar veya atlar) bu efsanevi köprünün üzerinde yürürken, yeryüzüne inerken veya gökyüzüne çıkarken görünürler. Şamanın göğe çıktığı bir köprü olarak da algılanır. Moğollara göre "Holongoto" adlı kişi şamanların atası sayılır ve Moğol lehçelerinde Gökkuşağı anlamına gelen Holongo sözcüğüyle bu bağlamda alakalı görünür. Gökkuşağı pek çok dış tesirle karşılaşmıştır ve bunlar ilgi çekerek yaygınlaşmıştır, mesela Avrupa kültürlerine göre toprakla birleştiği yerde bir sandık dolusu hazine olduğu inancı yaygındır (ama optik kurallarına göre oraya kimse ulaşamayacağından bulmak asla mümkün olamayacaktır). Türk kültüründe kullanılan adlarda daima "kuşak" tabirinin tercih edildiği görülür:

1. Gökkuşağı/Göykurşağı: Gökyüzünü sardığı, çevrelediği düşünülür.

2. Kempirkoşak/Kempirkorşak: Kazakçada yer alır ve Kempir adlı mitolojik bir varlıkla ilgilidir.

3. Enekemkoşak/Enekemkorşak: Teleğütçede Eneke sözcüğü koruyucu ruh demektir.

4. Cenekemkoşak/Cenekemkorşak: Nadiren rastlanan bir kullanımdır.

5. Ebekuşağı/Ebemkuşağı: Anadolu'da kullanılan bir tabirdir. "Ebe" sözcüğü nine manası taşır.

ALLAY HAN

Vatan tanrısı. Vatanı korur. Yurduna ihanet edenlere hastalık ve bela getirir. İlk ata (ilk insan) olan "Elley"in adıyla da ilgilidir. Ateşi simgeleyen "al" renkle ve bu bağlamda "Albayrak" kavramıyla da bağlantılıdır, çünkü bayrak da üzerinde dalgalandığı vatanın koruyucusu olarak algılanır ve ateş onun koruyucu gücünü oluşturur. Karısı Allay Hanım'la aynı ismi taşır.

ALLAY HANIM

Vatan Tanrıçası. Vatanın koruyucu ruhudur. Işıklı bir görüntüsü vardır. Bazı kaynaklarda toprak tanrıçası olarak da görülür.

ALMA ATA

Savaşçı evliya. Fetih kültürünü simgeler. Bir rivayete göre yeryüzünde ilk elma ağacını yeryüzünde o dikmiştir. Kazakistan'ın başkenti Almatı'nın adı buradan gelir ve "elmalı" veya elmanın yayıldığı yer demektir. Yakın bir zamana kadar da bu şehrin adı resmi olarak

da Alma Ata idi. Elmanın varlığı ilk insana kadar uzandığı için Alma Ata'nın nerdeyse ilk insanla ortak bir geçmişin ürünü olduğu öne sürülebilir. Alma sözcüğü emir kipinde olumsuz yapıda "alma" şeklinde de ele alınırsa, elmanın yasak bir meyve olduğu bir kez daha anlaşılacaktır. Fakat bu yasak öteki dünyaya ait olduğu, bu dünyadaysa öte âlemin tam tersi bir mantık geçerli bulunduğu için en kutsal ve en yaygın ağaçla en çok tanınıp bilinen meyve elmadır.

ALPAMIŞ

Bilinmeyen diyarlara yolculuklar yapmıştır. Masal yaratıklarıyla savaşmıştır. Anasının karnında 12 ay kalmıştır. Yedi günde yedi yaşına gelmiştir. Atının adı Şubar'dır (Bayşubar). Ulu bir ağacın tepesindeki dev kuşun yavrularını ejderhadan (veya yılandan) kurtarır. Aya gidip gelir. Ateş kendisini yakmaz. Demir Ev'de hapis kalır. Kendisini hapseden hakanın kızı tarafından kurtarılır. Döndüğünde nişanlısının evlendirildiğini görüp çoban kılığına girer ve yanına yaklaşarak gerçeği öğrenir. Sonunda nişanlısına kavuşur. Türk masal motiflerinin pek çoğunu bünyesinde barındıran bir öykünün kahramanıdır. Alpamış kuyuda (hapishanede) yedi yıl (bazı efsanelerde dokuz yıl) kalır. Kuyuya yaralı bir kuş (kaz veya güvercin) düşer. Kuşu tedavi ederek kanadına yazdığı mektubu bağlar ve gönderir.

ALPKIZ

Savaşçı kadın. Öykülerdeki ve anlatılardaki Alpkızların, daha eski çağlarda Anadolu'da yaşamış olan Amazon adlı kadın savaşçılar olduğu söylenir. Dede Korkut Öyküleri'nde de Alpkız tabirine rastlanmaktadır. Türk söylencelerindeki Alpkızlar motifi incelendiğinde Amazonlarla birebir aynı özellikleri taşımasalar bile, kesin olan,

Türk kültüründe savaşçı kadın unsurunun sıklıkla rastlanan bir durum olduğudur. Örneğin Oğuz Han'ın annesinin veya Dede Korkut öykülerinde Burla Hatun'un Alpkızları vardır. Onlar da tıpkı erkekler gibi savaşçıdırlar. Ayrıca tarihi İskit-Turan bölgesinde, mezarlarda ve Urallar'ın güneyindeki yapılan kazılarda bulunan höyüklerde tunçtan ok başları, demir hançerler ve kılıçlarla birlikte gömülmüş 40 tane kadın cesedi ortaya çıkarılmıştır.

ALTAN

Altın tanrısı. Altın Dağ'ın sâhibi ve koruyucusudur. Altından bir giysi giyer. Altın, Türk kültüründe hakanlık simgesidir. Altın çukalı (zırhı) ve tolgası (miğferi) vardır. Kargısı ve yayı altındandır. Altın Dağ erişilmez bir uzaklıktadır ve zirvesi görünemeyecek kadar yüksektir. Altan Han yerle göğü birbirine bağlayan bu dağdan sorumludur ve zirvesinde oturur. Zenginliği, ihtişamı, değerli madenleri temsil eder. Çünkü altın bütün insanlık tarihinde zenginliğin en çok bilinen simgesidir ve pek çok büyük uygarlık altın para uygulamasını tarih içinde zenginliği biriktirmek kullanmıştır. Kazakistan'daki Isık Kurganı'nda bulunan altın zırhlı, altın giysili tekin (prens) bu anlayışın somut bir dışavurumudur. Atı için altından koşum takımı bulunan 18 yaşında olduğu tahmin edilen genç bir prense (tekin/tigin) ait cesedin üzerindeki altın zırh bile bir sanat eseridir. Kurganda bulunan "Han uya üç otuzı yok boltı, Utugsi tozıltı" şeklindeki bir yazıyı bazı araştırmacılar "Han oğlu 23'ünde öldü, halkı sağ olsun" şeklinde çevirdiler. Bu müthiş giysiden ve altın eşyalardan da anlaşılmaktadır ki, altın nesneler yalnızca gösteriş amaçlı değil Altan Han'a duyulan bir saygının sonucu olarak bu kurgana koyulmuştur. Belki de böylece Altay Han'ın gönlü alınarak genç prensin cennete gitmesi sağlanacağı düşünülmüştür. Macarlardaysa Arany Atyacska (Altın Ata) adlı bir karakter vardır. Ural-Altay kültürlerinin ortak bir motifidir.

ALTINDAĞ

Kutsal dağ. Altay Dağları'nın simgeselleşmiş biçimidir. Gökyüzünde bulunur. Bazen 33 katlı olarak anılır. Türk yurdunun ve devletinin enginliğini göz alıcılığını temsil eder. Burada dokuz tanrı yaşar. Zirvesindeyse Altan Han vardır. Tanrı Ülgen'in tahtı burada yer alır. Altın Türk kültüründe hakanlık simgesidir. Altın hakanı, gümüş veziri, tunç ise halkı simgeler. Altay Dağları Türkler için o kadar büyük bir öneme sahiptir ki, Asya'daki akraba kavimlerden ayırmak için ikili bir sınıflandırma yapılır: Ural kökenli soylar ve dilleriyle Altay kökenli soylar ve dilleri şeklinde ayrılırlar. Ural Dağları da Ugor kökenli kavimler için aynı önemi taşır. "Tas Tav" (Kel Dağ) adı verilen bir yerin "Tanrılar Yurdu" olarak algılandığı dikkate alınırsa bu sıfatın Altındağ'ı nitelemekte kullanıldığı söylenebilir. Bu dağlar mitolojideki Altındağ motifinin oluşumuna kaynak teşkil etmiş olabileceği gibi aynı zamanda bu motiften etkilenerek gerçek Altay Dağları'na bu adın verilmiş olması da muhtemeldir.

ALTIN KAZIK

Kutup Yıldızı. Gökyüzünün tam tepesinde bulunan yıldız. Göğün bu yıldızın etrafında döndüğüne inanılır. Gökyüzü tanrıları atlarını bu kazığa bağlarlar. Yeraltının da böylesi kutsal bir kutup merkezi ve kazığı vardır. Yeraltı tanrıları da atlarını bu kazığa bağlarlar. Yeraltı ve gökyüzü kutuplarını birleştirense Demir Direk veya Ulukayın'dır. Bazen de Tanrı'ya gidilen bir kapı veya delik olarak ifade bulur. Akboz At ve Gökboz At adlı iki at Demirkazık'ın etrafında döner. Moğolcadaki Altanhadas kelimesinin anlamı "Altın Çivi" demektir. Kazık, direk, çivi gibi nesneler hep bir yere çakılmış olmayı ifade eder ki, göğün sabitlendiği bir ekseni vurgulamaktadır. Bu yaklaşım bilimsel olarak da zaten geçerli görünmektedir.

ALTINTEREK

Gök direği. Yeraltı ve gökyüzü kutuplarını birleştiren direktir. Bu direğin gökyüzünde kalan kısmıdır. Bazen "Altındirek" (Altanterek, Altuntirek, Altaytereg) olarak da söylenir. Göğün en üst katlarına kadar yükselir. Alt kısmı (dünyada kalan bölümü) Demirdirek olarak da bilinir. "Terek" sözcüğü Türk dillerinde ağaç anlamı da taşır. Altındirek çadırın orta direğine (Bagan/Bağana) benzetilir ve aynı zamanda Altınkazık'la da (Kutup Yıldızı) bağlantılıdır.

ALYABAN

Cadı. "Alyabani" olarak da bilinir. Yabani kadın varlık olarak tanımlanır. Saçları dağınıktır. Gözleri kızıldır. Yakaladığı insanları kaçırır. Genellikle ıssız yerlerde ortaya çıkar. Ortadoğu kültürlerinde Aleybanı (Alyabani) ve Kuleybanı (Gulyabani) adlı varlıklar bazen birlikte anılırlar. Bu isimler Albastı ve Gulbastı şeklindeki ikili bir anlayışın da izlerini taşır.

AMA HANIM

Yaratıcı tanrıça. Yaratıcı güçleri olan bir tanrıça olarak anlatılır. İskitlerdeki Apa (Abay) adlı tanrıçayla arasında bir bağ olması da muhtemeldir. Bazen evi koruyan bir tanrıça olarak adı geçer. Ana Tanrıça Umay'la da ilişkilendirilmektedir. Sümerlerde de "Ama" adlı bir tanrıça mevcuttur.

AMBAR ANA/ONA

Dişilik tanrıçası. Kadınları ve kadınların yaptığı işleri gözetir, çalışmalarına bolluk verir. Kendisi için yapılan törenler vardır. Kadın şamanlar ondan yardım dilerler. Özbek kültüründeki önemli mitolojik kişiliklerden birisidir. Her ne kadar kiler, depo manası taşıyan Arapça "ambar" sözcüğüyle bağlantısı olmasa da kelime benzerliği nedeniyle "Kilerin Koruyucu Ruhu" manasını da içerir hale gelmiştir. Çünkü kilerlerle en çok muhatap olan kişiler evdeki kadınlardır.

AMBAR ATA

Kilerin koruyucu ruhu (erkek). Evin kilerinde (bodrumunda) yaşar. Eşyaların yerini değiştirir hatta kızarsa kırabilir. Bazı geceler kilerden gelen sesleri o çıkarır. Tatar halk inancındaki "Amba" adlı varlıksa boş evlerde yaşar.

ANDAR

Ateş tanrısı. Ateşi korur. Bazen kızarak yeryüzünde yangınlara neden olur. Elinde bir yolayla (meşale) betimlenir. Saçları ateştendir. Gözleri alev saçar. Heybetli ve kaslı bir görünümü vardır. Meşalesi kendiliğinden hiç sönmeden sürekli yanar. Bitkilerin koruyucu tanrısı olarak da görülür. Yeraltının veya cehennemin koruyucusu olarak da söylenir. Azerbaycan Türkçesindeki "andıra kalmak" ve Anadolu Türkçesindeki "ender kalmak" deyimleri beddua içerikli fiiller olarak kullanılır. Ayrıca "andıra kalasın" veya "ender kalasın" ifadeleri "kahrolsun" veya "lanet olsun" manasında halk ağzında kul-

lanılırlar. Ayrıca Andarhan Hatun adında bir tanrıçanın varlığından da bahsedilir, fakat o yeryüzünün koruyucusu olarak anlatılır.

ARAH HAN

Ruh tanrısı. İnsan ruhları hakkında karar verir. İnsanın geleceğini belirler. Yeraltı âleminde yaşar. Tatar inançlarındaki ruhları öte âleme götüren "Erek" adlı ölüm meleğiyle de bağlantılıdır.

ARAN EFSANESİ

Yaratılış efsanesi. Macar kökenli destana göre, her yerin ormanlarla kaplı olduğu bir çağda periler, devler ve insanlar yeryüzünde birlikte yaşardı. "Arany Atya" (Aran Ata) kendi ülkesini yaratmak istediğinde (tıpkı Altay Yaratılış Efsanesi'ndeki gibi) bir yaban ördeğinden yardım ister ve suya dalarak toprak getirmesini söyler. Ama ördek dilinin altında kendisi için biraz çamur saklar. Kendi ülkesini kurmak isteyen Aran Ata toprağın yalnızca denizin karşı kıyısında bulunabileceğini bir tanrıçadan öğrenir. Bütün bunlar olup biterken şeytani varlıklarla (Liderc) olan mücadelesine yer verilir destanın bazı kısımlarında. Uçurumlar, dağlar ve denizler anlatının önemli figürleridir. Üst Dünya'nın tanrı ve tanrıçaları zaman zaman olaylara müdahil olurlar. Destana damgasını vuran 77 sayısıdır. Örneğin 77 uçurum veya 77 gün gibi kavramlar sürekli vurgulanır. Yeryüzünü sular kapladığında insanların bir sal yapmalarına yardımcı olur. Aran Ata'nın salı yapmasına engel olabilecek pek çok durum çıkar ama o hepsinin üstesinden gelir. Son günde salı yapar ve bitirir. Sular yükselirken insanlar ve hayvanlar çiftler halinde sala binerek kurtulurlar. Destanda renkli doğa betimlemelerine sıklıkla rastlanır. Saraylardan ve içindeki eğlencelerden sıkça bahsedilir. Tanrısal yarışmalar yine

rastlanan bir motiftir. Tıpkı Türk destanlarındaki gibi yeryüzünün merkezi olarak algılanan ulu bir dağ Aran Atya'nın bazen ulaşmaya çalıştığı, bazen de ikamet ettiği yerdir. Altay söylencelerinde buranın adının "Altın Dağ" olması da Aran Atya'nın isminin anlamıyla bağlantısını net olarak ortaya koyar. Destanda Sarkan/Sarhan (Macarca "Sarkany") adlı ejderhalara da rastlanır. "Aran" adı etimolojik olarak Türklerdeki "Yaran/Arang" adlı su ruhlarıyla da ilişkili görülür. Ayrıca Türkçe Ar/Yar kökü üzerinden "yaratmak" sözcüğüyle de bağlantılıdır.

ARÇURA/ARÇURİ

Orman cini. Ormanlarda yaşayan şeytani, kötücül varlık. Uzun saçlı, kara görünümlü, tüm vücudu kıllarla kaplıdır. İkisi önde ikisi arkada dört gözü bulunur. Üç kolu ve üç bacağı vardır. Saçları yere değecek kadar uzundur. Öldürmez ama insana bedenen zarar verir. Erkek veya kadın türleri vardır. Bu varlığın rahatını bozmak tehlikelidir. Kurban ister. İnsanları gıdıklayarak öldürdüğü iddiaları da vardır. Kızıl gözlüdür. Gece at sırtında dolaşmayı sever. Geceleri su kıyısında saç tarayan kızlar tarafından sıklıkla görülür. İstediği şekle kabulgar (biçim değiştirir). Göz açıp kapayana kadar bir anda aksakallı bir adam, balık (özellikle yayın balığı), kuş, keçi vs. şekline girebilir. Kahkahalar atarak ve tokat şaklaması gibi seslerle konuşarak insanları çağırır. Eğer bu sese dönüp bakan olursa o kişiye zarar verir. Onun kır sakallı bir yaşlı veya yakışıklı bir genç kılığında dolaştığına inanılır. Bazen üç eli, üç ayağı ve üç gözü olduğu söylenir. Bu organların hepsinin biri önde, ikisi arkasındadır. Ormanın içinde kahkaha atar ve yakaladığı insanların dişlerini çekerek söker.

ARDOV

Su cini. Su kaynaklarında yaşadığına inanılır. İnsana zararı yoktur. Uzaklaşması için, ölü gömüldüğünde mezarın başında üç gün ışık yakılır. Geceleri atları kaçırır ve sabaha kadar koşturup kan ter içinde bırakır. Uzun boylu, sarışın ve çok güzel bir kadındır. Bir kuyuya veya dereye girip kaybolur. Tatarlarda Artavaz adlı varlık bulunur ve onun hatırı için demircilerin örse fazladan bir kez vurduğu söylenir.

ARIĞ

Temizlik tanrıçası. Temizliği, namusu ve iffeti simgeler. Beyaz giysileri vardır. Pek çok arı kovanına sahiptir ve arı aynı zamanda temizliği simgeler. Arı kovanlarına koruyucu ruhlar (iyeler) gönderir.

ARSI

Kısırlık cini. İnsanların içine girer. Özellikle kadınları kısırlaştırırlar ve bu varlıklar yüzünden çocukları olmaz.

ASAR

Tanrılar yurdu. Tanrıların yaşadığı "gökyüzü" demektir. Aynı sözcük ilah anlamına da gelir. Azeri ulus adının buradan türediğini ileri süren bazı görüşlerde mevcuttur. Tibet ve Moğol metinlerinde de yer alan, hatta İskandinav Mitolojisi'nde dahi benzer bir sözcükle

"Aesir" şeklinde tanrılar topluluğunu ifade eden ortak bir unsurdur. Asarı sözcüğü de Tibetçede göksel tanrıları tanımlamakta kullanılır. Moğolcada "asar" çadır demektir. Türklerde göğün büyük bir çadır olarak algılanması fikrinin bir başka örneğidir. Çok tanrılı dinlerin neredeyse tamamında tanrılar topluluğunun insanlardan uzak bir yerde (genelde göklerdeki bir dağda) yaşadığı inancı yaygındır. Fars kültüründeki "Asman" adlı gök tanrıçasıyla da alakalı görünmektedir. Asman (Asuman) Farsçada gökyüzü manası taşır. Azerbaycan sözcüğünün kökeni konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bunların arasında dikkate değer iki tanesi şöyledir:

1. Asarıların adından kaynaklanır ve "Asar Yurdu" demektir. Asarılar aslında gök halkıdır ve tanrısal varlıklardır fakat kavga ettikleri için yeryüzüne sürülürler. Yeryüzü meyvelerini yiyince de tanrısal vasıflarını yitirip insana dönüşürler.

2. Diğer bir görüşe göreyse o bölgede büyük bir devlet kurmuş olan ve Hazar Gölü'ne de adını veren Hazarların adından kaynaklanmaktadır. Buna göre doğru biçim Hazarbay (Hezerbey) ulus adı Hazarbaycan ise (Xazarbaycan) ülke adıdır.

AŞAPATMAN

Tıp tanrıçası. Yaşlı ve bilge görünümlü bir kadındır. Sahip olduğu sihirli güçler yardımıyla, insanların üzerinden sayrılıkları (hastalığı) kovar. Gelecekten haberler verebilen, insanları beladan koruyan bir varlıktır. Çevresi sık ormanlarla kaplı bir gölün içinde yaşar. Görünüşü; gümüş renkli saçları olan, tek gözlü, tek bir altın (veya inci) dişi bulunan bir kadın olarak da betimlenir. Çok uzaktaki bir diyarda, denizler, ormanlar ve dağlar arasında bir ülkede oturur. Su ve ateş ona yardım eder. Aşapatman yeryüzünde denge, huzur ve düzeni sağlayan bir varlıktır. Belalardan korunmak için okunan Arpağ

(efsun) dualarında Aşapatman'ın da adı geçer. Şamanlar ve baksılar onu yardıma çağırırlar. Özellikle kadın falcıların, kamların, baskıların, şamanların koruyucusudur.

AŞINA/ASENA

Kutsal dişi kurt. Bazı Türk kavimleri onun soyundan geldiklerine inanırlar. Aynı adı taşıyan bazı Türk boyları da mevcuttur. Farklı efsanelerde bu dişi kurdun doğurduğu çocuğun adı da Asana olarak anılır. Eski Çin kaynaklarında tüm kabilesi ve ailesi düşmanlar tarafından yok edilen, kolu bacağı kesilip bir bataklığa atılan Hung-nu soyundan bir çocuğun öyküsü anlatılır. Bu çocuğu dişi bir kurt bulur ve besler. Düşmanların hakanı, çocuğun henüz yaşadığını öğrenince onu öldürtmek için yeniden adamlarını gönderir. Dişi kurt bir dağın üst kısmındaki bir mağaraya kaçar. Mağaranın içinde çok geniş bir alana yayılan ve uzun otlarla kaplı bir ova vardır. Çocuk büyüyünce bu dağın/mağaranın içine sığınan dişi kurtla evlenir ve soyu tekrar çoğalır. Kurt bu yerde on oğlan çocuk doğurur. Çocuklar büyüyünce dışarı çıkarak komşu kavimlerden kızlar alarak evlenirler. Çocukların hepsi ayrı bir boy oluştururlar. Bu boylardan birisinin adı da Asana'dır.

AT

Biyolojik olarak toynaklı, dört ayaklı bir yük ve binek hayvanıdır. Argan, Kulan, Tarpan gibi yabani türleri bulunur. Pek çok Türk topluluğunda ekonomik ve sosyal değeri açısından çok büyük önemi vardır. At eski Türk anlayışında bir insanın kimliği gibidir. Örneğin Altaylarda 1900'lü yılların başında dahi ölüler atlarıyla birlikte gömülmekteydi. At, Türkler ve Moğollarla özdeşleşmiş bir canlıdır. Türk

dillerinde atla ilgili yüzlerce kelime vardır. Ayrıca efsane ve öykülerde en sık bahsedilen hayvandır. Türk söylencelerinde sâhipleriyle birlikte silkinip daz (kel) bir hayvana dönüşen atlar vardır ve böylece bir anda güçleri artar. Konuşabilen, uçabilen atlar bulunur masallarda. İyi at uçan kuşa yetişir, hiç yorulmaz, düşmanı hisseder, sahibini önceden uyarır, kahramanın durumunu anlar ve ona göre davranır, rengini değiştirir, ölen kahramanı bırakmaz, vatanına geri götürür, yaralı sâhibini iyi birisinin yanına yetiştirerek kurtulmasını sağlar. Söylencelerde adı geçen olağanüstü at türleri şunlardır:

1. Tulpar: Uçan At.

2. Yılmaya: Kanatlı At.

3. Ciren: Konuşan Atlar (Kayçı Ceren ve Kamçı Ceren).

4. Burşun: İkiz Atlar (Ak Burşun ve Kök Burşun).

Atın rüzgârdan yaratıldığına inanılır, böylece onun gücü ve hızı ata geçmiştir. Türklere göre özellikle kutlu atlar güneşten yeryüzüne inmişlerdir. Soylu hayvanların atalarının sudan çıktığına inanılır. Dağdan çıkmaysa sudan çıkma kadar yaygın olmasa da farklı bir özelliktir. Bu dünyaya ait atlarla öte dünyaya ait atların birleşmesinden doğan taylar çirkin olur ama sonradan değişirler. Özellikle Moğollarda insanın düşünce gücü bir taya benzetilir ve adına "Rüzgâr Tayı" denilir. Ayrıca atla ilgili pek çok halk inancında geçmiş çağlarda ortaya çıkmış ve buna dayalı uygulamalar şekillenmiştir. Örneğin ev yapılırken en büyük direğe veya çadırın orta direğine at kanı veya at sütü sürülür. Kam (şaman) dağ, orman ve ateş ruhlarına yakarırken, doğaya kımız (at sütünden yapılan içki) veya at sütü saçarak kırmızı at yelesi sallar; ateşin önünde ayin yaparken "ak at derisi" üzerinde dua eder. At olan eve şeytan girmeyeceğine, onun soluğunun cinleri kovduğuna inanılır. Atın kuyruğunun kesilmesi, kadının saçını, erkeğin bıyığını kesmesi yas işaretidir. Ve bunlara izinsiz dokunulması ya da kesilmesi de hakarettir. Bazı yörelerde masaların ayakları at

toynağı şeklinde yontulur. Rüyada kuyruğu kesik at görmek ölüm haberidir, gören kişi ölecek demektir. Atlar ruhları öbür dünyaya taşır. Kara At'ın yeraltına giderken, Ak At'ınsa gökyüzüne giderken kullanılacağına inanılır ve bu nedenle yeraltı tanrısı için kara at, gökyüzü tanrısınaysa ak at kurban edilir. Şeytanların atları ise üç ayaklıdır. Karakalpak'lar tabuta Ağaç-At derler. Demirkazık'a (Kutup Yıldızı) bağlı olan Akboz At ve Gökboz At bu kazığın etrafında döner dururlar. Bu atlar Başkurt destanlarında "Buzat" (Boz-At) ve "Sarat" (Sarı-At) olarak yer alırlar. (Balkarlara göreyse Doru Aygır ve Saru Aygur şeklindedir.) Benzer biçimde masallarda da atlara renklerine göre isimler verirler: Akat, bozat, kırat, alat, sarat, karat, dorat... Köroğlunun Kırat'ı deniz aygırı ve çöl kısrağının birleşmesinden türemiştir ve sudan çıkıp gelmiştir. Yalnızca Manas Destanı'nda bile 200 kadar at adı yer alır. Türk destanları içinde en çok tanınan, bilinen, dikkat çekici bazı atlar şunlardır:

1. Şubar: Alpamış Han'ın atıdır.
2. Akkula: Manas Han'ın atıdır.
3. Burul: Koblandı Han'ın atıdır.
4. Bengiboz: Beyrek Han'ın atıdır.
5. Kaska: Targın Han'ın atıdır.
6. Akbut: Ural Han'ın atıdır

ATAY

Ceza tanrısı. Suçluları cezalandırır. Hiçbir suçu cezasız bırakmaz. Ordusunda 6666 tane yenilmez askeri vardır. Galta Ulan (Kızıl Ateş) olarak da bilinir. Karısının adı Mayas'dır. Üç oğlu vardır. Üç Şaraday Hanlar olarak da bilinen oğullarının adları şöyledir: Sagan Hasar, Şara Hasar ve Hara Hasar.

AY ATA

Ay tanrı. Oğuz Han'ın soyunun Ay Ata'ya kadar gittiği anlatılır. Göğün altıncı katında oturur. Bir mağarada doğmuştur. Bu mağara bir çeşit ana rahmi olarak simgeselleşmiştir. Bazı Türk boyları aydan türediklerine inanırlar. Moğolların efsanevi anası Alankova ay ışığından hamile kalmıştır. Yine Moğolların Sagağansar (Sagansar) veya Sagağalgan (Sagalgan) yani "Ak Ay" dedikleri törenin bu tanrıyla bağlantısı olması muhtemeledir. Masallarda anlatılan Ay Dede motifi de yine bu anlayışın bir uzantısıdır. Yakutlarda "Aybıt" adlı bir yaratıcı tanrı bulunur.

AY HAN

Oğuz Han'ın ikinci eşinden olan oğludur. Ongunu kartaldır. Kartal hükümranlığı simgeler. Ay pek çok kültürde dişil bir varlıktır, ancak Türklerde değişik topluluklarda hem dişi, hem de erkek ay tanrısı mevcuttur. Ancak genel olarak ay Türklerde eril olarak algılanır. Fakat özellikle vurgulanması gereken husus, Ay Han'ın bir tanrı değil, kutsal bir kişi olarak kabul edildiğidir. Ay sözcüğü burada nitelik veya özellik değil bir sıfattır.

AYAS

Soğuk tanrısı. Ay ışığından yaratılmıştır. Soğuk havaya neden olur. "Ak Ayas" olarak da adı geçer. Ülker Burcu'nun altı yıldızı göğün altı deliğidir ve oradan soğuk hava üfler. Böylece kış gelir. Ayaz tüm Türk coğrafyasında yakıcı soğuk anlamına gelir ki, ayın gökte rahatlıkla görüldüğü açık ve bulutsuz havalarda ay tanrısının (veya

ona bağlı Ayas Han'ın) gönderdiği düşünülmüştür. Soğuk Tanrısı Ayas Türk kültürünün bazı bölgelerinde "Ayaz Ata" adıyla bir tür Noel Baba kişiliğine dönüşmüştür.

AYAZ ATA

Bir tür Noel B'aba olarak düşünülebilir. Hatta Kazaklarda birebir Noel Baba ile özdeşleşmiştir. Kışın soğukta ortaya çıkan ve kimsesizlere, açlara yardım eden bir evliyadır. Hristiyan azizi olduğu yönünde görüşler de vardır. Fakat dilbilim ve halk şenlikleri bağlamında ele alındığında Türk kültüründe zaten var olan bir kişilik olduğu kesindir. Kimi görüşlere göre "Ayas Han"la aynı kişidir. Kazaklarda ilk karın yağması ve soğuğun vurması ile birlikte kışın karşılanması amacıyla Soğumbası isimli bir eğlence düzenlenir. Bu bayramda Ayaz Ata ve torunu Karçana (Kar-Kız) birlikte hediyeler dağıtırlar. Her ikisi de mavi elbiseler giyerler. Kırmızı giysili Noel Baba figüründen en önemli farkları belki de budur. Bu açıdan bakıldığında daha çok Ruslardaki mavi giysili Ded Moroz'la (Soğuk Baba) benzeşir.

AYI ANA

Ayı tanrıça. Bazı Türk boyları ayıdan türediklerine inanırlar. Ayı Ana yeraltındaki bir mağarada yaşar. Kimi zaman da ayı boynuzları takan bir kadın olarak görünür.

AYI ATA

Ayı tanrı. Bazı Türk boyları soylarının bir ayıya dayandığına inanırlar. Güç boynuzları takar. İnsanoğlunun korktuğu şeye saygı duymasının ve onu yok etmeye çalışmak yerine onunla özdeşleşerek onun gibi olmayı amaçlamasının en güzel örneği Ayı Ata kavramıdır. Moğollarda şamanın giydiği ayı biçimli bakır bir maskeyle simgelenir.

AYIĞ

Gökyüzü tanrısı. İlk insanı o yaratmıştır. Dünyayı idare eder. Göğün 13. katında oturur. Yaratıcı ruhların en büyüklerindendir. Yakut inancında oldukça saygı gören kutlu, nur yüzlü, yaşlı ve ulu bir varlıktır. İnsanların ısınması için güneşi yaratmıştır. İki beyaz güneş onun yanında durur. İnsanlara yeteneklerini ve becerilerini o verir, ilham kaynağıdır. Toprağın verimli, ürünlerin bereketli olmasını sağlar. Kısaca yaratıcılıkla ilgili tüm unsurların kaynağıdır. Hayvanların çoğalması onun isteğiyle olur. Yiğitleri ölümden kurtarır, ölen kahramanlara yeniden can verir. Ayığı (Ayığ) adı verilen ruhlar onun emrindedir. Eşi "Kübey Hatun"dur. Ongunu kartaldır. Kendisine beyaz bir at "ıdık" olarak sunulur, yani canlı olarak doğaya salınarak ışığın doğduğu yöne (doğuya) doğru sürülür ve bir daha kimse o hayvana el süremez.

AYKUN

Güç tanrısı. Gücü ve kuvveti sembolize eder. İktidar, otorite kavramlarını içerir. Koyun Türk kültüründe gücün sembollerinden biri-

sidir. Aslında sakin ve uysal bir hayvan olan koyunun bu şekilde algılanması birkaç sebebe dayalı olabilir. Öncelikle erkeğinin (koçun) boynuzları olması. Çünkü boynuz güç sembolüdür. Çift boynuz evrensel düzeni (karşıtların birliğini) simgeler. İkinci olarak ne kadar çok koyuna sahip olunursa o kadar zengin olunduğunun, dolayısıyla o kadar çok nüfuzlu olunduğunun anlaşılması. Bir başka görüşe göre de koyunun renginin çoğunlukla beyaz olup (nadiren de siyah), bu renklerin iktidar ve otoriteyi vurgulaması ve bu yöndeki bir algısal çağrışımın oluşmasıdır.

AYZIT

Güzellik tanrıçası. Aşkın ve güzelliğin simgesidir. Ongunu kuğudur. Kuğular bu nedenle kutsal sayılır ve dokunulmaz. Beyaz turna kuşu da diğer simgelerinden biridir. Ayzıt gümüş tüylü bir kısrak biçimine bürünebilir ve gökten yeryüzüne bu şekilde iner. Kısrak kılığındayken kuyruk ve yelelerini kanat gibi kullanır. Ormanlarda dolaşmayı sever. Ak bir kalpağı, çıplak omuzlarında ak bir atkısı vardır. Çocukları ve hayvan yavrularını korur. İnsanlara sevgiyi ve aşkı ilham eder. Sarayının kapısında ellerinde gümüş bakraçlar ve gümüş kamçılar bulunan yasakçıları (bekçileri) vardır. Bu yasakçılar kötü insanları içeriye almazlar. Ayzıt'ın kızları vardır. Onlar da kuğu kılığına bürünebilirler. Kuğular pek çok söylencede biçim değiştirmiş kutsal kızlar olarak kabul edilir. Ayzıt'ın kızları büyülü beyaz bir tül giyindiklerinde kuğuya dönüşürler.

AZAR-BAZAR-KAZAR

Üçüz kötü ruhlar. Şeytani ruhların, kötü varlıkların adlarıdır. Hastalık, felaket ve bela getirirler. Ruhsal (ve bazen fiziksel) hastalıklar bu üç varlıkla ilgili görülürler:

1. Azar (Ezer)

2. Kazar (Kezer)

3. Pazar (Bezer).

Azericede "Azar-Bazar" tamlaması "her türlü hastalık ve dert" manasını içerir. Azeri geleneğinde yılın son çarşamba gününde, ülkenin kırsal bölgelerinde evlerin önünde yakılan ateşlerin üzerinden atlayanlar; "Azarım-Bazarım dökülsün" derler. "Azart" sözcüğü Tatarcada coşku ve heyecan bildirir. Kötü ruhların tamamını ifade eden "Aza" anlayışı ile doğrudan alakalıdır. Bir Anadolu Türküsünde geçen "Pazarı pazarladım, anamı azarladım" şeklindeki ifade bu kavramın olumsuz içeriklere sahip olduğunu göstermektedir. Yeraltı Tanrısı Erlik'in iki köpeğinin adları Kazar ve Pazar'dır. Tatar halk inançlarında "Bazar Anası" anası adlı bir varlık yer alır. Ruhsal ve zihinsel sıkıntıları tanımlamakta kullanılan "azar-bazar" (asar-masar, eser-eser, azar-pazar, azır-bezir, ezar-bezar) veya "azar-kazar" (ezer-kezer) ya da "kasar-pasar" (kazar-pazar) tamlamaları da yine bu varlıklarla yakından alakalıdır.

AZMIÇ

Yol cini. Türk ve Altay halk inancında bir yol cinidir. Tek başına yola çıkan insanları kandırıp götüren ve kaybeden kötü ruhtur. İnsanları kandırmak için her türlü kılığa girer. Bir insana en sevdiği

kişi veya yakınları (akrabaları, dostları, arkadaşları) gibi gözükebilir. Tanıdığı birisinin sesiyle yolcuya seslenir. Eğer bu sesi duyan kişi geriye dönüp bakarsa onu alır götürür ve kaybeder. Böylece insanları peşine takıp azıtarak (yolunu şaşırtarak) dağa, uçuruma, ırmağa götürüp, buralara düşürerek ölmesine neden olur. Asya'daki İslamiyet öncesi inançlarda şeytani bir varlık olarak görülür.

AZNA

Fesat tanrısı. Yeryüzünde kargaşa çıkarır. Kötülüğe dair tüm nitelikleri bünyesinde barındırır. Fırsat bulduğunda insanlara ve yeryüzüne zarar verir. Yeraltında yaşar. Azna Han'a bağlı kötü ruhlar vardır ve onlar da Aynalar (Aznalar) adıyla anılır. Yeryüzünde kötülük çıkarmak istediği zaman bu ruhları gönderir. Aynalar bu anlamda şeytan kavramıyla özdeşleşmişlerdir. İnsanların ruhlarını çalıp götürerek hastalık verirler. Bazen Ayna Han çocukları da çalar. Bazı Türk boylarındaysa perşembe veya cuma gününe "Ayna Gün" adı verilmiştir. Bu isimlerde bu günlere yüklenen olumsuz bir anlamdan daha çok, yeraltındaki ruhlara yalnızca o gün izin verilerek dünyaya çıkıp zararsızca gezmelerine izin verildiği için bu adların koyulduğu düşünülmektedir. Bazen destanlarda Ayına Hotun (Ayna Hanım) adlı bir karaktere rastlanır. Sibirya'da Hara Ayna ve Çabal Ayna gibi ruh türlerinin bulunduğuna inanılır.

BADIŞ

Felaket tanrısı. Yeryüzünde felaketlere neden olur. Kıranlar ve afetler, salgınlar onun elinden gelir. İnsanların başına zorluklar getirir. Erlik Han'ın oğludur. Bastığında toprak yerinden oynar. Değirmen taşlarını yutar. Demir kaşağılı olarak betimlenir. Çolok (Ana-

dolu Türkçesinde çolak; yani tek kollu) olarak anılır. Ancak bu tek kolunda dokuz insanın kollarının gücü vardır.

BADRAÇ

Yedi başlı ejderha. Yedi tane başı vardır. Ölmesi için yedisinin de kesilmesi gerekir. Aksi takdirde kesilen baş tekrar yeniden çıkar. Bazı söylencelerde tek tek kesilen baş geri yerine gelir bu durumda yedi başın da aynı anda kesilmesiyle ancak öldürülür. Ağzından ateşler saçar. Kuyruğu bir kamçı gibi şaklar. Derisi zırh gibi pullarla kaplıdır. Çok başlı ejderha kavramına pek çok toplumda rastlanması son derece ilgi çekicidir. Çok başlılığın bir canavar için simgesel olarak ne anlama geldiği hakkında kesin bir açıklama getirilebilmiş değildir. Başların ruh veya can ilişkilendirilmesine sıklıkla rastlanır ve birden fazla ruha (cana) sahip olma ilk olarak dikkat çeken husustur. Gücün ölçüsü olması veya insan karakterinin bir yansıması olarak çözümlenen ejderhalardaki bu başların aslında insan karakterinin farklı yönlerini veya zaaflarını simgelediği öne sürülebilecek diğer görüşlerdir.

BAKTI

Lütuf tanrısı. Yeryüzündeki iyiliklere vesile olur. İnsanlara lütufta bulunur. Tanrı Ülgen'in oğludur. Şor Türklerinde güz mevsiminde kendisine "Paktıgan" adı verilen bir tören yapılır.

BALAĞAN

Ev tanrısı. Evin ve ailenin koruyuculuğunu yapar. İyi işler yapan ailelerin evini bereketli kılar. Sözcük Tatarcada baraka veya kulübe anlamı taşır.

BANU

"Banu Çiçek" veya "Banı Çeçek" olarak anılır. Dede Korkut hikâyelerinde adı geçer. Bamsı Beyrek'in beşik kertmesidir. Kadınların Türk halk kültüründe erkeklerle eşit tutulduğunun en güzel örneklerinden birisidir. Çünkü erkeklerin yaptığı pek çok şeyi o da yapar.

BARAK

Efsanevi bir köpek türü. Barak sıradan bir köpek olmayıp kutlu sayılır. Tüylü ve kıllı, çok hızlı koşan av köpeklerine de bu ad verilir. Kerkes adlı kuş yaşlanınca iki yumurta bırakır. Bunlardan birinden Barak, diğer yumurtadansa bir kuş yavrusu çıkar. Şamanların Barak'a binerek göğe çıktıklarına inanılır ve boyunlarına onun simgelerini taktıkları söylenir. Oğuz Kağan Destanı'nda "İt-Barak" adlı köpek başlı kavimlerin karanlık bir diyarda bulunan ülkelerine yapılan akınlardan bahsedilir ve şu ifade yer alır:

"Türkler Barak derlerdi, kara tüylü köpeğe,

Böyle ad verirlerdi, büyük soylu köpeğe."

Bahaeddin Ögel'e göre Türk-Moğol kültüründe yarı insan yarı hayvan olan varlıklar için genel bir anlayış olarak üst taraf insan, alt taraf hayvan şeklindedir. Oğuz Kağan Destanı'nda bahsi geçen "İt-Barak" adlı varlıklarsa bu açıdan Türk Mitolojisi'ndeki genel anlayışa ters bir biçimde görünürler. Tıpkı Mısır söylencelerinde olduğu gibi bunların üst tarafı (başları) köpek biçimlidir. Dolayısıyla burada dışsal bir etkenin varlığı dikkate alınmalıdır.

BARAN

Ev tanrısı. Evleri koruyan tanrıdır. Çok güçlü olarak betimlenir. Türklerde ev kavramı çadır ve otağları da ifade ettiğinden dolayı içerisinde barınılan her mekân ev olarak algılanabilir. Bu bağlamda barınak tanrısı demek daha doğru olacaktır.

BASAMAN

Deniz tanrısı. Denizlerden sorumludur. Korkusuz bir alp olarak nitelenir. Elinde üç çatallı kargısı vardır. Fakat bu üç çatallı kargı motifinin Hint kökenli olma ihtimali yüksektir. Çünkü Batı (özelikle Yunan ve Roma) mitolojilerindeki okyanus ve deniz tanrılarının taşıdığı "Üçdiş" (Yunanca; "Trident") adı verilen bu savaş ve avlanma aracı eski çağlarda Hint-Ari kültürünün ayrışma döneminde Avrupa kıtasına kadar ulaşarak bu kültürlere geçmiştir. Daha özgün olarak Basaman Han'ın yanında taşıdığı dokuz kollu tuğuysa, yırtıcı hayvan kuyruklarından oluşturulmuştur. İyilik yapan bir tanrı olarak görünür ve su ruhlarıyla da yakından bağlantılıdır. Moğollarda Basalgan adlı bir nehir tanrısı vardır.

BASAT

Dede Korkut öykülerinde adı geçer. Tepegöz'ü öldürmüştür. Çocukken ormanda yapılan bir av sırasında yitirilmiş ve bulunamamıştır. Onu aslanlar yetiştirmiştir. Bu yüzden diğer Oğuz beylerinin aksine toplumdan olabildiğince uzakta yaşar, hatta insanlara karşı ön yargılı durur. Diğer savaşçılar arasındaki dayanışma ruhu Basat'ta yoktur. O hep tek başına savaşır, tek başına Tepegöz'ün peşine düşer. Onu bulduğundaysa savaşarak kör eder, sonra da başını keser.

BAYANAY

Geçim tanrısı. Avcıları, balıkçıları ve ormanı korur. Avcılar ateş yakıp dua ederek avlarının bereketli ve kazasız geçmesini dilerler. Kimi kültürlerde çocukları korur. Soyun koruyucusu olduğu düşünülür. May Ana'nın (Pay Ana) farklı bir söyleyişi ve aslında onunla aynı tanrı (veya tanrıça) olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Fakat Bayanay çoğunlukla eril olarak tanımlanır. Bir görüşe göre Bayanay Han aslında üç veya yedi kişidir. En bilinenleri şunlardır:

1. Bay Bayanay: Avcı Tanrısı.
2. Tağ Bayanay: Ormancı Tanrısı
3. Uğu Bayanay: Balıkçı Tanrısı.

BAYÇOMARD

Av tanrısı. Avcıları korur. Avın bereketli olmasını sağlar. Bedeni beyaz tüylerle kaplı bir yaşlı adam görünümündedir. Avcılara yaba-

ni hayvan kılığında görünür. Bütün hayvanların dilini bilir. Hiçbir hayvan ondan korkmaz ve kaçmaz. Hayvanları zevk için canlı olarak yakalar ve tekrar bırakır. Asla öldürmez. Yaralı olanlarını tedavi eder. Dağların üstündeki bir kayanın içinde yer alan mağarasında yaşar. Bu kayaların dibinden şifalı bir su kaynar.

BAYRIM ANA

"Bayrım Biyçe" olarak da adlandırılır (Biyçe, Kafkas dillerinde prenses demektir). İlk önceleri kadın evliya ve hatta daha geniş olarak "pir" anlamına gelirken, sonraları Karaçay-Balkar bölgesinde Meryem Ana'yı nitelemekte kullanılmıştır. Bazen kadın ve çocuk tanrıçası olarak da görünür. Nartlarda Umay Biyçe ve Bayrım Biyçe üzerine kurulu ikili tanrıça inancı oluşturulmuştur. Bayrım Ana (Meryem Ana) anlayışı Hristiyanlığın etkisiyle yerleşmiş olmakla birlikte eski inançların da etkisiyle yarı tanrıça konumundadır. Erkek eli değmeden, Baş Meleğin (Cebrail'in) Tanrı'dan aldığı emirle rahmine koyduğu ruh sonucu gebe kalmıştır ve babasız olarak çocuk doğurmuştur (Moğolların soy anası Alankova da benzer bir biçimde ay ışığından gebe kalmıştır). Bayrım Öy kavramı Bayrım Ana'dan dilek dilenen yerleri anlatmak için kullanılır. Bayrım Gün ise kendisinden dilek dilenen günleri ifade eder ve bazen cuma gününe bu ad verilir. Bayrım Ay ise Navruz (yani Mart) ayıdır.

BEDİK

Eğlence cini. İlk başlarda kötü bir ruh olduğu için, insanlara ve hayvanlara zarar verdiği için evlerden kovulmak istenmiş, bunun için de kendisi adına törenler düzenlenmiş ve törenler eğlenceli bir hal alınca Bedik de eğlenmeye başlamıştır. Törenlerde kendisinden

gitmesi rica edilir, bunun için uyaklı şiirler dualar okunur. Hatta laf anlamazsa tehdit ve hakarete başvurulur. Sırıtkan, sinir bozucu bir varlıktır.

BEKENBEY

Adalet tanrısı. Yeryüzünde adâleti sağlar. Doğru söyleyen insanları korur. Yargıcılar (hâkimler) doğru kararlar verebilmek için kendisinden yardım isterler. Elinde suçluları cezalandırdığı sivri dişleri olan büyük bir topuzu vardır ve adaleti tesis etmek için gerektiğinde zor kullanılacağını vurgular. Türk tarihinde hükümdarları hiç korkmadan yargılayan, hatta cezalar veren yargıçların bulunduğu anlatılır.

BELEN/PELEN

Yolculuk tanrıçası. Yolcuları korur, yolların güvenliğini sağlar. Yolculuk yapanlar kendisine yakarırlar. Yolculara zarar veren haydutları cezalandırır. "Yolda belde kalmak" deyimi sözcüğün konuyla olan bağlantısını açıkça ifade etmektedir. Kendisini memnun etmek için "çalama" yapılır, yani kutsal ağaçlara saçılar verilir, bez bağlanır. Uzun yola çıkacak olan obalar onun ismini anarak ateşlere saçı yapar, adakta bulunurlar.

BENGÜSU

Ölümsüzlük iksiri. "Dirlik Suyu" şeklinde de ifade bulur. İçenlere ölümsüzlük ve gençlik sağlar. Yaşam Ağacı'nın köklerinden

çıkar. Bir ırmak veya dere şeklinde akar. Bazen köpük şeklindedir. Örneğin Köroğlu Destanı'nda bir ırmaktan üç köpük şeklinde gelir. Mecazen bilgeliği, kalıcı eserler bırakmayı, iyiliği simgeler. Ölüleri bile diriltebilir. Ulukayın'ın dibindeki bir çukurdan kaynaklanır. Başında bir bekçi ruh bulunur. İçenlere güç ve kuvvet verir. Hastaları iyileştirir. Âşığın, buta (bade) alması esnasında içtiği ışığın da aslında bu su olduğu öne sürülür. Çünkü ozanın söylediği türküler kendisinin ölümünden sonra da yaşamaya devam edecektir. Yani o da bir semboldür. Pek çok uygarlıkta böyle bir yaşam suyuna dair, çoğu zaman birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkıp gelişen ortak bir inancın bulunmasıysa ilgi çekicidir. Bengisu karanlık ve bilinmeyen bir diyarda gizlidir. Suyun yaşamsal bir unsur olması ve denizlerin enginliği, çeşitli inançlarda, sonsuzluğa kavuşturan ve ölümsüzlüğe ulaştıran bir güç olduğuna dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşlıyı gençleştiren, hastayı iyileştiren veya sonsuz yaşam veren bir ot, su veya bir karışım oluşturulabileceği inancı oldukça yaygındır. Fars Mitolojisi'nde dört kutsal canlının bir araya getirilerek kanlarının akıtılıp karıştırılmasıyla karanlık güçler içeren bir iksir elde edildiğine inanılmaktadır. Ancak bu iksir sudan daha farklı bir içeriği ifade eder. Ölen kahramanın üstüne gizemli bir su serpilmesiyle dirilmesi, masallarda ve efsanelerde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Söylencelerde, bazı kahramanların Bengisu içerek ölümsüzlük kazanmalarına da rastlanır.

BENGÜTAŞ

Ölümsüzlük taşı. Bilinmeyen bir yerdeki gizemli bir dikilitaş şeklindedir. Dönüşümü ve döngüyü vurgular. Sonsuz yaşamın sembolüdür. Ayrıca anıt anlamına da gelir. Bengi (Bengü/Mengü/Mengi) kavramı sonu olmayan, hep var olacak olan bir varlık anlayışını ifade eder. Bu taşsa sonsuz bir döngü içerisinde ruhların göğe yükselişini simgeler. Kafkasya halklarının Nart destanlarında bir taşın içinden

inanılmaz bir biçimde doğan Sosurka (Sosuruk) adını taşıyan kahramanın öyküsü anlatılır. Kaya üstünde yatmakla kısır kadınların gebe kalacağına dair inanç da bu konuyla bağlantılıdır. Taş gücü ve dayanıklılığı (ölümsüzlüğü) temsil eder. Bu nedenle tüm kalıcı anıtlar ve yazıtlar sağlam taşlardan yapılır. Örneğin Orhon ve Yenisey Anıtları Türk tarihinin en önemli yazılı anıtlarıdır. Mezarların başına dikilen ve balbal adı verilen taşlar da Bengütaş'ın farklı bir türü olarak düşünülebilir. Anıtlar dikerek daima anımsanma ve yâd edilme arzusu hemen her ulusun tarihinde taş anıtların varlığını da beraberinde getirmiştir. Türk kültüründe taşlarla ilgili pek çok söylenti vardır. Gökten düşen taşlar sıra dışı özelliklere sahiptir. Yabancılara aldanıp ülkesindeki kutsal taşı onlara hediye eden bir hakanın yüzünden yurdun bereketi kaçar. Bazı kahramanlar ellerinde dokuz köşeli taşla doğarlar. Masallarda cezaların en kötülerinden biri taşa dönüşmektir, böylece insanlar o taşı görüp ibret alırlar.

BEYREK

Bamsı Beyrek olarak da söylenir. Bay Böyrek, Beğ Beyrek, Bey Beğrek gibi adlarla da tanınmaktadır. Dede Korkut Öyküleri'nde anlatıldığında Bamsı ile Banı beşik kertmesidir, ancak birbirlerini tanımadan büyürler. Bir gün avlanırlarken karşılaşırlar, aralarında anlaşmazlık çıkınca güreşe tutuşurlar. Ancak ikisi de güçte denk olduğu için birbirlerini yenemezler (Burada Türk kültüründe kadınların da erkeklerle eşit olduğu görülmektedir). Beyrek'in esir düşmesi nedeniyle yıllarca ayrı kalırlar. Soylu ve sadık atı Dengiboz (veya Bengiboz) yıllarca kendisini bekler. Banı Çiçek zorla başkasıyla evlendirilmek istenir. Beyrek tutsak kaldığı sarayın beyinin kendisine âşık olan kızı tarafından kurtarılır. Geri dönerek sevgilisine kavuşur. Beyrek karakteri Asya'dan Anadolu'ya kadar Türk coğrafyasının tamamında sıklıkla olağanüstü motiflerle süslenen masallarda adı geçer.

BEYTEREK

Yaşam Ağacı. Yerle göğü bir birine bağlayan efsanevi kutlu direk veya ağaç. Tanrıçalar onun üzerinden aşağıya iner. Yeryüzündeki kısmına kahramanlar, yeraltındaki bölümüne Erlik, gökyüzündeki parçasınaysa Ülgen atını bağlar. Yani bu ağaç aslında üç parçadan oluşur:

1. Altanterek (Altındirek): Gökyüzündeki kısmıdır.
2. Temürterek (Demirdirek): Yeryüzündeki kısmıdır.
3. Pakırterek (Bakırdirek): Yeraltındaki kısmıdır.

Türk halk kültürü içerisinde evlerin avlularında yer alan direkler efsane ağacı Beyterek'le ilişkilendirilerek özel bir önem verilir. Bunların başında çoğunlukla tahtadan bir at başı simgesi yer alır. Ağaç dallarıyla ve at yelesinden yapılan süslerle donatılır. Bu direğin "Serge İyesi" adı verilen kendi koruyucu ruhunun bulunduğuna inanılır. Dokuz kollu bir değnek şeklinde özel olarak tasarlanmış ve uçlarına dokuz kutlu hayvanın kuyruğu asılmış olan tuğlar da yine dokuz dallı kutlu Yaşam Ağacı'nın simgeselleştirilmesiyle ortaya çıkmışlardır. Günümüzde Kazakistan'ın başkenti Astana'da kentin simgesi haline gelmiş olan "Bayterek" adlı bir kule bulunur ve tepesinde Samruk/Semrük kuşunun yumurtasını simgeleyen oldukça büyük bir bölüm bulunur.

BIÇURA

Kiler cini. Evlerde ve bodrumlarda yaşar. Kadın kılığına girer. Kırmızı giysili olarak betimlenirler. Genelde evde, ocağın arkasında,

kilerde ya da çatı altında yaşar. Hiç çekinmeden gürültü patırtı yapar. Küves denen içkiyi çok sever. Tatarların bilmeceleri arasında "Ocak başında Bıçura belini boğmuş oturur" şeklindeki bir cümle bulunur ve yanıtı Küves Fıçısı'dır. Yemeğe çok düşkündür. İnsanların yiyip de bitiremediği bütün yemekleri o yer. Kızdığı zaman tabağı çanağı kırar ve yemeği de döküp evi uzun bir süreliğine terk eder. Çok pis bir yaratık olarak da bilinir, temiz yerlerden nefret ettiği söylenir. Pis evleri tercih ettiği için ondan kurtulmanın ilk şartı evi temiz tutmaktır. Aniden gürültü çıkarmaya başlar; bağırır, güler, oynar, şakalar yapar, uyuyan insanları yatağından alarak başka yerlere taşır. Bazen evdeki eşyaların yerini de değiştirir veya bazılarını gizler. En sevdiği eşyalarsa demirden yapılmış olan nesnelerdir ve bunların başında da anahtar, iğne, bıçak, makas gelir. Geceleyin kilitlenen kapıları açar veya tam tersine açık kapıyıysa kilitler. Nadiren de tehlikeli durumlara neden olur, mesela yangın çıkarır. Uzun süre ocak yapılmayan evleri sevmez ve ısınmak için ateş yakmak ister ve yangına neden olur. Bu yüzden Tatarlar yeni bir ev kurar kurmaz her şeyden önce ocağını yaparlar. Böylece evi güvene almış olurlar.

BOLLOH

Su tanrısı. "Küğöh Bolloh" (Gök Boloh) olarak da anılır. Suyun temizliğini ve balıkları korur. Balıkları çoğaltır. Balık tutmadan önce kendisinden izin istenir ve balık avının uğurlu geçmesi dilenir. Suyu kirletenleri ve gölleri kurutanları cezalandırır. Kışın ırmağın buz tutmuş kısmı üzerinde ateş yakılmasını hoş karşılamaz ve böyle yapanlara kin besler.

BORAN

Yağmur tanrısı. Yağmurlar yağdırır. Güçlü ve sağanak yağmurlara neden olur. Yağmur getiren rüzgârları estirir. Soluğu yağmur rüzgârlarına dönüşür. Bulutları koyun sürülerini güder gibi yönlendirir. Giysilerinin rengi kapkaradır. Boran/Bora denen kasırgayı o estirir. Moğollara göre aslında bu isme sahip üç tanrı vardır.

BOZKURT

"Gökkurt/Kökkurt" veya "Çalkurt/Çalkurd" olarak da anılır. Yakut metinlerinde "Bosko" olarak bahsedilir. Tüm Türk ve Moğol boyları, soylarının bu kutlu varlıktan türediğine inanırlar ve geçmişte "ongun" sayarlardı. Bozkurt gökyüzünü temsil eder (Çoğu zaman soyun bir kolu Gökkurt'tan, diğer koluysa yeryüzünü simgeleyen Alageyik'den gelmektedir). Anadolu'da ve Asya'da kurt sürülerinin başında bulunan ve onları yöneten kurtlara da Gökkurt denilir. Bozkurt savaşçılığı ve savaş ruhunu, özgürlüğü, hızı, doğayı temsil eder. Türk ulusunun başına bir iş geldiğinde, bir tehdit belirdiğinde ortaya çıkar ve yol gösterir. Savaş ruhu kurt görünümüne bürünerek insanların arasına gelir. Başkurt rivayetlerine göre kurt onların atalarının önüne düşerek yol göstermiştir ve ulus isimleri de buradan türemiştir (Baş ve Kurt sözcüklerinin bileşimi). Erenler, evliyalar zaman zaman kurt kılığına girerler. Bozkurda "Gök Oğlu" da denir. Türeyiş Destanı'na göre Hung-nu hükümdarının çok güzel iki kızı vardır ve onları Tanrı'ya sunmaya karar verir. Çok yüksek bir kule inşa ettirir ve kızlarını oraya bırakarak Tanrı'ya eş olarak alması için yalvarır. Bir süre sonra bir kurt kulenin dibindeki mağaraya yerleşir. Kızlardan küçük olanı ablasının tüm itirazlarına rağmen kuleden iner ve kurdun karısı olup ondan gebe kalır. Bozkurt Destanı'ndaysa bir Türk kavmi komşu ülkenin askerleri tarafından yapılan bir baskında

yok edilir. Geride yaşayan sadece bir çocuk kalır. Onun da ayaklarını (bazı rivayetlerde kollarını da) keserek bataklık bir bölgeye bırakarak ölüme terk ederler. O bölgede yaşayan bir dişi kurt çocuğu bulur ve mağarasına götürür ve etle besler. Çocuk büyüdüğünde kurtla evlenir ve dişi kurt ondan hamile kalır. Komşu ülkenin kralı düşmanının soyunun sürdüğünü, bir çocuğun yaşadığını öğrenince yeniden asker gönderir ve bu kez kurdu da öldürtmek ister. Kurt bir dağdaki inanılmaz genişlikte bir mağaranın içine sığınır. Burada uçsuz bucaksız çayırlarla kaplı bir ova bulur. Mağaranın içine saklanır ve bir süre sonra da on tane erkek çocuk doğurur. Bu çocuklar büyüyünce dışarıya çıkarlar. Çevrede yaşayan boylardan kız alıp evlenirler. Her birinin soyu yeniden çoğalır. Birkaç nesil geçtikten sonra mağaradan çıkarlar. Bu efsane dağların arasındaki yurda sığınma anlayışıyla Ergenekon Destanı'nı çağrıştırmaktadır. Vusun Kavmi'yle ilgili bir efsanedeyse bir karga ile dişi kurdun kimsesiz kalan bir çocuğu beslediği rivayet edilir. Ergenekon Destanı'nda, dağların arasından çıkan kabileye Börteçine adında bir kurt kılavuzluk eder. Kurtarıcıların ve önderlerin Türk geleneğinde daima bozkurtla ilişkilendirilmesi en çağdaş ve özgür yorumlarda bile kendisini belli eder. Örneğin Nazım Hikmet'in şu dizelerinde Atatürk anlatılmaktadır:

O, saati sordu.

Paşalar "üç" dediler.

Sarışın bir kurda benziyordu.

Ve mavi gözleri çakmak çakmaktı.

Yürüdü uçurumun kenarına kadar...

BÖRTEÇİNE

Tarihi kayıtlara göre Türkleri Ergenekon'dan çıkaran kurdun adıdır. Kelime anlamına bakıldığında yol gösterici, kılavuz kurda verilen başka bir isim olduğu veya en azından mecazen onu çağrıştırdığı anlaşılmaktadır. Bazı tarihçilerin görüşlerine göre bu destanda dağları eriten demircinin, kimilerine göreyse Ergenekon'dan çıkarken için yol gösteren dişi kurdu takip eden başbuğun (önderin) adıdır.

BÖRÜ

Kurt tanrıça. "Gökbörü/Kökbörü" tabiri de kullanılır Hemen hemen tüm Türk boyları ortak bir inanış olarak dişi kurttan türediklerine inanırlar. Eski Türkçede büri sözcüğü ok başı demektir ve kurdun dişine benzer.

BUGA

Cennet tanrısı. Evreni, cenneti ve tanrısal nitelikleri kapsar. Her şeye gücü yeter ve tüm yaşamı kontrol eder. Tunguz kökenlidir ancak Moğol ve Türk kavimlerinde de saygı duyulur.

BURLA

Savaşçı kadın motifini simgeler. Yanında korkusuz kırk kız/kadın savaşçısı bulunur. "Boyu Uzun Burla Hatun" ve "Saçı Uzun Sırma Hatun" şeklindeki bir ifade içerisinde başka bir karakterle birlikte

söylencelerde adı geçer. Korkut Ata öykülerinde Burla Hatun savaşçılığı, Sırma Hatun ise güzelliği simgeler.

BURŞUN

İkiz atlar. Ak Burşun ve Kök Burşun adlı uçabilen iki at. Tıpkı bu atların isimlerinde olduğu gibi Cengiz Han'ın devleti oğulları arasında ikiye bölerek Ak Orda ve Gök Orda adını vermesi, renklerin çağrışımı bakımından önemlidir. Bu tabirler asimetrik karşıtlık oluştururlar. Yani her ikisi de olumlu, fakat biri diğerine göre biraz daha baskındır.

BÜKE

Yılana benzer dev bir sürüngen biçimindeki efsanevi yaratık. Çoğu zaman kanatlı olarak tasvir edilir. Uçabilir. Ağzından ateş saçar, dişlerinden asit akıtır. Derisi zırh gibi pullarla kaplıdır. Moğolların söylencelerinde Buka Noyon adlı varlık devlerin babasıdır ve dokuz oğlu vardır. Bunların hepsi de Yelbüke'dir (ejder görünümlü bir tür dev). Masallarda Bükeler suyun önünü keser ve bırakmak için karşılığında kurban ister. Suyu kendi egemenliği altına alarak yaşama sahip olacaktır. Bazen ejderhaların ruhları başka bir yerde ve genellikle bir balığın, ayının, kuşun veya geyiğin karnında saklıdır ya da altın veya gümüş bir sandığın içinde bulunur. Onları öldürebilmek için engelleri önce ruhlarını bulmak gerekir. Örneğin, Demirbüke adlı ejderhanın yedi canından biri yedi ırmağın ötesinde yer alan yedi ovanın ilerisindeki yedi dağın ardında bulunan yedi boynuzlu bir geyiktedir. "Subuka/Suvbuga" ise denizlerde veya göllerde yaşayan bir canavardır.

BÜKREK VE SANGAL

İyi ve kötü ejderhalar. Türk ve Altay Mitolojilerinde birbirleriyle çok vahşi ve acımasızca savaşan iki ejderha. Savaşırlarken görünümleri "Yin-Yang" sembolünü anımsatır. Devasa kertenkelelere benzerler. Kanatları yoktur, bu nedenle uçamazlar, uzun boyunları ve çok güçlü pençeleri vardır. Bükrek, dünyanın sonundaki tüm denizlerin birbirine bağlandığı büyük okyanusta yaşar. Sesinin çok güzel olduğu ve dünyanın öbür ucundan bile duyulduğu söylenir. Onun sesini duyan kötü ejderhalar kaçacak yer ararlar. Sangal adlı kötü ejderhayla yaptığı dokuz yıl süren savaşı kazanmıştır. Her bin yılda yeryüzüne iner. Sangal ise kötü güçleri temsil eder. Dünyanın sonundaki Oddeniz'de (ateş denizi) yaşadığı rivayet edilir.

BÜRKÜT

Kartal tanrı. Güneşin sembolüdür. Yeniden doğuşu, ebedi yaşamı, ölümsüzlüğü, güneşin doğuşunu simgeler. Ateşi, sıcaklığı ve hasat mevsimini çağrıştırır. Bu kuş o kadar büyüktür ki, ay onun sol kanadını, güneş de sol kanadını ancak kapatır. Bürküt (Merküt) kuşu şamana kendinden geçerek yaptığı yolculukta eşlik eder. Yağmur yağdırabilme gücüne sahiptir. Bolluğu ve bereketi temsil eder. Kazakistan bayrağında sırtında güneş taşıyan bir kartal vardır. Bu kuş türü aynı zamanda görünmez âlemle olan bağlantıyı temsil eden bir ruh olarak da görülür. Şamanlar onun yardımına başvurur. Kartallar bazen yiğitleri bütün olarak yutar ve onlar da onun karnından tekrar sağ olarak çıkmanın bir yolunu bulurlar. İlk şamanları yeryüzüne Merküt getirmiştir. Şaman olacak bir çocuğun ruhu bir kartal tarafından yutulur. Bu kartal çayırların ortasında bulunan kızılçamla kara kayın ağaçlarından birinin tepesine yumurtasını bırakır. Bir süre sonra yumurta çatlar ve içinden bir çocuk çıkar, ağacın hemen

altında bulunan bir beşiğe düşer. İyi şamanlar kızılçamdaki kızıl yumurtadan, kötü olanlarsa kara kayındaki kara yumurtadan çıkarlar. Bu kartal tüm ömrü boyunca o şamanı korur ve yardımcı olur. Sibirya inançlarına göre Tanrı insanlara yardım etmesi için kartalı yeryüzüne göndermiştir. İnsanlar onun dilini anlamayınca da kartal bir ağacın altında uyuyan kadını gebe bırakır ve doğan çocuk şaman olur. Buryat kağanının karısının bir kartalla girdiği ilişki sonucu şaman olduğu anlatılır. Buryatların ilk şamanı da Bürked adını taşır. Bu şaman istediği zaman rahatlıkla öbür dünyaya atlayabilir. Merkit kabilesi kara bir kartaldan türemiştir.

CAĞ İYESİ/ÇAĞLIK İYESİ

Banyonun koruyucu ruhu. Banyo yapan insanlara zararsız şakalar yapar. Bazen kendisi yıkanır ve sesi duyulur. Cağlık genellikle oturma odalarındaki tahta sedirlerin veya divanların bir köşesinde bulunur. Üzerindeki örtü açılarak sedirin bir köşesindeki sabit olmayan tahtalar kaldırıldığında altından içinde yıkanılabilecek bir boşluk ortaya çıkar. Eskiden taştan, daha sonraları kısmen betondan yapılan bu basit banyo alanının dışarıya suyun akmasını sağlayan bir gideri bulunur. Cağlık iyesinin bu mekânda yaşadığına, bazen dışarıya çıktığına, kimi zamanda tahtaları kaldırarak cağlığı açıp kendisinin yıkandığına inanılır.

CAYIK

Irmak tanrısı. Irmaklara, göllere ve sulara ve bazen de rüzgârlara hükmeder. 17 ırmağın kavuştuğu yerde yaşar. Ayrıca ruhsal gök yolculuklarında şamanlara yardım ettiği söylenir ve ayinlerde onun temsili görüntüsü beyaz kumaştan yapılır. Bir efsaneye göre Büyük

Tufan'dan sonra gökyüzüne çıkmıştır ve göğün üçüncü katında oturur. Dizgini gökkuşağı, kamçısı boz alevli şimşektir. Su yılanı veya su ejderi kılığına bürünebilir. Yerlerden sular fışkırtabilir. Kendisi için "yayık kaldırma" adı verilen saçı (kansız kurban) törenleri yapılır. Özellikle ilkbaharda davarların ve atların "avuz/ağuz" adı verilen ilk sütleriyle bulgur karıştırılarak yapılan lapalar ırmaklara saçılır. Tölösler "tayık" dedikleri bu ruha yalnızca ağır belalar geldiğinde yakarırlar. Altaylarsa ırmaklar taştığı zaman "Yayık sudan çıktı" derler ve onlara göre Ak Yayık gök tanrılarının habercisi, Sarı Yayık ise yeryüzü tanrılarının habercisidir. Kazak ve Kırgız söylencelerinde Tepegöz'ü kör eden kahramanın adı da "Yayık" (Jayık) olarak geçer. Cayık'ın insanları kötülüklerden koruduğuna da inanıldığı için "koruçı/koruçu" (koruyucu) olarak nitelenir.

CEDEY

Korucu tanrısı. Altındağ'ın koruyucusudur. Yedi köpeği vardır. Köpekleriyle birlikte Altındağ'a giden yolu korur. Başında takılı tolgasıyla betimlenir. Kaya Kapısı adlı yeraltı geçidinin başında durmaktadır. Bu kapı büyük bir denizin (Ak Deniz) ötesindedir. Zincirlerle bağlanmış yedi azgın köpeğiyle bu Ak Deniz'in ötesinde kıyamet gününü beklemektedir. Bazen yeryüzünde kötülüklere neden olduğu söylenir. Şamanla Erlik Han (yeraltı tanrısı) arasında arabuluculuk yaptığı da anlatılır.

CEMBİL

Dağ tanrıçası. Dağları koruyan bir tanrıçadır. Köroğlu Destanı'ndaki Çenlibel/Canlıbel/Çamlıbel yer adıyla yakından ilgilidir. Köroğlu'nu koruyan bu dağ tanrıçası zaman içerisinde bir yer adı-

na dönüşerek daha gerçekçi bir motife bürünmüştür. Azerilerin Köroğlu Destanı'nda Çenlibel olarak geçen dağın adı, söylencenin Anadolu'daki versiyonunda Çamlıbel olarak yer alır. Cembil bazen de Köroğlu'nun annesinin adı olarak ifade edilir doğrudan. Başka bir bakış açısıyla geçen zaman içerisinde onu var eden yerlere kişilik verilip anlatılarda annesi haline getirilmiş olması da mümkündür. Köroğlu'nun başı sıkıştığında bu dağlara sığınmıştır. Dağ, su ve ağaç gibi tüm kutlu unsurlar burada toplanmıştır. Ayrıca Türk ülkelerinde Cambıl/Canbıl/Jambıl/Janbıl gibi yer adlarına günümüzde de rastlanmaktadır.

CONGOLOS

Kayıp cini. Kışın en soğuk zamanında ortaya çıkar. Evin kapısına gelerek, içeride bulunanlardan birisinin adını seslenir ve dışarı çıkarıp peşine takarak götürdüğü o kişiyi kaybeder. Bir daha o kişiden haber alınamaz. Kapı ve pencere önüne pancar yemeği koyulursa musallat olmaktan vazgeçeceğine inanılır. Karakoncolos adlı varlıkla alakalıdır.

CURUNTAY

Yasa tanrısı. İlahi yasaları yazar. Yasaların yazıya dökülmesi anlayışı derin bir içeriğe sahiptir. Sözün yazılı hale getirilmesi onun somutlaştırılması demektir. Bir anlamda vücut bulması, canlı bir varlığa dönüşmesidir. Gerçekten de çağdaş hukuk anlayışında pek çok ülkede kanunların yazılı olması esastır.

ÇADIR İYESİ

Çadırın koruyucu ruhu. Her çadır için farklı bir koruyucu ruh (iye) vardır. Çadır iyesi bazen geceleri çadırın etrafında gezerken görülür. Kimi zaman da içeridekileri tehlikelere karşı gürültü çıkararak uyarır. Örneğin bir yabancı geldiğinde, çadırın yakınındaki bekçi köpeğini ürküterek havlamasına neden olur. Zaman zaman komşu çadırların iyelerinin birbirleriyle kavga ettikleri bile düşünülür, bu durumda ortaya çıkan gerilim nedeniyle anlaşmazlık çadırlarda yaşayanlar arasına da yansır.

ÇAK

Şeytani özellikleri olan varlıklardır. Başlarında önder olarak bir "Ulu Çak" bulunur. Bu çirkin görünümlü, hırıltılı sesi olan 12 başlı bir varlıktır. Yeraltında yaşarlar, yaz gelince yüzeye çıkıp ağaç köklerinde barınırlar. Kısa boyludurlar. İslamiyet'i kabulden sonra Arap kültüründe Deccal'ın soy atası olarak anılan tek gözlü "Şik" adlı varlıkla özdeşleştirilmiştir. Çulım Türklerinde şamanların "Çak Çak" veya "Çek Çek" diyerek ruhlardan yardım istediği bazı kaynaklarda söylenir. Tatarlarda Çakra adlı doğal bir gücün varlığına inanılır ve bunun dağlarda bir ruh olarak belirebileceği düşünülür.

ÇAKAY

Yıldırım tanrısı. Şimşekler ve yıldırımlar çaktırır. Attığı oklar yıldırımlardır. Yıldırım Tengricilik inancında kutsal bir olgu olarak kabul edilir. Eski Türkler gökten yere inen bu ışıklı yakıcı unsurun "Yıldırım İyesi" veya "Yıldırım Tanrısı" tarafından gönderildiğine

inanırlardı. Onlara göre yıldırım ve şimşek Tanrı'nın başlıca silahı ve gücünü gösterme biçimidir. Söylencelerde gökten gelen yıldırımın parçalarından hazırlanmış olan kılıçlardan bahsedilir. Örneğin yıldırımdan yapılmış oldukları için Köroğlu ve Attila'nın kılıçları kutsal kabul edilir. Türk ve Moğol halk inanışa göre, yeryüzünü kötü varlıklardan arındırmak için, yıldırım tanrısı kendi oğullarını yeryüzüne gönderir. Çakay Han yerdeki kötü ruhları izler ve onların saklandığı ağaçların üzerine yakıcı ateşini gönderir. Bu nedenle yıldırım düşen ağaçtan bir parça alınıp saklanırsa o eve kötü ruhların giremeyeceğine inanılır. Ayrıca yıldırımın düştüğü yere kimi zaman tapınak yapılır. Bazı Türk toplulukları yıldırım tanrısına süt ya da ayranı saçı (cansız kurban) olarak verirler. Süt yıldırım ateşini söndürebilen ve uzak tutabilen tek şeydir. Yıldırımın düştüğü yer artık Çakay Han'a aittir ve orayı kimse mülk edinmez. Moğollar şimşek ve yıldırımdan korkarlar. Moğol tarihinde yıldırım ve çakan şimşekler nedeniyle yarım kalan veya kaybedilen savaşlar olduğu söylenir. Türkler yıldırım düşünce at sürüp göğe ok atarlar. Çünkü yıldırım da Tanrı'nın okudur. Onun oklarının görüldüğünün aynı biçimde karşılık verilerek böylece kendisine bildirilmesi gerekir. Baharda ilk düşen yıldırım Yılgayak'ın (yeni yılın) habercisi demektir. Yıldırım ve yılgayak sözcüklerinin kökensel ortaklığı (yıl/ı/il kökü) bu bakımdan dikkat çekicidir.

ÇAKILGAN

Şimşek tanrısı. Fırlattığı şimşekler onun mızraklarıdır. Şamanların davula vurarak ses çıkarmalarındaki amacın aslında şimşek çakmasına benzetmek olduğu düşüncesi de öne sürülür. Yeryüzündeki toplulukların ortak belleklerinde yıldırımlara ve şimşeklere dair anılar (söylenceler) bulunur.

ÇARŞAMBA

Türklerde haftanın çalışma günlerinin sonuncusudur (bazen de haftanın tam ortasıdır) ve bu nedenle bu güne değişik anlamlar yüklenmektedir. Diğer günlerden farklı olarak görülmektedir. Nevruz'dan önceki son dört çarşambaya özellikle Azeri kültüründe ayrı bir önem verilir. Nevruz yaratılışın aşamalarını simgeleyen dört öğeyle (su, ateş, rüzgâr ve toprak) ilgili kutlamaları içerir. Genel olarak çarşamba günlerinde ve özellikle bu son dört çarşambada gece vakti dikkatli olunması ve doğaya (doğa ruhlarına) saygısızlık yapılmaması gerektiğine inanılır.

1. Su Çarşambası (Sular Nevruzu): Ezel Çarşamba da denilmektedir. Bugünde su kanallarında düzenleme çalışmaları yapılır, su kaynakları ve kuyular temizlenir. Henüz gün doğmadan tüm insanlar su kıyılarına veya kuyulara, çeşmelere gider. Önce ellerini yüzlerini yıkarlar ve sonra su üstünden atlarlar. Yaralılar yaralarına su sürer. İnsanlar birbirlerinin üzerine su serperler. O gün sudan geçenlerin yıl boyunca hastalığa yakalanmayacağına inanılır. Eski Türklerde su tanrıları Aban ve Yadan'ın onuruna türküler ve dualar okunduğu bilinmektedir.

2. Od Çarşambası (Otaş Navruzu): Üskü Çarşamba veyâ Addı Çarşamba olarak da bilinen gündür. Bu gelenek eski Türklerin güneşe ve oda (ateş) olan kutsal inancından veya saygısından kaynaklanmaktadır. Geleneklere göre, bugün ateş yakılarak ateşin üzerinden atlandığı takdirde insanın içinde bulunan tüm kötülük ve çirkinliklerin yakılmış (ortadan kaldırılmış) olacağına inanılır.

3. Yel Çarşambası (Salhın Navruzu): Uyandıran Çarşamba veya "Esen Çarşamba" olarak da bilinir. Bu günde esen sıcak veya ılık rüzgârlar yazın gelişini insanlara haber verirler. Uyanan yel, daha önceden uyanmış olan suyu ve ateşi harekete geçirir. Nevruz şenliklerindeki Yel Baba töreni geçmiş çağlardaki yel tanrısı inancıyla ilgi-

lidir. O gece söğüt ağacının veya kutlu sayılan başka bir ağacın altına gidilerek "Yel Baba" çağırılır. Eğer Yel Baba (Yel Ata) insanların sesini duyup eserse ve söğüdün dallarını toprağa dokundurursa, tutulan dilekler yerine gelecek demektir.

4. Yer Çarşambası (Toprak Nevruzu): Toprak Çarşambası veya Yılahır Çarşambası da denir. Nevruz öncesindeki son çarşamba gününde nihayet yer uyanır, nefes almaya başlar. Toprak artık ekilmeye hazır olduğu için ona tohum serpilebilir. Söylencelere göre geçmiş çağlarda gıda kıtlığından dolayı eziyet ve sıkıntı çekilen bugünde su, ateş ve yel bir araya gelerek Toprak Hatun'un yeraltı tapınağına konuk olarak giderler, ondan yiyecek isterler ve böylece uyumakta olan toprağı uyandırırlar.

ÇIS HAN

Kış tanrısı. Kış mevsiminin tanrısıdır. Kış Baba veya Gış Babay da denir. Bu mevsimi düzenler ve zamanında başlayıp zamanında sona ermesini sağlar. Kışın gerçekleşecek olayları belirler. Kışla köylerini (kışın kalınan köyleri) korur. Daha çok Yakutlar arasında inanılan bir kişiliktir. Tıpkı Ayaz Ata gibi o da çocuklara armağan dağıtmanın bir simgesi haline gelmiştir. Çıs Han (Kış Han) mavi ve beyaz renklerin ağırlıkta olduğu bir cübbe veya kaftan giyer. İyi kalpli ve uzun sakallı bir yaşlı olduğu anlatılır. Elinde beyaz ve çok uzun bir asa taşır. Başındaysa çok uzun ve sivri iki boynuzu olan bir börk bulunur. Bu boynuzlar boğayı (veya mamutu) anımsattığından onu tanımlamak için "Kış Buka" (Kış Boğa) veya "Kış Mamont" (Kış Mamut) sıfatları lakap olarak takılır.

ÇIVI

Savaş cini. Geceleri birbirlerine ok attıkları söylenir. Bu nedenle bu varlıkların bulunduğu söylenen yerlerde dışarıya çıkmaya korkulur ve mecburen çıkıldığında ise temkinli davranılır. Divân-ı Lügat-it Türk'te şu cümleler yer alır:

"Çıvı cinlerden bir bölüktür. Türkler şuna inanırdı ki, iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dâhi kendi vilayetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır görenektir."

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere eski Türk inancında cinlerin veya ruhsal varlıkların da tabi oldukları uluslarının veya kavimlerinin olduğu düşünülmektedir.

ÇOLPAN

Gezegenler tanrıçası. Gezegenleri yönetir ve birbirleriyle çarpışmadan hareket etmelerini sağlar. Adı gökyüzündeki en parlak gezegenlerden biri olan Venüs'e verilmiştir. Türklerde dişil olarak algılanmıştır (Moğollarsa eril olarak kabul ederler). Bir kelime benzerliği nedeniyle yanlış olarak "Çoban Yıldızı" dendiği de olur. Bir başka görüşse çobanların bu yıldızı yön bulmakta kullandığı ve bu nedenle de Çolpan'ın aynı zamanda bir Çoban Tanrıçası/Sürü Tanrıçası olduğudur. Çoban kılığında dağlarda gezdiği söylenir.

ÇOR

Cin. Gözle görülemeyen, ateşten yaratılmış varlık. İyicil veya kötücül olanları mevcuttur. Çor bazen de ruhsal hastalık anlamına gelir. Çor vurması, çor çarpması, çor değmesi gibi deyimler cinlerle alakalı hastalıkları ifade eder. En çok da ağız eğilmesi, kısmi felç veya us kaybı bu olayla bağlantılandırılır. Her yerde bulunabilirler fakat göze görünmezler. Koruyucu ruh değildirler. Çorlar başıboşturlar fakat bir yere bağlı olabilirler (İyeler yani koruyucu ruhlarsa bir nesneye, canlıya veya varlığa bağımlıdırlar). Ağaç altı, örenler, yıkık evler, su kıyıları, köprü altları gibi doğanın sınırı olan yerlerde yaşamaları onların karanlık güçlerle olan ilgisini ortaya koyar. Demirden korkarlar. Besmele çekmek onları uzaklaştırır (Besmeleden çekinmeleri İslam'ın etkisiyle gelmiş bir unsurdur). Çorların başlarındaki kalpak veya papak ele geçirildiğinde ölür. Ölmeden önce de görünmezliğini yitirir. Çünkü görünmezliği sağlayan başındaki kalpaktır. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, masal ve destanlarda sihirli börkünü giyerek görünmez olan kahramanlar vardır. Bu başlıkların cinlerden ele geçirilme olasılığı yüksektir. Yılan ve kuş görünümünde olanları vardır. Kılıktan kılığa girebilirler. Bu varlıklar niteliklerine göre ikiye ayrılırlar:

1- Akçora (Akçor): İyi ruh/cin.

2- Karaçora (Karaçor): Kötü ruh/cin.

Ayrıca çorların daha özel niteliklere sahip türleri de bulunur. Bunlar farklı özelliklere sahip olsalar da hepsinin ortak yönü, soyut varlıklar olmalarıdır. Örneğin, Tatar halk kültürü içerisinde birbirinin akrabası olduğu söylenen iki varlıktan çok sık olarak bahsedilir:

1. Bıçura (Kiler Cini): Evlerde ve bodrumlarda yaşar. Kırmızı giysili kadın kılığına girebilen varlıklar olarak betimlenirler.

2. Arçura (Orman Cini): Ormanlarda gezer. Oyun oynamayı sever ve onun isteğini kabul eden olursa öldürene kadar gıdıklar.

DAĞ

Türklerde kutsal dağların dünyanın merkezinde olduğu kabul edilir. Ortadoğu mitolojilerinin etkisiyle yerleşen "Kaf Dağları" da yine dünyanın merkezi olarak ele alınır. Mitolojik Kaf Dağları büyük olasılıkla gerçek dünyada var olan Kafkas Dağları'yla bağlantılıdır. Ancak bazı dağlar Türklerce kutsal kabul edilir ve özellikle en kutsal görülen dağ Altay'dır. Komşu kavimlerin diğer bir kutsal dağı da Ural'dır. Özellikle Macar ve Ugor kökenli kavimler için Ural Dağları öne çıkar. Ayrıca mitolojik başka dağ motifleri mevcuttur: Demir Dağ, Bakır Dağ, Buz Dağ, Kil Dağ, Or Dağ, Kuz Dağ, Kur Dağ, Ak Dağ gibi... Mitolojik dağların en önemli üç tanesi şu şekildedir:

1. Altındağ: Gökyüzündedir. Dokuz rüzgârın kesiştiği yerde başlar.

2. Demirdağ: Yeryüzündedir. Dokuz ırmağın kavuştuğu yerdedir.

3. Bakırdağ: Yeraltındadır. Dokuz yeraltı denizinin birleştiği yerdedir.

Dağlar Türk halk kültüründeki bir anlayışa göre insan gibi yıldan yıla büyürler ve yaşlanırlar. Yer değiştirebilirler, bazen bu durumu insanlar fark edebilirler bile. Dağlar da öfkelenebilir, hatta kendi aralarında vuruşabilirler ve bunun sonunda bir memleketin dağı diğerini yenebilir. Bir görüşe göre dağlar canlıdırlar. Nart destanlarında "Tavas" adlı kahramanın dağ kadar iri olduğu söylenir. Dağların insan biçimli veya insansı vasıflarla düşünülmesi Türklerde her zaman bir biçimde kendisini gösterir.

DAĞ İYESİ

Dağın koruyucu ruhudur. Her dağ için farklı bir iye vardır. Türklerdeki en kutsal dağ Altay'dır. "Altay İyesi" (Altay Ezi/Eyezi/Eğesi) de en önemli dağ ruhlarından birisidir. Dağların daha küçük olanlarının koruyucu ruhuysa "Tepe İyesi" olarak anılır. Benzer özelliklere sâhip farklı İyelerden de bahsedilir:

1. Kaya (Kayah, Hayah, Heyeh, Heye) İyesi: Kayalık bölgelerin koruyucu ruhu.

2. Cara (Carah, Yar, Yarah, Yere) İyesi: Uçurumların koruyucu ruhu.

Dağ İyesi birinin adını söylediğinde dönüp bakmamak gerekir. Aksi takdirde o insanı alır götürür veya canını alır. Dağ İyeleri bazen ördek, bazense kaz şeklinde uçar ve göllerde yüzerler, onlar öldürülürse dağlar sahipsiz kalırlar. İnsan kılığına girdiklerinde genellikle eril olarak algılanmakla birlikte bazı masallarda ve halk öykülerinde sarı saçlı bir kız görünümüne bürünebilir. Dağ İyesi müziği çok sever. Bu nedenle kuş cıvıltılarından çok hoşlandığı söylenir.

Bazı Dağ İyeleri:

Aşağıda adı verilen dağ iyeleri kendi adlarıyla anılan efsanevi dağlarda yaşarlar.

1. Kil-Han (Kildağ'da yaşar)
2. Kur-Han (Kurdağ'da yaşar)
3. Kuz-Han (Kuzdağ'da yaşar)
4. Buz-Han (Buzdağ'da yaşar)
5. Or-Han (Ordağ'da yaşar)
6. Taş-Han (Taşdağ'da yaşar)

DARGAN HAN

Metal tanrısı. Metal ocaklarını, metal işliklerini, metal ustalarını korur. Elinde bir çekiç ve önünde bir örsle betimlenir. Söylendiğine göre Darhan kısa boyludur. Kendisine saygısızlık yapıldığında çok kızar ve her tarafı yakar. Aynı zamanda ateş tanrısı olarak da görülür. Çünkü metal ve demir işçiliği ateşten ayrılamaz ve ateş bu zanaatın bir parçasıdır. Metallerin dayanıklılığı ve ateşte dövülerek şekillendirilmeleri bu durumun en önemli nedenidir.

DEMİRKIYNAK

Tırnaklı canavar. Dağlarda yaşayan, her kılığa giren, korkunç sesler çıkaran bir canavardır. Demirden tırnakları vardır. Çok pis koktuğu, çünkü sudan çok korktuğu için yıkanmadığı söylenir. Bu yüzden onu görünce akarsulara giren insanların kurtulabileceği düşünülür. Ormanlarda yaşayan bu korkunç varlık aynı zamanda demir burunludur. Asya varyantlarında Tepegöz'ün bazen kızı veya kız kardeşi olarak anılır. Yâni dişi bir varlık olarak algılanır. İnsanları cezbedip etkileyerek delirmelerine sebep olur. Bu öykülerde bir avcı veya bir yiğit önce Demirkıynak'ı, sonra da Tepegöz'ü öldürür.

DENİZ HAN

Deniz kağanı. Oğuz Kağan'ın ilk eşinden olan oğullarından biri. Türk Devleti'nin sonsuzluğu, yurdun genişliğini, hakanın egemenliğini, devletin gücünü, daha özel bir çağrışımla devletin denizlerdeki egemenliğini ve enginliğini simgeler. Ongunu çakır kuşudur. Bu kuş maviye çalan rengi nedeniyle denizi çağrıştırır.

DOHSUN

İşkence tanrısı. Yeraltında yaşar. Ateşten yaratılmıştır. Boynuzlu ve kuyrukludur ama elleri ve ayakları yoktur. Tek gözü olduğu söylenir. Bir görüşe göre Duyar (Tuyar) Han ile aynı varlıktır ve "Dohsun Duyar" olarak da anılır. Fakat bazı kaynaklarda Tuyar'ın yalın olarak kullanılması ayrı değerlendirilmelerini gerektirir.

DOLAY

Açgözlülük tanrısı. Arsan Dolay olarak anılır. Sınırsız servete sahiptir. Kötü ruhların bir kısmının önderi konumundadır. Boynuzlu ve sakallıdır. Kocaman bir köpeği vardır. Gölgesi yoktur. Karısı ve yedi oğlu vardır. Yakutların inancındaki Tuyla adlı tanrıyla büyük benzerlikler gösterir. Köpeği başını salladığında depremlere neden olur.

DOLUN

Verimlilik tanrısı. Hayvanların ve ekinlerin verimli olmalarını, çoğalmalarını sağlar. Yeryüzüne bereket verir. Dolunayla bağlantılı olma ihtimali yüksektir. Çünkü dolunay bereketin, bolluğun ve güzelliğin sembolüdür. Masallarda, türkülerde güzel kızlar bu nedenle hep dolunaya benzetilir.

DOYDU

Ölüm balığı. Yeraltındaki büyük denizde yaşadığına inanılan efsanevi devasa balık. Ağzı gırtlağının altında, gözüyse ensesindedir. Belkemiği ters çevrilmiştir. Zincirlerle bağlı tutulur. Başını ve vücudunu oynatınca depremler olur, tufanlar kopar. Ker Balık da denir. "Ker" sözcüğünün anlamını kör olarak açıklayan bazı görüşlere göre, bu onun öte âleme ait olduğunu gösterir. Adı Abra ve Yutpa ile birlikte anılır. Doğu ve Ortadoğu Mitolojilerinde dünyayı taşıyan balık anlayışı oydukça yaygındır. Fakat Türk halk kültüründe bu taşıma işlevi çok fazla ilgi görmemiştir. Balığın yalnızca büyüklüğü ve yeraltında yaşaması daha fazla ilginç bulunmuştur ve bu yönü vurgulanmıştır.

DÖRT ÖĞE

Dört unsur veya Dört element olarak da bilinir. Maddenin dört halini simgeleyen ve yaşamın asal (temel) unsurları olarak kabul edilen toprak, su, hava ve ateşi ifade eder. Bu kavrama pek çok inançta rastlanır. Maddi evrenin farklı düzlemlerini sembolize eder. Soyutluk dikkate alındığında en üstte ateş yer alır (Tanrı'yı simgeler), en aşağıdakiyse topraktır (bedeni simgeler), çünkü en katı olan odur.

• Od (Ateş): Etkindir. Dört öğenin "en soyut" olanıdır. Tanrı'yı sembolize eder.

• Kal (Hava): Etkindir. Dört öğenin "en algılanamaz" olanıdır. Ruhu sembolize eder.

• Su (Mai): Edilgindir. Dört öğenin "en biçimsiz" olanıdır. Yaşamı sembolize eder.

• Yer (Arz): Edilgindir. Dört öğenin "en somut" olanıdır. Bedeni sembolize eder.

Ayrıca bu dört elementi birbirine bağlayan beşinci bir unsurun var olup olmadığı, varsa ne olacağı tartışmaları da mevcuttur. Dört element geçmiş çağlarda bilimin ve felsefenin de ilgi alanına girmiş ve üzerinde yüzyıllarca süren tartışmalar ortaya çıkmıştır.

DUMRUL

En yetkin biçimini Korkut Ata öykülerinde bulmuştur. Yol kesicilik yaptığından dolayı Tanrı'yı kızdırır ve canını almaya gelen Aldaçı'yla (İslam sonrası Azrail) karşılaşınca canını vermek istemez. Diğer başka halk anlatılarında da farklı serüvenlerde görünür. Ancak hepsinde de pervasız, kimseden çekinmeyen, hoyrat, korkusuz bir kişilik olarak yer alır. Tanrı'ya meydan okuyan Deli Dumrul, Azrail'in canını almaya gelmesi üzerine Tanrı'nın gücünü anlar. Deli Dumrul'a kendi canı yerine can bulmasını söylendiğinde annesine ve babasına gider ama onlar kendi canlarını vermezler. Karısıysa hiç tereddüt etmeden ve kendi rızasıyla canını vermeyi kabul eder. Bunun üzerine Deli Dumrul Tanrı'ya yalvarır, Tanrı da onları bağışlar ancak evlat sevgisinden yoksun olan annesinin ve babasının canını alması için Azrail'e emir verir. Deli Dumrul öyküsü Türk halk inancında "Aylanu" (can yerine can) motifinin en güzel ve en yetkin olarak işlendiği yerdir. Deli Dumrul'un suyu akmayan bir derenin üzerine köprü kurup "geçenden beş akçe, geçmeyenden on akçe" alması Türk halk kültürü içerisinde artık bir deyim haline gelmiş durumdadır. Bu ifadeye bazen şu şekilde de rastlanır: "Geçenden iyilikle otuz akçe, geçmeyenden döverek kırk akçe."

DUYAR

Eziyet tanrısı. Ateşten yaratılmıştır. Boynuzlu ve kuyrukludur. Eli ve ayağı yoktur. Ölüm tohumu eker. Mutsuzluk getirir. İnsanlara eziyet eder ve delilik verir. Alnının ortasında tek gözü vardır. Bazen yarı insan, yarı şeytan olarak tanımlanır. Üç ayaklı atı vardır. Yeraltında yaşar. Bir görüşe göre Dohsun (Toksun) Han'la aynı varlıktır ve "Dohsun Duyar" olarak da anılır. Yine de bazı kaynaklarda Tuyar/Toyar adının yalın olarak kullanılması ayrı ayrı değerlendirilmelerini gerektirir. Bu husus netleşmiş değildir. Ulu Tuyar (Uluğ Duyar) olarak da bilinir.

EBREN

Ejderha. Söylencesel dev sürüngen. Kanatlıdır, korkunç bir görünümü vardır. Bazen devasa bir yılan olarak betimlenir. Yeraltındaki mağarasında yaşar ve orada bulunan hazineyi korur. Sularda veya gizemli bir ormanda yaşadığı da anlatılır. Bazen ateşin içinde barınır. Ağzından ateş saçar. Kuraklığın ve ölümün simgesidir. Masallarda suyun önünü keser ve bırakmak için karşılığında kurban ister. Su yaşam demektir, dolayısıyla onu kendi denetimine ve egemenliği altına alarak yaşama sahip olacaktır. Bir başka açıdan bakıldığında susuz bıraktığı yeryüzüne ölüm ve karmaşa getirir. Öteki taraftan bunları elinde bulundurduğu için aynı zamanda bereket ve güç simgesidir. Ebren kelimesi "evren" sözcüğünün farklı bir söyleyiş biçimidir. Dolayısıyla evren aslında sembolik olarak bir ejderhadır. Tıpkı ejderha gibi evren de büyük ve insanüstüdür. İnsan aklıyla kâinatın bütün niteliklerini anlamak mümkün değildir. Türk mitolojisinde dünyanın veya kâinatın bir ya da birkaç tane ejderha tarafından döndürüldüğü yani evrildiği düşünülürdü. Bu ejderhalaraysa "eviren" (döndürüp çeviren) denilirdi. Daha sonra sözcük "evren" biçimini almıştır.

EJDER

Kanatlı, kuyruklu, derisi pullu, ağzından ateş saçan yılan biçimli efsanevi canavardır. Fin mitolojisinde Ajatar adında ormanlarda yaşayan ve ejderha kılığına bürünebilen bir ruh vardır. Batı dillerinde dragon (eski Yunanca yılan manası taşır) olarak anılan ejderhalara ait efsaneler tüm dünyadaki bu motifi doğrudan biçimlendirmiştir. Fars, Hint ve Çin kültürlerindeki ejderha anlayışı Türk Mitolojisi'ni büyük oranda etkilemiştir. İran Mitolojisi'ndeki Azdaha/Azdaka/Azdahak ise Zahhak (Azı Dahhak) olarak bilinen şeytani varlıkla yakından alakalıdır. Eski Farsçada az/azı/azi yine yılan demektir. Bu varlık Yılan-Kral olarak görünür Pers söylencelerinde. Ejderhaların farklı adlarla olsa da hemen her toplumda yer alması son derece ilgi çekicidir ve kavramın ortaya çıkışına kesin bir açıklama getirilememiştir. İnsanın bilinçaltındaki yılan korkusuna dayandıranlar olduğu gibi tamamen hayal ürünü bir masal unsuru olduğunu öne süren görüşler de mevcuttur. Geçmiş çağlarda nesli tükenmiş böylesi bir varlığa insanoğlunun atalarının henüz yaşarken tanık olduğunu ileri sürenler dahi bulunmaktadır. Örneğin 12 hayvanlı Türk takviminde tıpkı yaşayan diğer hayvanlar gibi, onlarla birlikte adının bir yıla verilmesi bu duruma küçük de olsa bir kanıt olarak öne sürülmektedir. Ancak kesin olan şey şudur ki, tarih öncesinin dev sürüngenleri (dinozorlar) hakkında bilimsel hiçbir veri yokken bile ejderlerin varlığına inanılırdı. Belki de geçmiş çağlarda bunların son örneklerine tanık olunabilmişti veya dinozorların kemikleriyle karşılaşınca çeşitli öyküler oluşturulmuştu.

EKİN İYESİ

Ekinlerin koruyucu ruhu. Ekinlerin içinde yuvarlanmayı sever. Tarlada yangın çıktığında ters tarafa üfleyerek söndürür. Bir demet

ekin ona armağan olarak biçilmeden bırakılır ve buna Kır Sakalı denir. Zayıf kalmış ekinlerin bulunduğu yerlere ekin iyesinin ayak izleri denir. Kimi zamanda ekinin içinden hafifçe esen rüzgârın onun geçişinden kaynaklandığına inanılır. Anadolu'da tırpanla ekin biçilirken farkına varılmadan yılanların kafası veya vücudu da kesildiğinde bu kesik gövdeye saygısızlık yapılmaz, sessizce götürülüp tarlanın kenarına bırakılır. Bu anlayışın kökeninde de yine Ekin İyesi inancı bulunur.

ELBİS

Kavga tanrısı. Elbis Kuha/İlbis Kığha olarak da anılır. Savaş tanrısı olarak da algılanır. Acımasızdır ve insanlara acımasızlığı telkin eder. Savaşçı bir karakteri vardır. Şeytani özelliklere sahiptir. İslam'ın etkisiyle bu sözcük ("l" ve "b" harflerinin kolayca yer değişmesi nedeniyle) iblisle özdeşleşmiştir. Fakat aslında Türkçede pek çok olumsuz anlamı barındıran "yel" kökünden türemiştir. Savaşlardan önce bu tanrı çağrılır ve adına törenler yapılır. Onun sayesinde düşmanın attığı oklar geri kendisine döner. Düşmanının ölmesini isteyen kim varsa ondan yardım diler. Yakutların inançlarında savaş ruhu ve savaşçıların koruyucusu olan "İlbis"ten güç ve yiğitlik vermesi için yardım istenirdi. O düşmanın yüreğine girerse, yenilgi onlar için kaçınılmazdır. Savaştan önce düşmanının yenilgisi şaman için üç gün üç gece tören yapar. Bazı kaynaklarda bir şamanın gerçekleştirdiği törende; "Ey insanları deli eden, akılları başlarından alan İblis Kağan!" şeklinde seslendiği yazılmıştır.

ELLEY VE ECEY

Âdem ve Havva. Elli kapılı, kırk pencereli, otuz kirişli bir evde yaşarlar. Sabanı ve tarla sürmeyi keşfetmişlerdir. İnsanoğlunun soy atası ve soy anası olarak anılırlar. İlk insan (ilk erkek ve ilk kadın) kavramlarına tüm kültürlerde ilgi duyulmuştur, çünkü insanın yeryüzünde ne zaman ve nasıl var olduğu sorusu daima merak edilmiştir. Benzer biçimde dünümüzde de bilimsel olarak antropolojinin ilgi alanlarından birisi insanoğlunun yeryüzüne yayılış sürecidir.

1. Elley:

Âdem. Yaratılan ilk kişi. İnsanların atası. Gökte yaşamaktadır, sonradan yeryüzüne gönderilmiştir. Ne bir ulusa, ne de bir boya sahip değildir. İlk önceleri eşi de yoktur. Yeryüzüne gönderilirken Uluğkayın/Ulukayın'ın önünde kendisine su, ateş ve demir verilmiştir. Karısının adı Ecey'dir. Öküzleri tarla sürmede kullanan ilk kişidir. Köten (saban) sürmeyi bulan kişi de odur. Türk halk inancında kımızı keşfettiğine de inanılır. Kımız içme töreni de ona aittir. Bazen halk öykülerinde "Göklerden mi indiği yerden mi çıktığı belli olmayan" kişi olarak betimlenir. Bazen de gökten düştüğü söylenir. Ateşi elde etmiştir (bulmuştur veya ona gönderilmiştir). Yurdundan kovulduğu söylenir; ki bu anlayış cennetten kovulma motifiyle de örtüşür ve büyük dinlerin etkisiyle çamurdan yaratıldığı inancı Türk halk kültürü içerisinde de yerleşmiştir.

2. Ecey

Havva. Yeryüzündeki ilk kadın. Elley'in (veya bazı topluluklardaki diğer adıyla Törüngey'in) eşi. Sümerlerdeki Ecem'le de (Kraliçeler Tanrıçası) bağlantılıdır.

EMEGEL

Çocuk tanrıçası. Çocukları ve bebekleri korur. Küçük çocukların başlarına gelecek kazaları önceden görür ve engel olur. Çocuklar hastalandıklarında kadın şamanlara onlar için uygun ilaçları hazırlama yollarını gösterir. Sibirya Türklerinde "Emehsit" (Nine) adı verilen varlıkların kadın hastalıklarına neden olduğuna inanılır. Emegel onların neden olduğu hastalıkları iyileştirir.

EMEGEY

Şaman ruhu. Şamanın varlığında kök salar. Kel ve parmak kadardır. Bu ruh olmadan şaman olunamaz. Şamana yol gösterir. Şaman öldüğünde kuş görünümünde dışarı çıkar. Şamanın mezarının yanında veya üstünde büyüyen ağaçta yaşar ve mezarın saygınlığını, temizliğini korur. Keltegey'le birlikte anılır.

ERBÖRÜ

Kurt adam; Dolunayda kurda dönüşen kişi. İskitler, bazı olağanüstü büyücülerin her yıl birkaç gün için kurda dönüştüklerine inanıyorlardı. Bu insanlar, çeşitli büyüler yaparak dilediklerinde yırtıcı bir kurda dönüşürlerdi. Kurda dönüşen bu kişinin yalnızca insan sesi ve insan gözleri aynı kalırdı. Kurt adam insan eti yiyen bir varlık olarak kabul edilir ve yeryüzünde değişik kültürlerde rastlanır, ancak özellikle Avrupa toplumlarında en çok ilgi duyulan mitolojik figürlerden birisidir. Dişleriyle pençeleri sıklıkla abartılı olarak vurgulanır. Özellikle dolunayın etkisiyle bu durumun ortaya çıktığı kanısı yaygındır. Türk kültüründe dişilerine "Eşbörü/İşbörü" denir.

ERBÜKE

Yarı insan yarı yılan olan varlık. Bu varlıkların başında Yılan Ana ve/veya Yılan Ata bulunur. Daha çok masallarda bellerinden aşağısı yılan, üst kısmıysa insan şeklinde betimlenirler. Bu yaratıkların insanların hastalıklarına şifa olduğuna inanılması ise yılanın tıbbın simgesi olarak görülmesi anlayışıyla alakalıdır. Dişi olanları için "Eşbüke/İşbüke" tabiri kullanılır.

ERDENEY

Haber tanrısı. Tanrıların haberlerini insanlara iletir. Uçan beyaz bir atı vardır. Habercileri ve ulakları korur, elçilerin başlarına zarar gelmesine engel olur. İletilerin değiştirilmeden, olduğu gibi ulaştırılmasını sağlar.

ERLİK

Kötülüklerin kaynağı olarak görülen tanrıdır. Kara bir güneşle aydınlatılan yeraltında akan ırmağın kenarındaki yüksek bir dağın eteğinde kırk köşeli taş veya demir sarayında yaşar. Tılsımlı çelik bir mızrağı vardır. Saçları, gözleri ve kaşlarıyla atı karadır. Kara renkle simgelenir. Kendisine kara at kurban edilir. Çatal (çiftli) sakalı dizlerine kadar uzamıştır. Boynuzları ağaç köklerine, bıyıkları yaban domuzunun dişlerine benzer ve kıvrılarak kulağına asılmıştır. Yatağı kunduz derisindendir. Kadehi insan kafatasındandır. Kamçısı karayılandandır. Körüğü, çekici ve örsü vardır. Çenesi tokmak gibidir. Gözkapakları bir karış, saçları dimdik, yüzü kan renklidir. Vücudu yılanlarla kaplıdır. Bıyığı kıvrılarak kulağına asılmıştır. Eyerlenmiş

domuz boynuzlu dokuz boğasının sırtında yolculuk yapar. Gümüş bir tahtı bulunur. Yassı demirden bir kalkan taşır. Kılıcı geniş ağızlı bir paladır. İhtiyar ve çirkin bir görüntüye sahiptir. Erlik bilgisiz ve yıkıcıdır. Düzen ve barış istemez. Huzura karşıdır, yeryüzünü karıştırmak ister. Sonsuz karanlıkların içinde yaşar. İradesi yoktur. Erlik'in yeryüzüne çıkışıyla âleme aniden karanlık çöker, rüzgâr eser, fırtına kopar, yer sarsılır. İki köpeğinin adları Kazar ve Pazar'dır. Kötü ruhların tamamı onun egemenliği altındadır. Pora Ninci ve Kara Ninci adlı iki yardımcısı vardır. Kayra Han ilk önce onu yaratmış ve onun aracılığıyla da yeryüzünü, dağları, vadileri meydana getirmiştir. Fakat kendisine başkaldırması üzerine, ona "Erlik" adını vererek gökyüzünden yeraltına atmıştır. Başka bir efsanede evrenin başlangıcında yalnızca İyilik Tanrısı Ülgen ve Kötülük Tanrısı Erlik vardır. Kaz (veya kuğu) kılığına girerek sonsuz suyun üzerinde uçarlar. Erlik yaptığı kötü işler nedeniyle tanrı Ülgen tarafından "Kötülük yaptın, senin halkın da hep hileciler, kötüler olsun" denilerek ilençlenir. Bir söylencede Kuday (Tanrı) yerden dokuz dallı bir çam ağacı büyüterek her dalında değişik bir ırktan insan türetmiştir. Erlik gidip bu insanları baştan çıkarır. Elley ve Ecey adlı ilk insanları yasak ağacın meyvelerini (veya yasak dallardaki meyveleri) yemeleri için kandırır. Bunun için de yılanı kullanır. Tanrı durumu fark eder ve Erlik'i sonsuza dek yeraltına sürgüne gönderir. Ayrıca Kuday sinirlenerek Ecey'e "Sen sözümü dinlemedin bundan sonra doğum sancıları çekesin" der. Yılana da "Sen sözümü dinlemedin, bundan böyle yerlerde sürünesin" der. Elley'e "Sen sözümü tutmadın, ailenin sorumluluğunu yüklenesin" diye ilenir (lanetler). Bunun üzerine hepsini huzurundan kovar ve dünyaya gönderir. Bir başka rivayette yeryüzü yaratılırken sonsuz suların içinden toprak (balçık) çıkarma görevi ona verilmiş fakat Erlik ağzında kendisi için bir parça toprak saklamıştır ve anlaşılınca cezalandırılmıştır. Bazı yaratılış efsanelerinde cezalandırılan bu varlık ördektir ve o da toprağı ağzında saklamıştır. Macar efsanelerinde Aran Ata ördeğin bacaklarını kırdığı için paytak kalmıştır ve bu mitolojide Erlik'e eşdeğer olan "Ördög" adının

"ördek" (Altayca "örtök", Kırgızca "ördök") sözcüğüne benzemesi de bu bakımdan ilgi çekicidir. 1980 yılında Moğolistan'da bulunan bir dinozora Erlikosaurus adı verilmiştir. Çünkü onun yeryüzüne çıktığı zaman cezalandırdığı mamutlarını anımsatmaktadır.

Dokuz kızının hiçbirinin adı bulunmaz. Dokuz tane de oğlu vardır.

Erlik'in Oğulları:

1. Temir Han: Demir Tanrısı.

2. Karaş Han: Karanlık Tanrısı.

3. Matır Han: Cesaret Tanrısı.

4. Şıngay Han: Kargaşa Tanrısı.

5. Kümür Han: Kömür Tanrısı.

6. Badış Han: Felaket Tanrısı.

7. Kerey Han: Ara Bozuculuk Tanrısı.

8. Yabaş Han: Bozgun Tanrısı.

9. Uçar Han: Haber Tanrısı.

ETÜGEN

Yeryüzü tanrıçası. Toprağı ve yeryüzünü, ayrıca toprağa dayalı üretimi, tarımı ve hasadı temsil eder. Devleti, egemenliği ve ayrıca mecazen emeği ve helal kazancı simgeler. Toprağı ve toprakla ilgili tüm unsurları, bitkileri ve hayvanları korur. Konur (kahverengiye çalan kızıl) saçları vardır. İnsanların bilmediği bir yerde topraktan (kerpiçten) yapılmış evinde yaşar. Son derece alçakgönüllüdür.

Onun yaşadığı Ötügen (Ötüken) şehri Türklerin yeryüzünde ilk var olduğu ve oradan dünyaya dağıldığı yerin adı olarak da kabul edilmektedir. Orhun Irmağı kaynaklarını bu bölgeden alır ve Göktürk Devleti'nin başkenti de yine burada kurulmuştur. İnanca göre bütün büyük devletlerin başkenti burada kurulmalıdır ki devletler uzun ömürlü, bereketli olabilsin. Bazı kaynaklarda oğlunun adının Kılan olduğundan bahsedilir.

EV İYESİ

Evin koruyucu ruhu. "Ev Bekçisi" olarak da bilinir. Her evin kendi iyesi vardır. İnsanlarla birlikte aynı evde yaşar ve kimi zaman aileyi de korur. Bazen gözleri kor gibi yanan bir yılan olarak betimlenir. Bu nedenle evde görülen yılanın bereket getireceğine inanılır. Onu öldürmeden dışarı çıkarmak gerekir, aksi takdirde evin bereketi kaçar. İnsan biçimine girebilir ve ocak başında oturur. Bazen eşyaların yerini değiştirir. Ara sıra bağırarak insanları korkutur. Orta boylu, dağınık saçlı, esmer vücutlu ihtiyar bir erkek şeklinde betimlenir. Eve girildiğinde ona selam vermek gerekir. Yoksa küsüp gider ve evin bereketini de götürür, ev de bir süre sonra örene döner. Evi kara ruhlardan ve hastalıklardan koruduğuna inanılır. Ona kaz, tavuk, horoz, ördek gibi evcil kuş kurban edilir. Bir evden başka bir eve taşınılınca bir veda töreni yapılır ve bu tören sırasında Ev İyesi'ni yeni eve davet ederler. Bazen de onun için özel at koşulur ve onu eski evden yeni eve götürürler. Böylece onun gönlünü hoş ederek yeni mekânına alışması sağlanmış olur. Çuvaş kültüründe Ev İyesi'nin iki yardımcısı vardır:

1) Kilti Tura: Dam/Tam (ev) bekçisidir. Bu varlık genellikle karayılan olarak betimlenir.

2) Karta Tura: Damız/Tamız (ahır) bekçisidir. Genelde beyaz tavşan veya beyaz köpek kılığındadır.

GAL HAN

Ateş tanrısı. Ateşin ve ocağın devamlılığını sağlar. Moğol kökenli bir kavramdır. Al/Hal inancıyla bağlantılıdır. Türklerdeki Al (Hal) Ana'nın eril karşılığı olarak düşünülebilir. Tehlikeli bir varlıktır ve zaman zaman kızıp yangınlar çıkarır. Bu kelimeden türeyen ve ocak tanrısı olan Golomto Han adlı bir karaktere yine Moğol Mitolojisi'nde rastlamak mümkündür. Sibirya inançlarında ölüm ve hastalık getiren Kala adlı varlıklardan bahsedilir. Kala'lar yeraltında yaşarlar ve özellikle kalp hastalıklarına neden olurlar. Kaldaz denen ateş ciniyle de etimolojik bağlantısı bulunur.

GESER HAN

Abay Geser olarak da anılır. Türk, Moğol, Tunguz ve Tibet efsane kahramanı hakandır. Büke Beligte asıl adıdır. Moğol ve Tibet yönü ağır basar. Avrupalı araştırmacılar tarafından Sezar, Kayzer isimleriyle benzerliği dikkat çekmiştir. Moğol ve Tibet geleneğinde, gerçekleştirdiği akınlar ve yaptığı kahramanlıklar uzun destanlarda işlenmiştir. Tarihsel bir kişilik olduğu iddia edilmiş fakat ispatlanamamıştır. Mucizevi bir biçimde babasız doğmuştur. Tibet, Buryat, Bhutan, Moğol versiyonlarının hepsinde ortak motif olarak Geser olağanüstü bir doğumla dünyaya gelir. Bu yönüyle Moğolların Alankova adlı soy anası ve Hz. Meryem'in babasız çocuk doğurmalarını akla getirir. Hor görülen çocukluk yıllarından sonra hükümdar olur. Gökyüzünden tanrılar tarafından yeryüzüne gönderildiğine inanılır. Bir olağanüstü kahramanlık yaptıktan sonra ilk eşini elde eder.

Sonraki bölümlerde kavmini, insan kaynaklı ve insanüstü çeşitli tehlikelere karşı savunur. Halkını kurtarmak için gizli bir âleme yolculuk yapar. Türk destanlarındaki gibi yeraltına iner. Geri dönmeyi başarır. Bu durum destanda ölüp dirilme şeklinde görünür. Moğol, Tibet ve Ladakh halkları arasında bilinen bu kahramanlık destanın Türki desenlere pek çok açıdan uygun düştüğü ve Türk kaylarıyla (destanlarıyla) benzer yönleri olduğu açıkça görülür. Bu benzerliklerin ortaya çıktığı noktalar aynı zamanda hikâyenin de ana hatlarını oluşturur. Örneğin Kırgız kahramanları gibi çocukken yeraltına iner. Yeraltı geçidine kayalık dağlardaki bir delik veya oyuktan girer. Tıpkı Türk Şamanı Karaçak (Karaşah) gibi dişi bir ruh aracılığıyla yönlendirilir. Bu koruyucu ruh, yeraltındaki korkunç düşmanlara karşı ona yardımcı olur. Kırgız efsane kahramanı Bolot gibi, o da ölümsüzlük yiyeceği ve yaşam suyu taşıyarak dünyaya geri döner ve kavmini iyileştireceği otu elde etmek için cennete giden bir kuşun sırtına biner.

GEYİK ANA

Geyik tanrıça. Bedenindeki lekeler yıldızların işaretleridir. Bazı Türk boylarına yol göstericilik yapar. Ak Deniz'den çıkarak Göktürklerin atasıyla birleşmiş ve soyları türemiştir. Efsaneye göre her gün güneş batınca bir Ak-Geyik (Ak-Buğu) kılığında sulardan çıkıp gelen "Su Ruhu", mağarada yaşamakta olan Türklerin atasıyla buluşarak onu deniz altına götürür ve sabah olunca da geri getirir. Görkemli çatal boynuzları ve kanatları vardır. İnsan biçimindeyken çok güzeldir. Masal veya söylence kahramanları bir geyiği kovalarken peşinden bir mağaraya girer. Burada rastladığı güzel kızın aslında geyik kılığına girdiğini (veya biraz daha gerçekçi versiyonlarda geyikler ile birlikte yaşadığını) anlar. Cengiz Aytmatov bir kitabında Yenisey kıyılarındaki kabilelerin bir savaşta katledildiğini ve sağ kalan küçük bir kızla erkek çocuğun ölmek üzereyken bir "Buğu" (geyik) tarafından kurtarıldığını anlatır. Büyüyünce evlenen bu iki

gençten türeyen kabileye bu nedenle Buğu adı verilir ve onlar için "Maral Ana" kutsal bir varlıktır.

GEYİK ATA

Geyik tanrı. Bazı Türk ve Moğol boyları geyikten türediklerine inanırlar. Çoğu zaman soyun bir kolu Gökkurt'tan, diğer koluysa Gökgeyik'den gelmektedir. Kubamaral dokuz boynuzlu, boynuzları dokuz budaklı olarak betimlenir. Geyikli Baba gibi erenler halk kültüründe sıklıkla yer alır ve bunlar daha eski çağlardaki Geyik Ata anlayışının farklı bir yansıması olarak ortaya çıkmış inançlardır. Anlatılanlara göre bir bey avlanırken güzel bir maral (geyik) görerek peşine düşer ve bir süre kovaladıktan sonra geyiği bacağından okla vurarak yaralar. Fakat maral kaçarak yakınlardaki Abdal Musa'nın tekkesinden içeri girip kaybolur. Bey geyiğini geri istediğinde postunun üzerinde oturan Abdal Musa cüppesini yukarı kaldırır ve bedenine saplanmış oku gösterir. Bazen kutlu bir hayvan olarak erenlerin veya ozanların yanında yer alırlar: "Yaramı sarsınlar şehitler ile/Kırk yıl dağda gezdim geyikler ile." (Pir Sultan Abdal.)

GÖK ATA

Gökyüzü tanrısı. Daha sonra "Gök Tanrı" anlayışına ulaşan bir yaratıcı anlayışıdır. Moğollarda Tenger Etseg (Gök Baba) olarak anılır. Gök Ata insanları cezalandıran ve ödüllendiren ulu bir varlıktır, yaşam verici ve bereket dağıtıcı olduğu inancı yaygındır. "Göğün Oğlu" kavramıysa Türk-Asya halk inancında ışık şeklinde yeryüzüne düştüğüne inanılan kurtarıcı varlığı ifade eder.

GÖK HAN

Gökyüzü kağanı. Oğuz Han'ın ilk eşinden doğan oğludur. Türk yurdunun genişliğini ve enginliğini, devletin egemenliğini simgeler. Bu bağlamda göğün sınırsızlığı ve sonsuzluğu büyük öneme sahiptir. Gök Han'ın ongunu Sungur kuşudur ve maviye çalan bir rengi vardır. Kaynaklarda Sungur'un diğer kuşları avlamakta kullanıldığı belirtilir.

GÖK KATLARI

Eski Türk halk inancında göğün yedi, dokuz veya on dokuz katı olduğuna inanılırdı ve bunların her birinde farklı tanrıların oturduğu düşünülürdü. Göğün katlarında yaşayan başlıca tanrılar şu şekilde sıralanır:

1. Koça Han, Ak Ana, Ak Ata
2. Zada Han, Yel Ana, Yel Ata
3. Yayık Han, May Ana, May Ata
4. Yayuçı Hanım, Cey ana, Cey Ata
5. Kızagan Han, Od Ana, Od Ata
6. Ayzıt Hanım, Ay Ata
7. Mergen Han, Gün Ana
8. Kübey Hanım
9. Umay Hanım
10. Erdeney Han

11. Altan Han

12. Suvolta Hanım

13. Ağar Han

14. Suyla Han

15. Utkaçı Han

16. Ülgen Han

17. Kayra Han

18. Göktengri

Göğün 19. katında tüm her şeyin yaratıcısı olarak anılan "Tura" yer alır. "Tura" aslında artık gökten de soyutlanmış olan mutlak bir yaratıcı anlayışıdır. Diğer her şey onun varlığının bir sonucudur.

Yakutlarda Göğün Katları:

1. Alahçın
2. İyehsit
3. Cöhögöy
4. Hotoy
5. Suğorun
6. Cahın
7. Tanha
8. Çınıs
9. Ayığ

GÖK TENGRİ

En yüce yaratıcıdır. İnsan biçimli değildir, soyut bir kavram olarak yer alır. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onlara

hükmeden, cezalandıran ve ödüllendiren ulu bir varlıktır. İnsanların yaşamına doğrudan karışır, buyruklar verir, iradesine boyun eğmeyenleri cezalandırır. İnsanlara iktidar ayrıcalığı (kut) ve kısmet (ülüğ) bağışlar ama hak etmeyenlerden de geri alır. Şafak söktüren (tan üntüren) de odur. Yaşam vericidir, bilinen ve bilinmeyen her şeyi o yaratmıştır. Ölüm onun iradesine bağlıdır. Eski Türk inanışında Gök Tanrı tektir, eşi ve benzeri yoktur. Orhun Anıtları'nın belirttiğine göre Tanrı, evrenin ilk nedenidir ve her şeyin kaderini o çizer ve Göktürklerin kağanlık kurması onun isteğiyle olmuştur. İskitlerde Goytosır olarak geçen Tanrı'nın adının manasının Gök Tanrı demek olduğu iddia edilmektedir. Eski Türklerde Gök Tanrı'ya kurban olarak koç ve aygır kesilirdi.

GÖL İYESİ

Göl ruhu. Her gölün kendi iyesi vardır. Çu'ların ilk atasının mezarı bir göl içinde bulunuyordu ve buradaki bir ağacın dibindeydi. Oğuz Han ilk eşini bir gölün ortasındaki adada yer alan bir ağacın kovuğunda bulmuştur. Göllerde peri kızlarının oynaştığı ve erkekleri kandırarak suyun derinliklerine çekerek boğdukları söylenir. Anadolu'da kimi yörelerde dağ göllerinde yaşadığına inanılan varlıklara Göl Boğası (Su Boğası) denilmektedir. Bunların sabahın ilk ışıklarında görülebildiklerine ve daha sonrasında suya dalıp kaybolduklarına inanılır. Bir öyküde demirci ustası, Boğa Gölü kıyısında hayvanlarını otlatırken Göl Boğası, kıyıya çıkarak sürünün başındaki boğayla güreşmeye başlamış. Kendi boğasının yenilmesi üzerine demirci çok üzülmüş. Göl Boğası'ndan öcünü almak için çare düşünmüş. Kendi boğasına polat (çelik) boynuzlar yapmış.

Bir sonraki sefer Göl Boğası yine sudan çıkmış ve güreş başlamış, ama bu kez demir boynuzlardan aldığı yaralarla canı çok yandığından kaçmak zorunda kalmış ve gölü kana bulamış. Bugün göl

içerisinde yer alan yol şeklindeki bir kırmızılığın bu kan lekelerinin izi olduğuna inanılmaktadır. Bu olaydan sonra demirci ve ailesinin perişan olduğu söylenir. Van Gölü canavarı hikâyesinin kökeni de yine aslında aynı mantığa dayanır. Çünkü pek çok kimse gördüğünü söylediği yaratığın boynuzlu ve hatta mandaya benzediğini ifade etmektedir. Bu anlayışın kökeninde ruhsal varlıkların bazılarının boynuzlu olduğu inancı yatar.

GÜN ANA

Güneş tanrıçası. Göğün yedinci katında oturur. Türklerle bağlantılı bazı ön Asya kültürlerinde dişil olarak algılanmıştır. Günümüzde kızlara Güneş adının verilmesinin nedenlerinden birisi de budur. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, Türkçede "ana" kavramını akla getiren "Anadolu" sözcüğü de ilginç bir tesadüf eseri, eski Yunan dilinde "Güneşin doğduğu yer" demektir. Ziya Gökalp şöyle demektedir: "Eski Türk telakkisine göre, hakanla hatun gökle yerin evlatlarıydı. Güneş Ana ile Ay Ata onların gökyüzündeki temsilcileriydi. Hakanın mümessili olan Ay Ata, gökyüzünün altıncı katında, hatunun mümessili olan Gün Ana ise daha üstte, gökyüzünün yedinci katındaydı."

GÜN HAN

Güneş kağanı. Oğuz Han'ın göksel olan ikinci eşinden doğan oğludur. Yeryüzünün yaşam kaynağı olan ışıkları sebebiyle güneşe duyulan hayranlığın mitolojik dışavurumudur. Gün Han'ın ongunu laçin (şahin) kuşudur. Diğer kuşları avlamakta kullanılır. Gün Han altın bir otağ kurdurur. Sağ tarafına kırk kulaç yüksekliğinden bir

direk diktirir. Üzerine de altın bir tavuk koydurur. Çünkü altın, güneşin mecazi bir sembolüdür.

HADUR

Macar savaş tanrısı. Macarların eski inanışlarında bir savaş tanrısı olduğu kadar, ateş tanrısı olarak da bilinir. Macar Mitolojisi'nde Aran Ata (Arany Atya/Altın Baba) ve Hajnal Ana (Hajnal Anya/Şafak Anne) adlı tanrı ve tanrıçaların üçüncü oğludur. Nap Kiraly (Güneş Kralı) ve Szel Kiraly (Yel Kralı) adlı kardeşleri vardır. Cennette, Yaşam Ağacı'nın üstünde Arany Atya'nın bir kalesi vardır. Onun altında (gökyüzünde) Nap Kralı'nın "Altın Orman"ı ve daha aşağıda da (yeryüzünde) Yel Kralı'nın "Gümüş Orman'ı bulunurdu. Hadur ise en alttaki (yeraltında) "Bakır Orman"ın sahibidir. O tanrıların demircisi olarak görülürdü. Uzun saçları ve üzerine giydiği bakırdan bir zırhı bulunur. Bakır Macar kültüründe kutlu bir metal olduğundan, saf bakırdan yapılmış silahları vardır. Onun kendi yapmış olduğu "Tanrı'nın Kılıcı" adı verilen efsanevi silah Attila tarafından bulundu ve onun iktidarı, fetihlerdeki başarıları böylece güvence altına alınmış oldu. Eski Macarlarda savaşlardan önce Hadur için beyaz aygır kurban etme alışkanlığı vardı.

HADUR'UN KILICI

Savaş tanrısı Hadur'un kendi yaptığı "Tanrı'nın Kılıcı" adı verilen efsanevi silah. Bir insanın kullanamayacağı kadar büyük olduğu söylenir. Hadur'un Kılıcı (bazen Mars'ın Kılıcı) Attila tarafından bulunarak yanında taşıdığı efsanevi silahtır. Tarihçiler Priscus ve Jordanes üzerinden aktarılan hikâyeye göre bir çoban sürüsünden bir ineğin aksadığını fark etmiş ve hayvanın ayağını neyin kestiğini

anlamak istemiştir. Çoban kan izlerini takip ederek, toprağa gömülü kılıcı bulur. Kılıcın çok eski olduğu rahatlıkla anlaşılabildiği halde tek bir pas lekesi bile yoktur ve çoban durumu Attila'ya bildirerek bulunduğu yerden çıkarmasına vesile olur. Başka bir rivayete göreyse çoban kendisi çıkararak Attila'ya hediye etmiştir. Romalılar bu kılıcın kendi savaş tanrıları Mars'a ait olduğunu düşünmekteydiler. Ancak motif Türk (Ural-Altay) kökenlidir çünkü ineğin ayağını kesebilmesi için kılıcın yere tersine saplanmış olması gerekir ki bu tamamen Asya kökenli bir anlayıştır. Diğer kültürlerde kılıç yere normal olarak kabzası yukarda olacak biçimde saplanmış olarak bulunur. Anlatılanlara göre kılıç Attila'yla birlikte gömülmüştür. Kimilerine göreyse Katalanya Düzlüğü Savaşı'nda, Aetius ile çarpışırken kılıcın kırıldığı rivayet edilir. Bu olaydan sonra Attila duygusal bir çöküntü yaşar ve belki de sonraki yıl bu yüzden papayla anlaşarak Macaristan'a geri döner.

HAL ATA

Kötülük tanrısı. "Hal Dede" olarak da bilinir. Kızıl renkli giysileri olan, kızıl gözlü bir adamdır. İnsanları kandıran bir varlık olarak görünür. Sözcük kökeni itibariyle bakıldığında Moğolca "gal"le (ateş) bağlantılıdır. Kızıl giysiler giyer. Kızıl renkli ve ateş yalımına benzeyen sakalları vardır. Al Ana'nın eril karşılığı olarak da düşünülebilir. Al inancından kaynaklanan kötü bir ruhtur.

HARA

Ay tanrısı. Oğuz Han'ın soyunun Hara'ya kadar gittiği anlatılır. Göğün altıncı katında oturur. Gerçekte Oğuz Han'ın babasının adı Kara Han'ken bazı kaynaklarda "Ay" olarak gösterilmesi bu kelime

benzeşimi nedeniyledir. Yani Oğuz Destanı Buryat-Moğol kültürüne geçerken Türkçe "Kara" kelimesi Buryatça "Hara" (gırtlaksı "H" ile Xara, Khara) olarak algılanarak bu dildeki "Ay" manasında düşünülmüştür. Urartu mitolojisinde özellikleri tam olarak tespit edilememiş olan "Hara" adlı bir tanrı vardır.

HARSA

Kuduz cini. Kuduz köpekleri ve saldırgan inekleri vardır. Kendisinin ve sahip olduğu bu hayvanların gözleri kurumuştur. Harsalar hayvanlarda kuduza neden olurlar. Yaşadıkları yerler çok soğuktur. İnsana baktıklarında onu gören kişiler soğuk su dökmüş gibi titretirler. Yeni doğmuş bebekleri yerler ve beşikleri bozarlar. Çok çirkindirler.

HARKIT

Baca cini. Bacadan torba sarkıtarak çocukları kaçırdığı söylenir. Genellikle çocukların bazı tehlikeli davranışlardan kaçınmalarını sağlamak için başvurulan ve hakkındaki anlatılardan bu yönde yararlanılan bir varlıktır. Halk ağzında kullanılan bir tekerleme, "Harkıt! Bacadan torbanı sarkıt. Çocukları al da kaçırt..." şeklindedir. Bu torbanın içerisinde bazen çocukları kandırmak için şeker ve hediyeler yer alır. Bu bağlamda Ayaz Ata (Noel Baba) kişiliğinin olumsuz yansıması olarak görülebilir. Bazen çocuklara hediyeler getiren iyi niyetli bir varlık olarak anlatılsa da, genellikle bu hediyeleri bacadan aşağı sarkıtan ve içine giren çocukları torbasına alıp kaçıran gizemli bir varlıktır.

HIBILIK

Boğucu cin. Kötücül bir varlıktır, genellikle yalnız bir kadın kılığına girer ama kadın erkek ayırmadan herkesi rahatsız eder. İnsanların göğsüne çöker ve soluğu kesilene kadar boğazını sıkar. Uykudayken üzerine bastığı kişi yerinden kıpırdayamaz, dili tutulur. Kedi şeklinde görünür. Karanlıkta sessizce kaybolup gider. Bazen ölümlere neden olur. Yakalanacak olursa kurtulmak için yakalayan kişiye bolca altın verir. Başında sihirli bir börk vardır. O börkü ele geçiren kişinin zengin olacağına inanılır.

HIRTIK

Orman cini. Yakaladığı insanları boğarak öldüren sonra da yiyen bir canavar olarak tanımlanır. Üst kısmının insan görünümlü, ayaklarıyla bacaklarınınsa hayvan biçimli olduğuna inanılır. Bedeni tüylerle kaplı, ayakları terstir. İnsan kılığına girer, tuzağına düşürdüğü kişilerle konuşarak orman ya da akarsu kıyısına götürüp boğarak öldürür. Karanlıkta ortaya çıktığı için ondan korunmanın tek yolu ateş yakmaktır. Kuşkulanan kişi kendi bedeninin çevresinden ve ayaklarının altından ateş geçirmelidir. Öykünmeci (taklitçi) bir varlık olan Hırtık bu davranışı yineleyince tüyleri yanmaya başlar ve kaçarak kendisini suların içine atar. Hırtık'ın koşturduğu atlarını sabahları yorgun bir halde bulan kişiler eyerlerine veya sırtına yapıştırıcılar (özellikle reçine veya bal) sürerler. Böylece bu hayvana binen Hırtık'ın tüyleri oraya yapışır ve ineceği zaman bu tüyler kopacağı için canı yanar. Hırtık bundan sonra o hayvanı artık rahat bırakır. Akarsularda yaşadığı kabul edilen bir türüne Çay Hırtık'ı da denilmektedir.

HOTOY

Kartal tanrı. Bazı Türk boyları kartaldan türediklerine inanırlar. Yakutçada kartal anlamına gelen bu sözcüğün "Kuday"la (Tanrı) benzerliği de dikkate değerdir. Yakutlar Kutup Yıldızı'na "Hotugu Sulus" (Kuzey Yıldızı) adı verirler. Ancak anlam bu yıldıza tüneyen kartalla da alakalı görünmektedir.

HU HANIM

Gazap tanrıçası. Çok merhametsizdir, hiç kimseye acımaz. Çok şey bilir ama kötüye kullanır, yeryüzünde fitne çıkarır. Kara tilki kılığına girebilir. Yeraltındaki kara suların en dibinde yaşar. Beşiği kara kayadır. Kayalardaki gözle görünmez kapılar sadece onun sesiyle açılır. Bilinmezler âlemini bilir. Elinde demir bir asayla dolaşır. Kötülükler yapar, insanlar arasında huzursuzluklar ve anlaşmazlıklar çıkarır. Cinsel içerikli davranışları bulunur. Sürekli olarak kötülük düşünür ve kötü insanlara musallat olarak olumsuz davranışlarda bulunmaya iter.

HUNOR VE MAGOR

Hunların ve Macarların atası olarak kabul edilirler. Bu kardeşler kutlu bir geyiğin peşinde denizi ve bataklıkları geçerek Macaristan topraklarına ulaşırlar. Hunor soyağacında Hun kolunu temsil eder. Macarlara günümüzde verilen iki isimden birisi olan Hungar sözcüğü buradan gelir. Soyundan Atılay Han'ın (Attila) geldiği söylenir. Magor ise Macar kolunu temsil eder. Soyundan Almos Han'ın geldiği söylenir. Macarlara günümüzde verilen iki isimden birisi olan Magyar ise buradan kaynaklanır. Kimi görüşlere göre bu efsanenin

kökeni aslında çok daha eskilere kadar uzanmaktadır ve İskit (Saka) kökenli bir söylencenin gelişmesiyle oluşmuştur.

Avrupa dillerinde Macarlar için kullanılan "Hungar, Hungarus, Hungarn" (Ungar/Ungarn) isimlerinin kökeni "Onogur" kavmine dayanır. "Onogur" kelimesi ise "Onoğuz" (10 Oğuz kavmi) kavramından köken almaktadır. Bu kavram ayrıca "Uygur" adıyla da alakalı görünür. Bunlar gerçekte Macarların, Bulgarların ve Uygurların bir kısmının tabi olduğu Hun Konfederasyonu içerisinde yer almış Türkçe konuşan bir kavimler birliğidir. Ayrıca Ogur kelimesi Anadolu'dan daha batıya doğru giden kavimleri ifade etmek için kullanılan bir tabirdir ve Oğuz sözcüğüyle aynı kökten gelir ve hatta aslında birebir aynı kelimelerdir. Tarihteki birleşik Bulgar kavimleri de Batı dillerinde Onogun'dur ve yaşadıkları topraklarsa Onoguria olarak anılır.

IRKIL

Şamanların atası olarak kabul edilir. Yeryüzündeki ilk Şamandır. Türk Şaman törenlerinin ilk oluşturucusu olarak da bilinir. Şamanist gelenekte onun, üç yıl önce ölenleri bile dirilttiği, körlerin gözünü açtığı söylenir. Anlatıldığına göre o kadar güçlüdür ki, hiçbir tanrıyı tanımaz. Tanrı Ayığ Han onu yanına çağırtarak bu gücü nerden aldığını sorar. O da hiçbir yüce güç tanımadığını ve yaptıklarının kendi gücüyle olduğunu söyleyerek Tanrı'ya karşı saygısızlık yapar. Bunun üzerine Ayığ Han, Irkıl'ı ateşe attırarak yaktırır. Onun yandığı bu ateş gelecekte doğacak olan diğer kamların ruhlarını oluşturur. Onun adı Oğuz şecerelerinde "Irkıl Hoca" olarak yer alır.

IZIH

Hayvan tanrısı. Hayvanları ve özellikle atları ya da Idık olarak doğaya salınan azat kurbanları koruyan tanrıdır. Dağların zirvesinde yaşar. İslam'dan evvelki Türklerin inanışına göre doğaya bırakılan ve bir daha el sürülmeyen hayvana ıdık (ıdhuk) adı verilir. Bu hayvana yük taşıttırılmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz. Altaylardaki Yayık (Tufan) söylencesine göre Nama adlı kutlu kişinin içi havanlarla dolu olan gemisi sular çekilince "Iyık" adlı dağda karaya oturur.

İMRE

Bahar cinidir. İlkbaharda görünüp titreşen ışıklar saçarak göğe yükselir. Sonra buzların üzerine düşerek onları eritir. Oradan da yere girer. Bundan sonra ısınmış topraktan buhar yükselir. İmre/Emire baharın gelişini temsil eder. Bulgarlarda Zemire olarak bilinir. İlk cemre 20 Şubat'ta havaya ve yedişer gün arayla da suya ve toprağa düşer.

İN İYESİ

Mağaranın koruyucu ruhudur. Her mağaranın kendi koruyucu iyesi vardır. Geçmiş çağlarda yaşamış Türk boylarında kurbanlar sunulan ata mağaralarına sıklıkla rastlanır. Buralar yılın belli günlerinde ziyaret edilerek saygı gösterilen bir tür tapınaktır. Ata ruhlarının buralarda gezdiklerine veya zaman zaman uğradıklarına inanılır. İn İyesi de çoğu zaman bu ruhlarla ilişkilendirilir.

İNEHSİT

Doğum tanrıçası. Gülerek (gülümseyerek veya kahkahalarla) doğum yapan kadına hatta doğuran ev ve ahır hayvanlarına yardım eder. Gülme eski Türk kültüründe gizemli bir olgu olup bolluk, bereket getirdiğine inanılır. Asya Şamanizm'inde Kam (şaman) bazen doğarken gülerek hayata başlar. Bir kadının yapılan bir törenle krizler halinde güldürülmesi onun kısırlıktan kurtulacağı şeklinde algılanır. Ayrıca kahkaha cinselliği çağrıştırır. Gülüş bazen ölüyü bile diriltir masallarda.

İRLE

Ölüler tanrısı. Yeraltındaki kırk köşeli evinde yaşar. Evinin önündeki dokuz çam ağacına dokuz oğlu atlarını bağlar. Altaylara göre kötü ruhlar yeraltında yaşarlar ve yeryüzüneyse ancak kara bir hayvan kılığına bürünerek çıkabilirler. Örneğin kara kedinin uğursuz sayılması da yine bu anlayışla alakalıdır. Bu kötü ruhların arasında şekil değiştirme (kabulgama) yeteneği olanlardan birisi de İrle Han'ın kızıdır. Bu kız kara bir tilki kılığına girerek yeryüzüne çıkar; avcıları ve yolcuları peşine takarak, akıllarını başlarından alır ve onları çeşitli belalara, felaketlere sürükler. Avcılar saatlerce av hayvanının peşinde koşarlar ama bir türlü yakalayamazlar ve sonunda yorgunluktan bitkin düşerek kendileri avlanırlar ya da yollarını kaybedip hava kararınca bir uçurumdan aşağıya yuvarlanırlar. "Ava giden avlanır" atasözü bu anlayışın bir dışavurumudur. Altay geleneğinde İrle Han'a konur renkli bir at ve konur renkli bir inek kurban edilirdi. Bazen Erlik Han'la aynı tanrı olarak düşünülür. Benzer yönleri fazla olmakla birlikte, farklı tanrılar oldukları ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

İYE

Koruyucu, iyiliksever ruhlara verilen isim. Örneğin; Bağ İyesi üzüm bağını korur. Bu nedenle iyeler bazen "bekçi" olarak da adlandırılır. Bu ruhlar her bir doğal unsurun her üyesi için ayrı ayrı mevcuttur ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. Meselâ Ocak İyesi bir tek varlık olmayıp her ocağın kendi koruyucu ruhu vardır. Türk Mitolojisi'nde pek çok doğa unsurunun (özellikle de belirli bir anlamı ve değeri bulunanların) mutlaka bir iyesi vardır; Ağaç İyesi, Dağ İyesi gibi... Örnek vermek gerekirse Çuvaş halk inanışında Pürt İyesi (Yurt İyesi), Munça İyesi (Banyo İyesi), Vırman İyesi (Orman İyesi), Şıv İyesi (Su İyesi) önemli bir yere sahiptir. Bu varlıklar insanlardan kendilerine yâni dolayısıyla korudukları şeye karşı saygılı olmalarını beklerler. Öyle olmadığında kızarlar. İyeler bulundukları yerin temizliğine çok önem verirler, hatta bazen kendileri temizlik yaparlar. İnsanların da aynı şekilde bu varlıkları temiz tutmalarını ve kirletmekten kaçınmalarını isterler. Aksi takdirde öfkelenirler. Bunun dışında zararsızdırlar. Bu varlıklar korudukları nesnenin uzağında veya bağlı bulundukları yerin dışında güçsüzdürler, o yüzden oraları terk etmezler. Türk halk inancına göre aslında evrenin her yanındaki bu ruhlar bir bütündür ve birbirine bağlıdır ve onlara verilen isimler bir simgeden ibarettir. Hemen her şeyin iyesi olabilir. Örneğin: Taş İyesi, Çekiç İyesi, Çiçek İyesi... Bunlardan başka Altay Eezi (Altay Dağı'nın koruyucusu) gibi özel adlarla oluşturulmuş iye adları da vardır. Dolganlarda Eski Mallar İyesi şeklinde ifade edilebilecek bir iye dahi vardır. Kimi zaman soyut olguların veya olayların da iyesi bulunur; örneğin Çut Ezi (Kıtlık İyesi) kıtlıklara neden olan bir varlıktır. Çuvaşlarda Zenginlik İyesi, Dua İyesi, Ağlama İyesi, Kibir İyesi, Gece İyesi gibi varlıklara dâhi rastlanır. İye-Kul ise hayvan ruhu olup, şamanın emrinde hareket eder. Bir başka ilginç örnekse kazanın içinde yaşadığına inanılan Kazan İyesi'dir. Kazan, uzun süre kullanılmadığında canı sıkıldığı için kapağını oynatarak ses çıkarır. Hatta dirgen, tırmık, yaba, döven, kosa, orak, bel, kürek, kazma gibi

tarım araçlarının her birinin dahi iyeleri olduğu düşünülür. Bu nedenle, tüm iyeleri incelemek mümkün görünmediğinden genel bir sınıflandırma yapmak ve en çok tanınanları ele almak daha doğru olacaktır. İyeler başlıca iki ana sınıfa ayrılır:

1. Kök-Kal İyeleri (Gök-Kal yani Gök-Hava): Gök cisimlerinin koruyucu ruhlarıdır. Her bir gök cisminin kendi iyesi vardır. Bir görüşe göre sayıları 19 tanedir.

2. Yar-Sub İyeleri (Yir-Sub yani Yer-Su): Yerde bulunan ve sularla ilgili varlıkların iyeleridir. Her bir varlığın kendi iyesi bulunur. Bir görüşe göre sayıları 17 tanedir. Dağların eteklerinde, nehirlerde, pınarlarda, ormanlarda otururlar. Hakaslar bu iyelerin sadece iki tane olduğunu düşünürlerdi: Dağ Ezi ve Su Ezi.

Bunlardan başka Teleğütlerde dünyanın başından veri var olan İyezi adlı bir ruh bulunur ki belki de Baş İye olarak tanımlamak uygun olacaktır. İye anlayışının farklı tezahürleri bulunur. Örneğin Sibirya masallarında adı geçen ve bir devi yenen İtje adlı kahramanla eşyaların koruyucusu olan İtşi adlı tanrı/ruh bağlantılı görünmektedir. Halk inancına göre İye Vurgunu (İye Vuruğu/İye Vırını) önemli bir hastalıktır ve bir törenle sağaltım yapılır. Bunun için 41 tane küçük çörek (veya pide) hazırlanır. Özellikle de hastalanan küçük çocukların şifa bulması için bu ekmekler onun doğduğu yatağa koyulur. Bu uygulama ekmeğin temiz ve kutlu sayılmasıyla ilgili bir anlayışın sonucudur.

JALMUS

Masallarda adı geçen devasa bir yaratık; dev. Genellikle insan biçimli olarak betimlenir. Siyah ya da sarı renklidir. Kimi zaman alt dudağı yerde, üst dudağı gökte bir zenci olarak tanımlanırlar. Elinde çoğu zaman hayvan başlı bir sopası veya topuzu bulunur. Bu topuza çokmar denir. İnsan ve koyun yemeyi sevdikleri söylenir.

JASTIRNAK

Pençeli canavar. Dağlık alanlarda veya ormanlarda yaşar. Vücudu kıllıdır. Derisi koyu konur (kahverengi) olarak betimlenir. Bazen normal insan görünümüne, hatta güzel bir kız kılığına girer. Ancak gerçekte köpek başı gibi çirkin bir kafası vardır. Tırnakları çelik gibidir ve açtığında kartalın pençelerine benzer. Bazen de bakırdan olduğu söylenir. Ayaklarıysa keçi ayağını andırır. Bu yaratıklar aileleriyle birlikte yaşarlar ve onlara zarar veren olursa ömürleri boyunca intikam almak için peşine düşerler. İnsana suyun içindeyken zarar verdiklerine inanılır. Bu nedenle suda oynarken boğulmasından korkulan çocuklar onların adıyla korkutulur. İnsanların delirmelerine neden oldukları da söylenir. Kimi yörelerde Castırnak, Caskıynak ve Caskırnak birbirinin kardeşi olan üç farklı varlık olarak anlatılır. Karakırnak adıyla bilinen türleri de bulunur.

KALDAZ HANIM

Ateş tanrıçası. Ateşin koruyucusu olarak görülür. Başka bir görüşe göre mal (sığır) ve büyükbaş hayvanların koruyucusudur. Emrindeki olan canlılara Kaldazın adı verilir. Altay efsanelerinde anlatıldığına göre kel kadın şamanlar ölüleri bile diriltir. Güneşli bir günde kar yağdırır, fırtına çıkarır.

KALGANÇI

Kalgançı Çağ da denir. Kıyamet gününü ifade eder. Kalganan (sıçrayıp kalkılan) gün, dünyanın ve/veya evrenin yok olacağı daha

sonra tüm ölülerin tekrar diriltileceği gündür. Bu inanca göre yeryüzünün varlığı sürekli değildir. Günün birinde yaşam sona erecek ve tüm canlılar yok olacaktır. Kıyamet belirtisi olarak suçlar çoğalacak, günahlar artacak, insanlarda Tanrı korkusu kalmayacaktır. Nihayet İyilik Tanrısı Ülgen'le, Kötülük Tanrısı Erlik arasında çıkacak büyük savaşın sonunda tüm insanlık yok olacaktır. Denizin dibindeki dokuz çatallı Karataş dokuz yerinden ayrılacak ve demirden atlara binmiş dokuz savaşçı yeryüzüne saldıracaktır. Tanrı Bay-Ülgen tüm canlıların öldüğünü, kendisinden başka kimse kalmadığını görünce; "Kalkın ey ölüler!" diye bağıracaktır. Onun bu çağrısı üzerine ölüler mezarlarından kalkacaklardır.

KAM

Şamanlara Türk dillerinde verilen genel ad. İlkel topluluklarda doğaüstü güçlerle iletişime geçebildiğine inanılan din adamı. Ruhlarla irtibat kurabildiği kabul edilir. Dualarıyla hastaları sağaltabilir ve törenlerle kötü ruhları kovabilir. Aynı zamanda büyücü ve hekimdir. Değişik ritüelleri yerine getirir. Gök Tanrı tarafından görevlendirildiğine ve yine onun isteğiyle üstün güçlerle donatıldığına, bazı gizli bilgilere vakıf olduğuna inanılır. Her Şamanın kendi özel yöntemiyle ulaştığı coşa (vecd, trans) yani kendinden geçme halinde, ruhuyla göklere yükselmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak, bazı bilgilere ulaşmak, tanrısal ilhama erişmek gibi yetenekleri bulunur. Coşku halinde ruhlarla iletişim kurar. Bu coşkuya en azından başlangıç aşamasında ulaşabilmek için müzik ve ritim büyük öneme sahiptir. Dans ederek kendinden geçer. Maddi dünyayla olan bağlarını zihnen koparır. Bütün kamların çok derin sezgileri, geniş düş güçleri vardır. Derin bir coşkunluğa kapılarak kendinden geçer. Kendine gelene kadar gökleri ve uzayı, yeraltı dünyasını gezdiğine, ruhları gördüğüne, gizli âlemleri dolaştığına inanılır. Şamanlar ruhları egemenliği altına alarak ölüler (özellikle ata ruhları), doğal güçler (doğa ruhları) ve

şeytanlarla iletişime geçerler. Şaman, gerektiğinde kendisine yardımcı olacak ruhları dünyanın her yanına dağılmış olsalar bile çağırabilir. Bu çağrıyı genellikle davul veya tefini çalarak yapar. Ancak başka bir müzik aleti de kullanabilir, hatta bir çalgıya hiç gerek duymayabilir. Şamanizm'de tanrı-doğa-insan arasında sürüp giden ve hiç kopmayan bir bağlantının bulunduğu öngörülür ve Şamanın bu döngü içerisinde ruhlar âlemiyle insanlar arasında aracı olduğuna inanılır. Tanrı ilk Şamanı yarattığında onun evinin önüne dokuz dallı (Moğollara göre sekiz dallı) bir ağaç dikmiştir. Bu nedenle her şaman kendisini temsil eden bir ağaç diker. Bu ağaca "Turuğ" adı verilir. Rivayete göre tanrı Ülgen bu ilk Şamana "Senin adın bundan böyle Kam olacak" diyerek adını vermiştir. Yakutların geleneksel halk dininde anlatıldığına göre; ilerleyen zamanlarda tanrı Ayığ Han yeryüzüne üç Şaman daha göndermiş ve bunların çadırlarının önüne de yine birer tane ağaç dikmiştir. Dolayısıyla şamanların ağaçlarının bulunması, kutsal Yaşam Ağacı Ulukayın'ın yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü arasında bir köprü görevi gördüğü şeklinde algılanmasıyla ilgilidir. Moğollara göre Holongoto adlı kutlu kişi kamlığın dokuz derecesini düzenleyen gelenekleri oluşturmuş ve buyruğuna 99 erkek ve 99 kadın Şaman alarak Sayan Dağları'na çekilmiştir. Türk-Moğol kültüründe erkek Şamanlar için sıfat olarak "Toyun/Toyon" (efendi, sahip) tabiri, kadın Şamanlar içinse "Hotun/Hoton" (hanımefendi, kraliçe) tabiri kullanılır. Asya halk inanışına göre iki tür kam bulunur:

1. Akkam (Aktoyun): İyi ruhlarla iletişime geçen Şaman.
2. Karakam (Karatoyun): Kötü ruhlarla iletişime geçen Şaman.

KAMBAR

At tanrısı. Atları korur. İsminin başında bazen Yılkıcı (at sürüsü sahibi) sıfatı kullanılır. İskitlerden bu yana Türklerle iç içe veya kom-

şu olarak yaşayan ve etkileşim halinde bulunan Taciklerdeyse yıldırım tanrısı olarak görünür. Türklerde atların yıldırımdan yaratıldığı inanışı kabul görmüştür.

KAMOS

Kâbuslara neden olan kötü ruh, cin. Geceleri gelip, rüyalarda insanları korkutan ve ruhlarını alan biçimsiz yaratık. İnsanları uykuda yakalayarak götürür. Kimi zaman iriyarı, bazen de cüce görünüşlüdür. Keçiye benzediği de söylenir. Kedi gibi sessizce gezer. Gün ışığından korkar ve güneş doğunca kımıldayamaz. Tek başına uyuyan insanların çarpılmalarına veya nefeslerini keserek boğulup ölmelerine sebep olabilir. Kamos'un üzerine bütün ağırlığıyla çöktüğü insan, kanının çekilip damarlarının kuruduğunu sanır. Başında bulunan börk alınabilirse, bunu başaran insanın elinde börk büyüklüğünde altın kalacağı söylenir. Bazı görüşlere göre eski Ortadoğu (Moab, Asur) mitolojileriyle de bağlantılıdır.

KANIM HAN

Güven tanrısı. Yeryüzündeki dürüst ve güvenilir insanları korur. Ülgen Han'ın oğludur. Er Kanım olarak anılır. Güvenilirlik Türk inanç sistemindeki önemli kavramlardan birisidir. Bu isim "kan" kelimesiyle yakından ilgilidir. Kan hayat verici bir güç ve nesilden nesile aktarılan bir yaşam ve kalıtımsal özellik taşıyıcısı olarak düşünülür. Efsanelerde kahramanlar doğarken avuçlarında sertleşmiş bir kan pıhtısı tutarlar. Yeminler kan akıtarak yapılır. Efsanelerde kanla ıslanmış mendiller sürüldüğünde kör olan göz görmeye başlar. Kanları birbirine karışan ve süte damlatarak karşılıklı olarak içen insanlar kan kardeş olurlar ve ömür boyu hatta ölümden sonra bile soydan gelmiş kadar geçerli sayılır.

KARAGUŞ/ KARAKUŞ

Kuş tanrısı. Kuşlara hükmeder. Tanrı Ülgen'in oğludur. Şamanların göğe yaptıkları yolculuklarında ondan yardım aldığı söylenir. Ayrıca, Kam'ın tören sırasındaki bazı hareketler Şamanizm sonrasında bile kimi yörelerdeki kartal oyunuyla temsil edilmektedir. "Harahusta" veya "Karakustana" olarak bilinen bu oyunun aslında geçmişteki kökenlerinde Karakuş Han'a bir saygı içermesi, bu nedenle oynanmaya başlanmış olması da muhtemeldir. Türklerde kartal ve ona benzeyen sungur, doğan, atmaca, laçin gibi büyük ve yırtıcı kuşları tanımlamak amacıyla genel olarak onlara "karakuş" adı verilir. Geçmişte bu yırtıcı kuş türleri öte âlemlerle olan bağlantıyı temsil eden canlılar olarak da görülürlerdi. Hatta bunların bazı ruhları taşıdığına inanılırdı. Karakuşlar şamanların yardımcı ruhları olarak algılanır. Şaman yırlarında (şarkılarında) Karakuş'tan yardım istendiğine zaman zaman rastlanır. Teleğüt kamlarının davullarında simgeselleştirilmiş karakuş figürleri çizilirdi ve bunların tırnakları demirden olduklarını vurgulayacak biçimde son derece iri olarak resmedilirdi. Er Töştük'ü yutan karakuşun yavruları annelerine kendi dilleriyle dev bir yılanın ağzından kendilerini onun kurtardığını söylerler. Böylece karakuş onu karnından sağ olarak çıkartır. Karakuş masallarda yiğitleri bütün olarak yutar ama onlar kuşun karnından tekrar sağ olarak çıkarlar.

KARA HAN

Kara Ulus'un yani sıradan (soylu olmayan) insanların önderidir. On oğlu ve dokuz kızı vardır. Soylu olmayıp, halktan sıradan bir kişi iken sonradan hanlık elde edenleri veya devlet kuranları temsil eder.

Kara Deniz'de yaşar (Ak Deniz'in yanında ikincil öneme sahiptir). Bir efsaneye göre Kara Han gerçekte Gök Tanrı'nın oğludur ve babasıyla anlaşamayınca yeraltına inerek oranın hakanı olmuştur. Kara renk Türklerde gücü ve otoriteyi vurgular ve kuzey yönünün simgesidir. Bu açıdan bakıldığında tarihte yer alan Karahan Devleti'nin ismi tesadüfi değildir.

KARAKIZLAR

Kötülük tanrıçaları. Erlik Han'ın kızlarıdırlar. Adları bilinmez. Dümdüz, kuru, çıplak, kaygan bir yerde yaşarlar. Vakitlerini eğlenerek geçirirler. Göğe çıkan şamanı ayartıp yolundan çevirmeye çalışırlar. Bazen cinsellikle ilgili davranışlarda bulundukları anlatılır. Saçları karayılana benzer. Erkek kardeşleriyse Karaoğlanlar olarak bilinirler.

KARAKORŞAK

Hayvan cini. Eşek, köpek, domuz, keçi kılığına girdiğine inanılan bir varlıktır. İnsanları geceleri kaçırdığı söylenir. Geceleri çok fazla dışarıya çıkmanın doğru olmadığını vurgulayan bir halk anlayışının dışavurumudur.

KARAMAT

Sanrı cini. Kâbuslara neden olan, hezeyanlar ve psikolojik bozukluklar ortaya çıkaran kötücül varlık. Günümüzde şizofreni adı verilen ruhsal hastalığa benzer durumların geçmişte bu varlıkla ilin-

tili olduğu düşünülmüştür. Bu kavramın anlamı bazı kaynaklarda "kinci ruh" olarak da tarif edilir. Tatarcadaysa tam tersi bir manayla "hayırsever ruh" veya "koruyucu ruh" demektir. Azericede kullanılan "karamat basmak" (kâbus görmek) deyiminde yine bu varlıkla ilişkili olarak olumsuzluk içeren bir kavramla karşılaşılır. Çuvaşya'da çok köyde bulunan "Kiremet" adı verilen tabu alanı, ölen kişinin ruhunun yerleştiği yer anlamına gelir.

KARAOĞLANLAR

Kötülük tanrıları. Erlik Han'ın oğullarıdırlar. Erlik'in sarayını veya yeraltının kapılarını bekledikleri için "Kapı Bekçileri" diye de anılırlar. Dokuz kat yeraltını simgeleyen dokuz kardeştirler ve bunlardan biri Sokor (Tek Gözlü) ve bir diğeri de Çolok'tur (Tek Elli). Moğolların "Dokuz Kana Susamış Tanrı"ları ile benzerlik gösterirler. İnsanlara kötülükler getiren kara fırtınalar estirir, kan yağmurları yağdırırlar. Kız kardeşleriyse Karakızlar olarak bilinirler. "Karaoğlan" kelimesi Türk halk kültüründe gözü pek, korkusuz ve bazen de acımasız kimseleri tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. Görünüş olarak kara yağız kimseler için de tercihen kullanılır. Gözü pekliği, cesareti mecazen ifade eder. Dolayısıyla kavram, bu tanrıların görünümleri ve korkusuz olmalarıyla alakalıdır. Yeraltının daima karanlık bir diyar olarak algılanması da yine belirleyicidir. Karaoğlanların adları şöyledir:

1. Temir Han: Demir Tanrısı.
2. Karaş Han: Karanlık Tanrısı.
3. Matır Han: Cesaret Tanrısı.
4. Şıngay Han: Kargaşa Tanrısı.

5. Kümür Han: Kömür Tanrısı.

6. Badış Han: Felaket Tanrısı.

7. Kerey Han: Ara Bozuculuk Tanrısı.

8. Yabaş Han: Bozgun Tanrısı.

9. Uçar Han: Haber Tanrısı.

KARÇANA

Kar güzeli. Ayaz Ata'nın (veya Şahta Baba/Noel Baba'nın) torunudur. İsmin sonundaki Çana sözcüğü, çına (şına, şono) yani kurt manasını akla getirir. Ayrıca Kartoy (Kartuy/Kartay) denilen kış şenlikleriyle de alakalı görünmektedir. Tatarcada Karçana sözcüğü "kar kızağı" manası taşır. Asya'da bu ve benzeri şenliklerde genç kızlar mavi giysilerle Karçana kılığına girip Ayaz Ata ile birlikte çocuklara armağanlar verirler. Rus kültüründeki Snegurochka/Snegurka (Kar Kız) motifinin de etkisi altında kalmıştır.

KARLUK

Duman tanrısı. Tanrı Ülgen'e kurbanların ruhlarını iletir. İnsanların yaşamlarını denetler, bir değişiklik olursa Ülgen'e bildirir. İşareti dumandır ve yakılan kurbanlardan çıkan duman onun geldiğini gösterir. Karluk'un hoşuna gitsin diye ocağa su serpilerek duman çıkarılır. Genelde Suyla Han'la birlikte görülür.

KARTAL ANA

Kartal tanrıça. Şamanları yeryüzüne o getirir. Bir inanışa göre Şaman olacak bir çocuğun ruhu bir kartal tarafından yutulur. Sonra bu kartal güneşli, aydınlık bir bölgeye göç eder. Güneş burada ruhu besleyen bir unsur olarak görülür. Bu çayırların ortasında bir kızılçamla "kara kayın" vardır. Bu ağaçlar doğacak şamanın gücünü ve niteliklerini belirleyen birer semboldür. Kartal yumurtasını bu ağaçlardan birinin tepesine bırakır. Bir süre sonra yumurta çatlar ve içinden bir bebek çıkar. Dallara tutunmayı beceremeyen çocuk ağacın hemen altında bulunan bir beşiğe düşer. Kara kayındaki yumurtadan çıkan çocuk yeraltına yolculuklar yapabilen Kara-Kam olarak yeteneklerini kazanır.

KARTAL ATA

Kartal tanrı. Bir söylenceye göre Kartal Ata yeryüzüne inerek bir kadınla birleşir ve kadın ondan bir çocuk doğurur. Doğan çocuk yeryüzünün ilk ve en büyük Şamanı olur. Kartalın böyle yapmasının nedeni kendi dilini anlayacak bir insana sahip olmak istemesidir. Bu ilk şamanın kartalların dilini bildiği söylenir. Macar krallarının soyu da bir kartala (veya doğana) kadar uzanır. İlk Macar kralının annesi bir doğandan hâmile kalmıştır. Bu kadının rüyasında gördüğü doğan etrafında uçarak dokuz defa dolanmış ve ardından rahmine girmiş. Bir süre sonra da hâmile kaldığını anlamış. Çocuğun doğumundaysa sıra dışı olaylar yaşanmış. Bir Kırgız boyunun soy anası da yine gece rüyasında çadırına gelerek karnına giren bir doğandan hâmile kalmıştır. Yurtas kabilesi beyaz bir kartaldan türemiştir.

KARZIT

Temizlik tanrısı. İnsanlara temizliği öğretmiştir. Ülgen Han'ın oğludur. Ülgen'in oğulları içinde en duygulu olanıdır. Temizlik Türk kültüründe çok önemli bir yere sâhiptir. Su, ateş, toprak temizleyici unsurlar olarak görülmüştür. Su zaten bilinen en önemli temizleyicidir. Ateşin de gözle görülmeyen mikroskobik canlıları öldürdüğü günümüzde bilimsel bir gerçektir. Topraksa ölen canlıların gömülerek hastalıklara neden olmalarını engeller.

KATAY

Demircilerin koruyucu tanrısıdır. Dokuz davulludur. "Dokuz Han" onun buyruğundadır. Yeraltı tanrılarının soyundan gelir. Hiçbir üstün gücün egemenliği altına girmeyi kabul etmez. Yeraltındaki demir evinde yaşar. Yeraltında yaşadığı için kötü bir varlık olarak algılandığı halde aslında gerçekte iyiliksever bir tanrıdır. Ergenekon'dan çıkışta demir kayayı eriten demircilere o yardımcı olmuştur. Çırakların demircilik mesleğine kabul töreninde onların güçlerini sınar ve bu esnada onların canlarını yakar, hatta geçici zararlar verir. 40 boynuzlu boğasıyla deprem oluşturur. Bu boğa kızıp sinirlendiğinde ayaklarını yere sürtmeye başlar böylece hafif sarsıntılar olur. Burnundan solumasıysa hafif seslere dönüşür. Biraz daha kızdığındaysa ayaklarını yere vurur, böylece depremin şiddeti artar. Daha da çok kızınca boynuzlarını toprağa geçirip yeryüzünü sallar ve her yer sarsılır. Homurtularıysa depremin gürültüsünü meydana getirir. Geçmişte Katay Han'a kırmızı inek kurban edilirdi. Demirciler kurban olarak kesilen bu ineğin kanını çekiç, örs, körük gibi aletlerine sürerler ve hayvanın yüreğini de demirci ocağına atarlardı. Katay Han'ın koruyucusu olduğu demirciler ve biraz daha özelleşmiş bir mesleğin icracısı olarak takağçılar/takavcılar (nalbantlar) eskiden

Türk halk kültürü içerisinde önemli bir yer tuttukları gibi halk öykülerinde, masallarda ve efsanelerde de sıklıkla rastlanan figürlerdir.

KAYAKAPISI

Yeraltı dünyasına giden geçidin kapısıdır. Çok uzak diyarlardaki bir mağaranın içinde bulunur. Önemli kapıların veya geçitlerin bulunduğu mağaralar, in içinde in, kuyu içinde kuyu olacak şekilde karmaşık yerlerdir. "Demir Kaygan Geçit" ve "Kara Kaygan Geçit" olarak betimlenir. Bazen sürekli açılıp kapandığı için "acılar cabılar" (açılır kapanır) olarak tarif edilir. Kimi zaman çadırın bacası ve güneşliği olan Tünük/Tündük penceresi biçiminde düşünülür. Türk halk kültüründe uzun dehlizlerle birbirine bağlı olan yeraltı mağaraları her zaman ilgi görmüştür.

KAYIŞ

Çarpık cin. "Kayış Bacak" veya "Kayış Baldır" olarak da söylenir. Hava karardıktan sonra ortaya çıkarak tan vaktine kadar dolaşır. Eğri bacaklı, korkunç görünüşlü bir yaratıktır. Kendi ayakları üzerinde durup yürüyemediği söylenir. Çünkü elsiz ve ayaksız (sadece bacakları olan) bir ihtiyar görünümündedir. Bu nedenle de insanları aldatıp boyunlarına biner. Sonra kayış gibi bacaklarını insanın beline veya boynuna dolayıp onu bırakmaz. Lohusalara musallat olarak, omuzlarına ayakları önden sarkacak şekilde sımsıkı oturur. Sonra da yakaladığı kadından gezinmesini ister. Kimi yörelerdeki inanışa göre akarsu kenarlarında oturur, zavallı bir görünüşle boynunu büküp oradan geçenlerden kendisini omuzlarına alarak suyun diğer kıyısına geçirmelerini ister; hatta bunun için yalvarır. Ancak insanın sırtına binince karnından üç arşın uzunluğunda iki bacak veya yılana

benzer kollar çıkıp kişinin bedenine dolanır. Elleriyle de sıkı sıkıya kişinin boynuna sarılarak kendisine köle yapar. Kayış Baldır'ın tıpkı bacakları gibi boyu da (veya boynu) uzayabilir.

KAYRA

Baş Tanrı. Eski Türk dininde ve Şamanist halk inancında tanrıların en büyüğü ve en önde gelenidir. Her şeyin yaratıcısıdır. Mutlak üstünlüğü vardır. Göğün 17. katında oturur. Bazen Gök Tanrı'yla eşdeğer tutulur. Diğer tanrıları da o yaratmıştır. Dünyanın yaratıcısı olarak anılır. Her şeyden ve evren yaratılmadan önce o vardır. Erlik Han'ı cezalandırarak yeraltına gönder odur. Bu anlamda diğer tanrıların kendisiyle kıyaslandığında, emirlerini yerine getiren veya verdiği görevleri yineleyen birer melek konumunda olduğu yaklaşımı yanlış olmayacaktır. Ancak İslam öncesi Türk kültüründe melek veya benzeri bir kavram yer almaz. Bu sonuca yalnızca kıyaslama yapılarak ulaşılabilir. Evrenin yazgısını belirler. İyilik yönü ağır basar. Yeryüzünü yarattıktan sonra dokuz dallı bir ağaç (çam veya kayın) dikmiştir. Bu ağaç yerle göğü birbirine bağlayan Yaşam Ağacı "Uluğ Kayın"dır. İnsanların atası olan dokuz kişi bu ağacın dallarından türemiş ve Dokuz Boy (yani Dokuz Irk) bu kişilerin soyundan ortaya çıkmıştır. Kış mevsimini yeryüzünde yaz mevsiminiyse gökyüzünde geçirir. Değişik renklerde yıldırım çaktırır. Onun yıldırımına çarpılan kişi şaman olur. Ülgen, Mergen ve Kızagan adlı üç oğlu vardır. Eski kaynaklarda verilen bilgilere göre Ülgen iyilik ve bağışlayıcılığını yani merhametini; Kızagan intikamını ve cezasını yani öfkesini; Mergen'se bilgelik ve hikmetini yani aklını temsil ederler. Kayra Han görkemli bir varlığa sahiptir. Somut nitelemeler pek fazla yapılmamış ancak soyut yönü üzerinde daha çok durulmuştur. Ana ve ata olarak (hem eril, hem de dişil, yani nötr olarak) tanımlandığı kaynaklar mevcuttur. İnsan biçimli olarak pek fazla tasvir edilmez. Türklerin İslam'ı kolaylıkla kabul etmelerinin kökeninde Kayra Han'a ait bu

özelliklerin tek Tanrı inancına yönelik belirli bir zihinsel altyapıyı hazırlamış olmasının yattığı söylenebilir. Böylece İslamiyet'i kabulden sonra bu inanca uygun olarak mutlak tek Tanrı inancı yerleşmiştir. Bazı Batılı kaynaklarda adı Kuara (Kuğara) olarak geçer. Bu takdirde Urartulardaki "Kuera" ile bağlantılı görünmektedir. Bulgarlarda da bu isme rastlanır. Buna karşın Kuğara (Koğara) ile Kayra Han'ın aslında farklı tanrılar olduğunu öne süren görüşler de vardır. Altayların yanı sıra Ostyaklar gibi Türk kökenli olmayan bazı Sibiryalı toplumların mitolojilerinde de saygı duyulan bir tanrıdır.

KAZAN HAN

Oğuz boylarının başında ikinci sırada Kazan Han bulunur. Yiğitlere komutanlık eder. Bayındır Han'dan sonra en ileri gelen beydir. Kazan Han'ın mertliği, cesareti, tedbirli oluşu Oğuz yurduna huzur getirir. Annesine karşı saygılıdır, eşini gönülden sever, oğlunun vatanını milletini seven bir yiğit olarak yetişmesine çalışır. Düşman karşısında eğilmez, en zor anlarında bile kendisini değil halkının onurunu düşünür. Dede Korkut Öyküleri'nde, yöneticilere bir anlamda model olarak sunulur. Kazan kentinin kuruluşuysa bir hakanın şehrin yakınlarında değerli bir kazanını ırmağa düşürmesiyle açıklanır.

KAZIRGAN

Kötü ruhların cezalandırılması, ıslah edilmesi, doğruluğa gelmesi için geçici bir süre kaldığı ateş çukuru. Kimi zaman cehennemin en derin yeri olarak da ifade edilir.

KELÇE

Kel kahraman. Çok bilmiş, kurnaz ve talihlidir. Ukala, hazırcevap ve alaycı olarak da görünür. Aslında saçları uzundur ancak kendisini kele dönüştürerek öteki dünyaya bile gidebilir, göğün yedi katını ve yıldızları dolaşır. Türklerde kellik bir güç simgesi olarak algılanır. Kalçapatır (Kelce Batur) olarak geçtiği şiveler de vardır.

KELEY

Ülgen'in kızlarından biriyle topraktan türemiş bir şamanın evliliğinden doğan bir kişidir. Peltek dillidir. Moğollar ve Avarlar ilk atalarının kel olduğunu söylerler ve bu anlayışla bağlantılı görünmektedir. Bir görüşe göre Keloğlan adlı masal kişiliğinin oluşmasında rol oynayan arkaik tiplerdendir.

KEMPİR

Çok büyük yaratık, inanılmaz büyüklükte masal varlığı, dev. Başı bazen bulutlara değecek kadar uzundur. Kimi masallarda insanı yeraltına götürüp tutsak eder sonra da acıkınca yer. Bazen de yakaladığı kişiyi ters çevirip ağzına yaklaştırarak topuklarından kanını emer. Kazakların halk söylencelerinde devler yaşlı çirkin bir kocakarı şeklindedir. Değişik türleri bulunur:

1. Mastan (Mıstan, Bıstan) Kempir: Ağzından alevler saçar.

2. Zulman (Zolman, Jolman) Kempir: Her üç ayda bir doğum yapan dişi bir devdir.

3. Yalmavuz (Yolmağus, Jalmağuz) Kempir: Üç, yedi veya on iki başı vardır.

4. Yalbağan (Yelbeğen, Jelbegen) Kempir: Sarı veya siyah renkli bir devdir.

Kempir anlayışının at tanrısı (veya yıldırım tanrısı) konumunda bulunan Kambar Han'la bağlantılı olma ihtimali vardır. Kazak kültüründe ve komşu topluluklarda gökkuşağınaysa "Kempirkoşak" veya "Kambarkuşak" adı verilmesi bu iki kavram arasındaki ilişkiye bir kanıt olarak görülebilir.

KER

Kötü varlık. Çoğu zaman bir sıfat olarak kullanılır. O varlığın kötücül bir özelliğe sahip olduğunu gösterir. Hepsinde bulunan ortak bir özellik olarak tek ayaklı, tek gözlü, tek kollu, kel varlıklardır. Öteki âleme ait canlılar daima tek gözlü olarak betimlenir. Bu nedenle "ker" sözcüğünün "kör" anlamına geldiğini öne süren görüşler de mevcuttur. Sümerlerde "Kur" adlı bir yeraltı canavarı bulunur ki, yeraltında yaşayan varlıkların "ker" sözcüğüyle tanımlanmasının kökeni buradadır. Yeraltında yaşadığına inanılan ve insanı sakalıyla boğup öldürdüğü söylenen, dirsek boyundaki Kerle adlı kötü varlıklar da bunların bir türüdür. Bu sıfatla anılan altı önemli varlık bulunur:

- Ker Yutpa: Yeraltı Ejderi.

- Ker Abra: Yeraltı Yılanı.

- Ker Arat: Yeraltı Balığı.

- Ker Doydu: Yeraltı Balığı.

- Ker Köylek: Yeraltı Cadısı.

- Ker Ayna: Yeraltı Şeytanı.

KILA İYESİ

"İye-Kul" olarak da bilinir. Hayvanların koruyucu ruhudur. Her hayvan için farklı bir iye vardır. Kimi inançlarda bu ruh aynı zamanda bir Şamana aittir ve onun sağlığını korur. Çünkü onun başına ne gelirse Şamanın başına da aynısı gelir. O yaralanırsa Şaman da yaralanır. Yani bir hayvan türünü koruyan, onların sahibi olan bu iye aynı zamanda bir Şamanın da koruyucu ruhudur. Bu kavram, Şamanizm'de bulunan insan ve diğer canlılar arasındaki doğrudan bağlantının en ilginç örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu ruhlar genelde vahşi bir hayvan görünümünde olmalarına karşın bu ruhların gerçek biçimleriniyse Şamanların kendileri bile göremezler. Dağlarda gizlenirler ve yerlerini kimse bulamaz. Kimi söylencelere göre şamanı doğuran bu hayvandır. Ulu bir çam ağacının dallarında, kuluçkaya yatan İye-Kul'un koruduğu yumurtadan şaman çıkar. Bazı hayvanların ruhu kimi boylar için çok önemlidir, çünkü o hayvanın soyundan geldiklerine inanırlar. Bu boyların Şamanları kendilerini bu hayvanlara benzetecek biçimde giysiler giyinirler ve ona göre takılar takarlar. Her Şaman belirli bir hayvanın tonuna bürünebilir. Örneğin at, karga, atmaca, kuğu, kartal, turna, kakım, tavşan, deve, koyun, ayı, kurt, tilki, boğa gibi hayvanlar ongun (totem) olarak algılanan başlıca canlı türleridir.

KISIL/KIZIL

Öfke tanrısı. İnsanlara öfke duygusu verir. Yeryüzündeki kin ve nefret kendisinden kaynaklanır. Kızıl bir kılıcı ve kızıl bir topuzu vardır. Hiddetli bir görünümü vardır. Öfkelendiğinde gök gürültüsüne benzer bir ses çıkarır.

KIZAGAN

Savaş tanrısı. Göğün dokuzuncu katında yaşar. Kayra Han'ın oğludur. Çok kuvvetlidir. Orduları yönetmekte, savaşları kazanmakta, düşmanı yenmekte komutanlara yardımcı olur. Kızıl yularlı bir kızıl buğra (deve) sırtındadır. Asası gökkuşağıdır. Kızıl renkle simgelenir. Savaşçıları korur. Kuvveti sembolize eder, savaşçılara ve askerlere kuvvet verir. Onların yenilmez olmalarını sağlar. Bazen çok az sayıda askerin kendisinden kat kat fazla büyüklükteki orduları yendiğine tanık olunur. Tarihte bu gibi vakalara rastlanması hiç de az değildir. İşte bu gibi olaylarda Kızagan'ın yardımcı olduğuna inanılır.

KİMSENE

Türk ve Altay halk inancında -evlerde yaşayan anlamında- "ev cini" demektir. Cinlerin adlarının telaffuz edilmesinin onları çağırmak anlamına geleceği gerekçesiyle uygun bulunmaması ona "Kimse, Kimsene" gibi örtülü isimler verilmesine neden olmuştur. Özellikle evlerde yaşadığı düşünülenler için bu tabirler tercih edilir. Ev içinde kavgaları ve dargınlıkları hiç sevmez ve böylesi durumlarda evi terk edebilir. Hasat zamanı harman yerine veya saman taşınan ağıla gidip çalışanlara yardımcı olur.

KİŞTEY

Zina tanrıçası. Baştan çıkarıcı, ayartıcı tanrıça. Sekiz gözü vardır. Siyah bir tilkiye dönüşebilir. İnsanları zina yapmaya, evlilik dışı ilişkiler kurmaya iter. Türk inancında zina büyük günahlardandır.

KORBOLKO

Ateşi insanlara getiren efsanevi kuş. Tanrı Ülgen tarafından gönderilerek bazı söylencelerde ateşi, bazen de yakmaya yarayacak olan çakmaktaşlarını getirdiği söylenir. Bu taşların biri ak, diğeri karadır. Birbirine sürtünce kıvılcım çakar. Kimi söylencelerdeyse Tanrı Ülgen bu kuşun kılığına girerek kendisi getirmiştir bu taşları.

KOROSUN

Sağlık tanrısı. Hastalıkları iyileştiren aydınlık yüzlü bir ihtiyardır. İlave olarak daha özelde "çiçek sayrısı" (çiçek hastalığı) denilen ve eski dönemlerde oldukça tehlike arz eden bir rahatsızlığa şifa veren tanrı olarak görülür. Bu hastalık vücutta çiçek gibi açan kızarıklıklarla ortaya çıktığı için bu şekilde anılır. Türklere göre çiçek sayrılığı yedi kardeştir (yedi türdür) ve korunmak için Korosun Han'dan yardım istenir.

KÖRMÖS

Ruhani varlıkları ifade etmekte kullanılan bir kavramdır. İyilik ve kötülük yapan ruhların tamamına verilen bir addır. Önderleri "Kürmez Han" olarak bilinir (Maniheizm sonrasında ruhlar tanrısı Hürmüz'le özdeşleşmiştir). Yerüstünde yaşayan ruhlar, su ve toprak altında yaşayan ruhlar, gökyüzünde yaşayan ruhlar olmak üzere yaşadıkları alana göre değerlendirilirler. Körmösler en çok gün batımında ve gün doğumunda ortaya çıkar ve etkin olurlar. Bu yüzden tehlikeli sayılan bu vakitlerde uyumak uygun görülmezdi. İnanışa göre insanların ruhlarını ele geçirebilirler. Bu bağlamda "Körmöslü" kavramı ruhsal hastalığı olan kişi anlamında kullanılır. Körmösler üçe ayrılır:

1. Aruğ (Arı) Körmös: İyicil ruhlardır. İnsanları ve ailelerini korurlar. Ülgen'in emrindedirler. Yeryüzünde iyilik yaparlar. Tanrı'nın görevlendirdiği varlıklar olan melekler bu grupta yer alır.

2. Caman (Yaman) Körmös: Kötücül ruhlardır. Yeraltı dünyasında Erlik'in hizmetkârıdırlar. İnsanların canını alıp götürebilirler. Şeytani varlıklara Sokor Körmös (Kör Melek) adı verilirdi.

3. Kal (Gal) Körmös: Acıklı ruhlardır. Eziyet çekerler. Kötülük veya iyilik yapamazlar. Sözcüğün kökeninde gal/kal (ateş) manası bulunur.

Bunlardan başka ölen insanların ruhlarının Körmös'e dönüştüğü inancı yaygındır. Örneğin Yakutlarda ölülerin başıboş dolaşan ruhlarına Üğör adı verilir. Kaza sonucu ölmüş olan insanların ruhlarına Obun, intihar edenlerinkine Alban denilir. Ataların ruhlarıysa Ozor olarak anılır.

KÖRTİGES

Hastalık cini. İnsanlar üzerinde türlü çeşitli hastalıklara neden olabilirler. Yaygın olarak insanların el ve ayaklarını tutmaz hale getirirler.

KÜBEY

Doğum tanrıçası. Dişiliğin simgeselleştiği tanrıçadır. Çocukların ve kadınların koruyucusudur. Yeryüzünde saf ve temiz olan şeyleri korur. Bazen temizlik tanrıçası olarak da görülür. Doğum yapan kadınlara yardımcı olur, çocuğa ruh verir. Gökten inerek doğum yapan kadının yanında durur, onun ağrılarını hafifletir. Fakat kadın onu

göremez. Süt Gölü'nden yanındaki tulumlarla getirdiği sütü doğacak çocuğun ağzına damlatır. Böylece daha fazla süt isteyen çocuk annesinin karnından dışarıya çıkmak ister. Çocuk doğduktan üç gün sonra gider. Kökünden Bengisu (Yaşam Suyu) akan kutlu ağaç Ulukayın'ın (Yaşam Ağacı'nın) içinde yaşar. Kübey Ana'nın ayaklarıyla bacakları ağaç kökünü andırır ve göğsünden sağaltıcı özelliği olan bir süt verir (Bu aslında onun Yaşam Ağacı'yla özdeş olarak görülmesinin ve verdiği sütün de Bengisu ile eşdeğer tutulmasının bir sonucudur). Yaşam Ağacı ve Kübey'in her ikisi de ışık saçarlar. Yarı beline kadar çıplak, uzun saçlı, orta yaşlı bir görünümündedir. Bedeni hafif zayıftır. Ciddi bakışlıdır. Tatarlarda insanları övünmeye teşvik eden Kupay adında bir ruh vardır.

KÜLDÜRGİŞ

Güldürü cini. Ormanlar ve çöllerde yaşadıklarına inanılır. Bu varlıklar çok büyük göğüsleri olan kızlardır. Özellikle yalnız gezen insanların yollarını keserler yakalayınca da onları güldürecek davranışlar sergilerler ve kimi zaman da gıdıklarlar. Bazen bu kızların cinsel içeriği bulunan davranışlar sergiledikleri de anlatılır. Çünkü gıdıklama ve kahkahayla cinsellik arasında daima bir ilgi bulunduğu düşünülür. Yalnızken sürekli kendi kendine gülen insanların halk arasında deli olarak nitelenmesinin veya o kişilerin uyarılmasının kökeninde de yine bu davranış biçiminin ruhsal varlıklara bağlanmasıyla alakası vardır.

KÜMÜR

Kömür tanrısı. Kapkara bir görünümü vardır. Erlik Han'ın oğludur. Gömleği kara dumandandır. Yeraltında yaşar. Kötü ruhların ve şeytanların başı ve yöneticisi olarak görülür.

KÜPEGİREN

Evler yıkan, bozgunculuk yapan sonra da küpe girip saklanan ve şekil değiştirebilen bir kadındır. Azerbaycan masal karakterlerinin en kötü olanlarından biridir. Bir an için güzeller güzeli de olabilir, gerçek çirkin görünümüne de bürünebilir; gökyüzüne de çıkabilir, yere de inebilir.

LAK-RAK-ZAK

Üç efsane ülke. Bu ülkelerin kendi adlarıyla anılan hakanları vardır: Lak Han, Rak Han ve Zak Han. Oğuz Han bu ülkelere seferler düzenleyerek fethetmiştir. Moğol İmparatorluğu'nda seyahat eden Avrupalı gezgin Rubruk'a göre Başkurtlara komşu olan "Ilac" adlı bir kavim bulunur. Marco Polo da "Lac" ülkesinin son derece karanlık bir diyar olduğundan bahseder, ancak buralara dair bilgileri başkalarından duyarak edinmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Oğuz destanlarının bazı versiyonlarında bu ülke "Ulak" olarak anılır. Slavca "Valah/Vlah" sözcüğüyle ilişkilendirerek buranın Avrupa'da bir bölge (Eflak) olduğunu öne sürenlerde bulunur. "Rak/Irak" ise doğrudan günümüzdeki "Irak" topraklarını akla getirir ancak bu hususta bu kadar kestirme bir sonuca varmak doğru değildir. Bir Arap ülkesi olan Irak'ın adı Arapça kıyı, kenar ve suyu bol, bereketli gibi manalarla ilişkilendirilir. Izak kelimesi de genellikle Fars Mitolojisi'ndeki "Zahhak/Zahak" adlı kişiyle alakalı görülür. Bu iddialara karşın kelime köklerine bakıldığında Irak ve Izak sözcüklerinin Türkçe uzaklık bildirdiği görülür. Ulak/Ilak ise bağlamak, birleştirmek manaları içerir ve yine uzak bir yere haber götürmek anlamı vardır. Dolayısıyla bu kavramlar çok uzak diyarları tanımlamak için kullanılan mitolojik ve düşsel ülkeler olarak düşünülmelidir.

MAĞARA İYESİ

Mağaraları koruyan ruhlara genel olarak verilen isimdir. Türklerde mağaralar gizemli hatta kutlu mekânlardır. Örneğin kısır kadınlar mağaralarda duvarlardan damlayan suları içtiklerinde çocuk sahibi olacaklarına inanırlardı. Ata mağaraları da ataların ruhlarının barındığı veya ziyaret ettiği yerler olarak algılanırdı. Dolayısıyla Mağara İyesi'nin bu ata ruhlarıyla alakalı olduğu düşünülür.

MAL İYESİ

Atların ve sığırların koruyucu ruhudur. Türkler ahır hayvanlarını genelde dört türü esas alarak sınıflandırırlar: Atlar, inekler, koyunlar ve develer. Bu hayvan türlerinin bazıları farklı bölgelerde doğal koşullara uyumları ve beslenme kolaylıkları ölçütünde kısmen veya tamamen diğerlerine göre daha fazla yetiştirilirler. Mal kavramıysa aslında bu grupların tamamını kapsar. Ancak kimi yörelerde yalnızca büyükbaş hayvanlar (at ve inek) veya sırf inekler için kullanılır. Mal İyesi'nin hayvanlarla birlikte otlağa gittiği ve geri döndüğü, çoban başlarında yokken onlara göz kulak olduğu ve dağılmalarını engellediği, onları bir arada tuttuğu söylenir.

1. Davar (Tavar) İyesi: Koyun sürülerinin koruyucu ruhu.

2. Sığır (Sıyır) İyesi: İnek sürülerinin koruyucu ruhu.

3. Deve (Teve) İyesi: Develerin koruyucu ruhu.

4. At (Yunt) İyesi: At sürülerinin koruyucu ruhu.

MANAS

Heybetli, görkemli, büyük demektir. Ayrıca bu sözcük huy, mizaç, karakter anlamlarına gelir. Dolayısıyla sağlam karakteri ifâde eder. Ural- Kırgız destan kahramanı. Kırgızların bir ulus haline gelmelerinde büyük bir etkisi olmuştur. Hatta adını taşıyan destanın kendisi bile Kırgızları bir araya getirerek ortak bilinç aşılayan bir etkendir. Babasının adı Çakıp'tır (Cakıp/Yakıp/Yakup). Destana göre Manas annesinin karnında on ay kalmıştır. Anadolu'da karşısındakinin kendisini üstün görmesini eleştiren "Sen on aylık mısın?" sorusuyla bu motif ilginç bir benzerliğe sahiptir. Doğarken elinde bir kan pıhtısı tutmaktadır. Pek çok Türk söylence kahramanı gibi o da bir günde bir yaşına gelir. Altı yaşındayken güreşmeye başlar. Yedi günde yedi yaşına ulaşır. İlerleyen yıllarda büyük bir savaşçı olur. Ayrıca öldükten sonra tekrar dirilişi anlatılır. Yanında kırk yiğidi vardır ve bunların da kendi aralarında bir hiyerarşi bulunur. Manas'ın atının adı "Ak-Kula" ve zırhının adı ise "Ak-Kübö" olarak geçer. O yüzden şöyle denir: "Ak-Kula'ya at erişmez/Ak-Kübö'ye ok işlemez." Manas'ın karısı Kanıkay Hanım'ın da savaşçı Kırk-Kız'ı vardır. Manas dünyanın en uzun destanlarından biridir (kimi görüşlere göre en uzundur) ve aslında üç bölümden oluşur: Manas, Semetey ve Seytek. Yani Manas'ın oğlu olan Semetey'le, Semetey'in oğlu (Manas'ın torunu) Seytek'in serüvenleri de öyküye dâhildir. Birinci bölümde birlik fikri vurgulanır, ikinci bölümde kavga ve anlaşmazlıklar ele alınır, üçüncü bölümdeyse karmaşa ve dağılmaya neden olanların cezalandırılmaları anlatılır. "Manasçı" adı verilen destanı okuyucuları tarafından ezberlenir ve nesilden nesle aktarılır.

MANKURT

Türk, Altay ve Kırgız efsanelerinde bahsedilen bir kavramdır. Genel bir tabirle "bilinçsiz köle" demektir. Mankurt haline getirilmek istenen kişinin başı kazınır, ıslak deve derisi sarılır ve böylece elleri kolları bağlı olarak güneş altında bırakılır. Deve derisi kurudukça gerilir ve başı mengene gibi sıkar. Bunun sonuncunda insana inanılmaz acılar vererek aklını yitirmesine neden olur. Ters yönde uzamaya başlayan saçlar onun büyük acılar çekmesine sebebiyet verir. Böylece bir müddet sonra hafızasını yitirir, düşünemez hâle gelir. Hatta anne-babasını bile tanımaz. Efendisi ne söylerse itaat eder. Her isteneni sorgulamadan yerine getiren bilinçsiz bir köleye dönüşür. Ünlü yazar Cengiz Aytmatov'un 1980 yılında yazdığı "Gün Olur Asra Bedel" adlı eserinde, Kırgız destanlarından yararlanarak yeniden işlediği bir kişiliktir. Anlatılan öyküde Mankurt nihayet kendi annesini öldürür. Kitabın ardından tüm dünya literatüründe ilgi gören bu kavram siyasi sistemler içerisinde öz benliğini yitirerek kendisini kimliksizleştiren, kukla hâline gelmiş zavallı insan tipini simgeler. O geçmişiyle bağlarını koparmış, hafızasız kalmıştır, aklını başkalarının insafına terk etmiştir. Yani düşüncesi, anlayışı ve hatta vicdanı artık özgür değildir. Dolayısıyla bir anlamda yaşayan bir ölüye dönüşmüştür.

MAY ANA

Varlık tanrıçası. İnsanların koruyucusu, kollayıcısı ve gözeticisidir. Göğün üçüncü katında oturur. Kırk başlı bir kadındır. Kimi yerlerde gümüş saçlı sarı bir kadın olarak betimlenir. Evini havada kurar ve çocuklarını orada doğurur. Yay ve okuyla kötü ruhları çocuklardan uzak tutarak onları korur. Bayanay'la aynı kişilik olduğu öne sürülür.

MENERİK

Şaman hastalığı. Bir kişi bu hastalığa yakalanınca ağzından kan gelir ve böylece şaman olur. Şamanlığa doğuştan gelen bir yeteneği olan kişilerde görülen ve coşkuya (vecde, transa) erişmesini sağlayan sinirsel hastalığa denir. Altaylarda Şamanlık, soydan gelen (kalıtsal) bir özellik olarak görülür ve özellikle çocukluk çağında saraya benzer nöbetlerle ortaya çıktığına inanılır. Meneriğe tutulan aday önce büyük bir yorgunluk hisseder; gövdesi kasılıp titrer, bedeni hissizleşir, göğsü daralır, tuhaf sesler çıkararak ağlar, gözleri döner. Sonra aniden sıçrayarak ayağa kalkar ve deli gibi dönmeye başlar. Nihayet ağzından köpükler saçarak yere yığılır. Bu durum birkaç gün hatta birkaç hafta sürer. Yakutlarda Şaman olacak kişi ormanlara kaçar, kendisini ateşe veya suya atmak ister. Sonunda davulunu alıp çalmaya başladığında dinginleşerek kendine gelir. Kendisine bu görev verildiği halde Şaman olmak istemeyen kimselerin ya delirdiği ya da genç yaşta öldüğü söylenir. Şamanlığı bırakan kişilerde bu hastalığın yeniden başladığı pek çok defa kaydedilmiştir.

MERGEN

Akıl tanrısı. Aklı ve zekâyı temsil eder, bilimi ve felsefeyi simgeler. Bilgedir, hikmet sahibidir ve insanlara bilgelik verir. Her şeyi bildiği için her şeye gücü yeter. Göğün yedinci katında oturur. Oku ve yayıyla betimlenir. Bilgeliğiyle attığı ok hedefini şaşırmaz. Türk halk kültürü içerisinde hedefini kendisi bulan ok motifine masallarda zaman zaman rastlanır.

MİTE

Bit cadısı. Üstü başı pislik içinde ihtiyar bir kadın kılığındadır. Bazen 12-13 yaşlarında bir çocuğa dönüşüverir. Ormanlarda ve dağlarda yaşar. İnsanların arasına girip dolaşarak genç ve saf kızları kandırıp evine götürür. Sonra da onlara başındaki bitleri ve pireleri temizletir. Kızların dizkapaklarından kanlarını emer ve birkaç gün sonra öldüklerindeyse onları yer. Etrafına uyuz hastalığıyla bit ve pire saçar. İnsanların yabancılara inanarak bilmediği yerlere gitmemesi gerektiğini vurgulayan bir motiftir.

NİGEZ İYESİ

Ev ruhu. Evin temelinin koruyucu ruhudur ve yapının sağlam durmasını sağlar. Depremlerde evi koruduğuna inanılır. Yangın çıktığında veya eve hırsız girdiğinde gürültü çıkararak evde yaşayanları uyandırır. Hatta uyanmadıklarında ev sahiplerinin ayaklarını çekiştirdiği bile söylenir. Bodrum katta yaşar ve orada un eler, yün veya keten eğirir. Yukarıya yalnızca geceleri çıkar. Her insan onu farklı kılıkta görür, ancak genel olarak orta boylu, ak yüzlü, buruşuk derili, ak elbiseli, hafif kambur bir kadın olduğunu söylenir. Bazen gece yarısı uyanan insanlar evin içinde yürüme veya nefes alma sesleri duyarlarsa işte bu sesler ona aittir. Hatta o, beşiğinde ağlayan bebeği sallar, bulaşık yıkar. Bazen uyuyan kadınların saçlarını bile örebilir, sabah uyandığında bu durumu fark eden kadının örgüyü sökmesi iyi karşılanmaz, kendi kendine çözülmesini beklemek gerekir.

OBOT

Doyumsuzluk cini. Görünüşleri son derece çirkin ve korkunçtur. Ateşli gözleri, çok büyük dişleri ve iri kemikleri vardır. Sürekli yerler ama doymazlar çünkü yediklerini anında sindirirler. İçine girdikleri kişiler geleceği düşünemezler ve tüm servetlerini harcarlar. Bu varlıkların insanlar gibi aileleri ve evleri bulunur.

OCAK İYESİ

Ocağın koruyucu ruhu. Her ocak için farklı bir iye vardır. Ateş ruhunun koruyucu ve yardım edici özelliği vardır. Bu nedenle ateşe saygı gösterilmesi gerekir. Azeriler ocağa su dökmeyip kendiliğinden sönmesini beklerler. Çünkü aksi takdirde ocağın ruhunu öfkelenebilir. Eski Türkler evdeki yemekten bir parçayı ocağa atarak ona verirler. Bazen beyaz, bazen kızıl saçlı bir kadın olarak belirir. Türk kültüründe ocaklar çok önemli bir yere sahip olduğu gibi, aynı şekilde ocağın üzerine koyulan üç ayaklı kazanlar da önem taşır. Bunun kökeninde de Ocak İyesi'nin bu kazanların içerisinde barındığı anlayışı yer alır. Kazanlarda ve bazen de saclarda bulunan üç ayak geçmişi bugünü ve geleceği simgelerler.

OD (ATEŞ)

Türklerde ateş maddi ve manevi pek çok işlevi yerine getirir. Cezalandırıcı, temizleyici, tedavi edici, bereket verici bir unsur olarak da görülür. Bilinen somut, elle tutulur maddelerden farklı olarak algılanan ateşin şekilsiz ve yapısız oluşu onun kut kavramı ile ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Ateşin kurbanı göğe ilettiğine inanıldığı

için sunular veya kurban etleri kısmen veya tamamen yakılır çünkü ateşi insanlara Tanrı vermiştir. Tanrı Ülgen'in gökten bir kargayla gönderdiği (veya bizzat kendisinin getirdiği) biri kara, diğeri ak iki taşın arasına kuru otlar konularak birbirlerine vurulması sonucu ateş elde edilmiştir. Kimi anlatılara göre ilk ocağı da Tanrı Ülgen kurup insanlara bırakmıştır. Bazı söylencelerde güneş, ay ve od kardeştirler ve hepsi de Yıldırım'ın (Yıldırım Tanrısı'nın) oğludurlar, dolayısıyla ateş yıldırımdan yaratılmıştır. Bilimsel mantık çerçevesinde bakıldığında insanoğlunun ateşi gerçekten de düşen bir yıldırımın yaktığı bir ağaçtan elde etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Şamanizm'de diğer ruhlara dua edebilmek için ilk önce ateşin ruhuna adak vermek gerekir. Ateş insanoğluna her şeyi söyleyebilir, onları uyarabilir, hatta bazı şeyleri öğretebilir. İyi insanları koruması, yardımcı olması mümkündür. Ateş mecazen farklı içerikleri de barındırır, örneğin "aşk ateşi" kavramı, aşkın verdiği enerjiyi ve yaşama bağlılığı (yanarak küllerinden yeniden doğuşu) ifade eder. Ateş üçe ayrılır:

1. Ayıhı Od: İyi ruhlara aittir. Yıldırım düşmesiyle elde edilen ve Tanrı'nın gönderdiği kabul edilen ateştir. İnsanların hizmetinde kullanılır.

2. Abahı Od: Kötü ruhlara aittir. Sıcak vermeyen soğuk bir ateştir. Soğuğun yakıcı özelliğiyle de bağlantılıdır. "Soğuk yaktı" tabiriyle benzer bir olgu anlatılır.

3. Uluğ Od: Tanrısal ateştir. Dünya yaratıldığından bu yana var olduğuna inanılır.

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te, hiç sönmeden yanan bir ateşin içinde bulunduğu "Sönmez Od Anıtı" yer alır. Bu tür anıtlar dünyanın pek çok yerinde bulunmakla beraber Türklerde özel bir öneme sahiptir. Kimilerince "sönmez ateş" kavramının Pers ateşperestliğiyle (Mecusilik) bağlantılı olduğu öne sürülmüştür; hatta eski Türklerdeki ateşe saygıyı ön plana çıkaran "Od İnancı" ile aralarında alaka kurulmaya çalışılmıştır, ancak bu ilişkilendirme çoğu zaman yanlış

bir yaklaşımdır. Bölgesel bazı etkilenmeler dışında bu iki anlayış birbirinden oldukça farklıdır ve Türklerde ateşperestlik (ateşe tapma, ona yönelerek ibadet etme) hiçbir zaman görülmemiştir. Türk kültüründe ateş ve yakıldığı yer kutsaldır, ancak bu eski Pers kültüründeki gibi ateşe tapma şeklindeki bir inanç değildir. Ateş doğanın gizemli bir unsuru olarak görülür ve ona saygı duyulurdu.

OD ANA

Ateş tanrıçası. Ocağı ve içindeki ateşi korur. Kırmızılar giymiş yaşlı bir kadındır. Ateşin yalımıyla dalgalanan kırmızı ipekten bir kaftan giyer. Gök yerden ayrılırken yaratılmış olan Od Ana al bir kısrak üzerinde gezinir. Ateşin yalımlarını simgeleyen uzun kırmızı ve örülmüş saçları vardır. "Kırık Baştu Kıs Ene, Odus Baştu Ot Ene" olarak tanımlanır. Göğüsleri çok büyüktür. Od Ana evlerdeki ve çadırlardaki her ocağa bir iye gönderir. Yedi oğlu vardır ve yedisi de ateş tanrısıdır. Yeryüzündeki ilk ocağı Ülgen'in kızları yakmıştır, sonra da Od Ana'ya emanet etmiştir. Dokuz Ateş Irmağı'nın kavşağında dokuz köşeli bakır bir evde yaşar. Evin ve ülkenin koruyuculuğunu da simgeler. Kendi çocuğunu (yani ateşi) yediği söylenir. Bu durum ateşin alçalıp azalan yalımlı doğasını çağrıştırır. Moğollarda evliliği simgeler. Karaçaylarda "Teb Ana" biçimi kullanılmaktadır.

OĞUZ HAN

Türklerin atası olan kahraman. İlk Türk devletinin kurucusu. Bütün yaşamı boyunca Gökkurt (Börteçine) kendisine kılavuzluk etmiştir. Tüm hayatı daha doğumundan başlayarak olağanüstü olaylarla iç içe geçer. Görünümü de sıradan insanlardan farklıdır. Yüzünün rengi maviye çalar, gözleri al (kızıl) renklidir, ağzı ateş gibidir.

Doğar doğmaz yemek yemiştir. Bir kez süt emip sonra çiğ etle karnını doyurmuştur. Çok çabuk büyümüştür. Gücü simgeleyen boynuzlu bir tacı vardır. Babası Kara Han'ı öldürür. Ormanda tek boynuzlu bir yaratıkla vuruşarak öldürmüştür. Gergedan olduğu söylenen bu varlık olasılıkla aslında bir şeytandır. Oğuz Han pek çok boya adlarını o verir (Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç, Karluk gibi). İki eşinden toplam altı tane oğlu olmuş ve bunların çocuklarından da Oğuz boyları türemiştir. Avlanırken bir ırmağın ortasında yer alan bir ada bulur. Bu adanın içerisindeki bir ağacın kovuğunda ışıklar saçan çok güzel bir kız oturmaktadır. Destanın içerisindeki unsurlar çözümlendiğinde Yar-Sub (Yer-Su) anlayışının bu kızla sembolize edildiği görülür. Kızın saçları akarsular gibi mavidir ve dişleri inci gibidir. Onunla evlenir ve üç oğlu olur. Aradan yıllar geçer, bir gün gökten güçlü mavi bir ışık düştüğünü görür ve yanına yaklaşığında ışığın ortasında güzel bir kız bulur (Gök-Kal yani "Gök-Hava" da bu kızla sembolize edilmiştir). İnanılmaz güzellikte olan bu kızın başında kutup yıldızı gibi ateşten bir ışık demeti vardır. Bu kızla da evlenir ve üç çocuğu olur. Rüyasında gördüğü Gümüş Ok'u isteği üzerine bulup getiren ilk üç oğluna bölerek paylaştırır. Aynı şekilde rüyasında gördüğü Altın Yay'ı da ikinci karısından olan çocuklarına paylaştırır. Lak (Ilak), Rak (Irak), Zak (Izak) gibi efsanevi ülkelerin kağanlarını yenerek buraları fetheder. Bazı benzerliklere dayanarak Mete Han'la özdeşleştirip tarihi bir kişilik olarak gösterilmesi makul değildir.

OKAY

Sihirbazlık tanrısı. Su altında yaşayan, öte dünyayla bağlantısı bulunan büyücü tanrıdır. Yaşadığı kalenin insan kanından meydana gelen bir deniz çevrili olduğu düşünülür. Tabanı denizde, tavanı gökyüzünde olan bu kale tamamen insan kafatasından örülmüştür ve avlusu hayvan kılığındaki insanlarla doludur. Onları bu kılığa Okay

Han sokmuştur. Bazen su içenleri sakallarından tutarak suya çektiği ve sonra da öldürerek kafataslarını aldığı söylenir.

OLONGO

Şiir şeklindeki kahramanlık destanı. Hemen her toplumda destanlar bulunur ve şiir biçimli olmaları nedeniyle daha çok ilgi çeker ve daha kolay ezberlenirler. Ancak Yakut Olongoları binlerce hatta on binlerce mısradan oluşabilen uzunlukları ve kendilerine özgü anlatım yapılarıyla dikkat çeker. Olongo anlatısı müzik eşliğinde gerçekleştirilebilir. "Er Sogotoh", "Ürüng Uğolan", "Nurgun Boğotur", "Abahtay Bergen", "Kulun Kulustur" gibi destanlar en önemlileri arasındadır. Örneğin "Nuyurgun Boğotur" bunların içinde en ünlü ve uzun olanıdır, şiir 36.000 dizeden oluşur. Olongolar Yakut folklorunda önemli bir yere sahiptir ve buna yönelik anlatı geceleri düzenlenir. 20. yüzyılın başında bile her Yakut köyünde birkaç tane Olongo anlatıcısının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu anlatıcılara Olongosut/Olonhosut (Olongocu) adı verilir. Yakutçada destan anlatmaksa "Olongolo" veya "Olonholo" fiiliyle karşılanır. Olongolorda anlatılan öykülerde üç dünya yer alır: Üst, Orta ve Aşağı dünyalar. "Üst Dünya" tanrıların yurdudur, "Orta Dünya" insanların yaşadığı kısımdır. "Alt Dünya" ise yeraltıdır, kötü ruhların âlemi olarak görülür. Evrenin ortasında "Aal Luuk Mas" (Kutlu Ulu Meşe) vardır ve kökleri Aşağı Dünya'ya kadar uzanır, dallarıysa Yukarı Dünya'ya kadar yükselir. Destanlardaki kahramanların maceraları sıklıkla buralarda geçer.

ONGUN

Ongun sözcüğünün Türkçede genel olarak kabul gören iki anlamı vardır:

1. Kutsal hayvan ve onun sembolize edilmiş figürü. Kendisinin soyundan gelindiği düşünülen ve saygı duyulan, kutsal kabul edilen hayvan, nesne veya varlık. Bereket ve uğur getirdiğine inanılır. Tengricilik inancına göre içinde bir ruhu barındırdığına inanılan nesnelerdir ve genellikle hayvan veya bazen insan biçimli heykelciklerdir. Diğer eski inanç sistemlerinde de bulunan totemle eşdeğer görülebilirler. Her boyun farklı bir kutsal hayvanı ve onu simgeleyen bir ongunu vardır. Bu genellikle kendi soylarını koruduğuna inandıkları bir hayvan türüdür ve bu hayvandan türediklerine inanırlar. Bazen rüzgâr bile bir ongun olabilir. Ongun hayvanlarını yemek, yaralamak ve öldürmek yasaktır. Yasaklara uymayanın başına felaketler gelir ve toplumdan dışlanır. Hatta bu hayvanların adlarını anmak dahi tabu olarak kabul edilir. Tarihi verilerden neredeyse tüm Türk boylarının bir ongunu olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar kurt, kaplan, dağ keçisi, koç, geyik, boğa, at, kartal, şahin, doğan gibi hayvanlardır. Daha sonra arma şeklini almış ve bunlara da "ongan" adı verilmiştir.

2. Bolluk, bereket, süreklilik. Bir varlığın çoğalma yeteneği (Geçmişte totemlerle ilgili görülürdü).

Bazı Ongunlar

Kotuz/Kutuz: Yabani boğa. Yüksek yerlerde yaşayan tüylü bir sığırdır. Kuyruğundan tuğ yapılırdı.

Sıgun/Sığın: Yabani geyik. Hükümdarlık simgesi olarak görülürdü. Denizden çıktığına inanılır.

Çugutur/Çuğtur: Dağ keçisi. Karaçay-Balkar Türklerinin kültüründe çok önemli bir yere sahiptir.

Kıyat/Kıyand: Gergedan. Oğuz Kağan'ın ongunudur. Savaşarak onu yendiği destanda anlatılır.

Kuba/Kuva: Kuğu. Altayların bir kolu olan Ku'lar (Lebedler) kuğudan türediklerine inanırlar.

OPKAN

Vampir. Kan emici yaratık. Salgınların, kıranların, ruhsal hastalıkların ve ayrıca birçok belanın nedeni olarak görülür. Çuvaş halk inancında hızlı bir rüzgâr gibi gelen ve insanların düşüncelerinin bozulmasına sebebiyet veren yıkıcı, kötü bir ruhtur. O kendini görünmez kılabilen, çoğu zaman köpek kılığında dolaştığına inanılan bir varlıktır. Eskiden onu yatıştırmak için üç kara koyun kurban edilmesi gerektiği düşünülürdü: İlk koyun "Baba Vupkan"a, ikincisi "Anne Vupkan"a ve son koyun da "Tanrı Vupkan"a armağan edilirdi. Sözcük, yutmak ve yemek anlamlarıyla bağlantılıdır.

ORMAN İYESİ

Ormanın koruyucu ruhudur. Meşe ağacı kılığında veya bazen de kır saçlı, aksakallı bir ihtiyar olarak görünür. Uzun boyludur ve elinde uzun bir sopa vardır. Ağaçlara her yıl yeni bir halka ekleyerek onları büyütür. Keyfi yerinde olduğunda kalın sesle şarkı söyler. Ormandaki varlıklara zarar verenlerin veya aşırı ağaç kesenlerin başına daha onlar ormandan uzaklaşamadan bir felaket getirir. Tunguzlar bu varlıktan "Ura Amaka" diye bahsederler.

OTUY

Ateşin içinde oynayan kısa boylu bir cindir. Yedi karış uzunluğundaki sakalları kirpi oku gibidir. Sarı bir samura dönüşebildiği söylenir.

OYMAK İYESİ

Oymağın koruyucu ruhu. Eski Türklerde aile ve sülale gibi alt birimlerin üzerinde, toplumsal örgütlenmenin ilk aşaması oymaklardır. Dil, kültür ve akrabalık bakımından türdeşlik gösteren, yapısındaki aileler arasında din, kan, evlilik, soy bağı bulunan topluluklardır. Oymaklar bir araya gelerek boyları oluşturur. Pek çok boyun veya oymağın kurucusu olan ve kendi adını taşıyan bir atası bulunur. Bu ata genellikle o oymağın (ve zamanla boyun, hatta ulusun) koruyucusu olarak kabul görür.

1. Kazak Han: Kazakların atası olarak kabul edilir.

2. Kıpçak Han: Kıpçakların atasıdır. Bir ağacın kovuğunda doğmuştur.

3. Kırgız Han: Kırgız ulusunun kurucusudur. Yenisey Irmağı'nın kaynağında oturur.

4. Abakan Han: Hakasların ve Abakan Boyu'nun koruyucusudur.

5. Merde Han: Altay Türklerinin atası ve koruyucusu olduğuna inanılır.

6. Tileg (Dilek) Han: Teleğüt Türklerinin ilk atası olarak kabul edilir.

7. Türügeş (Türkeş, Dürkeş) Han: Türkeş Boyu'nun kurucusudur. Soyundan on boy türemiştir.

8. İlemen Han: İlemen Boyu'nun atasıdır. İl sahibi, il alan demektir.

9. Kuzar (Kozar, Hazar) Han: Hazar Boyu'nun kurucusu ve Azerilerin atasıdır.

10. Mugal (Moğol, Mungal) Han: Moğolların atası olarak bilinir. Sıkıntı verici bir bölgede yaşar.

11. Tatar Han: Tatar boyları onun soyundan türemiştir.

12. Saklab Han: Saklap Boyu'nun atasıdır. Saklamak ve sakınmak anlamları içerir.

ÖDÜGET HAN

Akarsu tanrısı. Akarsulardan sorumludur. Su kenarlarında yaşamakta ve gezmektedir.

ÖĞÜZ İYESİ

Akarsuyun koruyucu ruhudur. Her akarsuyun kendi iyesi vardır. Yaşlı bir kadın kılığındadır, dağınık saçları vardır. Çaylarda, derelerde, su kenarlarında yaşar. Köprüden geçerken suya bakanlara kızar ve başını döndürür. O kişi de suya düşer ve bazen de boğulur. İnsanları ayaklarından tutup suya çekebilir. Bazen çok sığ olan bir yerde insanlar onlarca kulaç derinliğe batabilirler, buna akarsu ruhunun sebep olduğu söylenir. Suyun kirletilmesi onu çok üzer ve pis şeyler dökenlerin başına belalar getirir. Bazen de kuraklığa ve hastalı-

ğa neden olduğuna inanılır. Akarsudan ilk defa su almaya giden bir gelin kendisine saçı (sunu) olarak çeşitli yiyecekler, süt, ekmek veya tahıl verir, hatta bozuk para atılabilir. Ara sıra onun sudaki canlıları beslemesi için peynir, çökelek, ekmek dökülebilir (Ya da balıkları beslemenin onu memnun ettiği düşünülür). 1950'li yıllarda bile Anadolu'nun değişik yerlerinde balıkların yavrulama mevsiminde köylerin içinden geçen akarsulara peynir ve çökelek döküldüğü bilinmektedir. Burada Öğüz İyesi'ni memnun etme amacı unutulmuş olsa bile, suya yiyecek dökme gelenek olarak belirli bir süre sürdürülmüş, sonra da bütünüyle kaybolmuştur.

ÖKSÖKÖ

Çift başlı kartal. Sağ kanadıyla güneşi, sol kanadıyla ayı kaplar. Yaşam Ağacı'nın tepesinde yaşar ve onun etrafında döner. Bakır tırnaklıdır, altın renkli kanatları vardır. Pençeleriyle ay ve güneşi tutar. Tanrı Ülgen'in sembolüdür ve onun güçlü bir bekçisidir. Şamanizm'de yer alan inanca göre yer ve gök arasındaki çelik kapıyı bu kuş tutar yani göğün kapısını bekler. Gökten yıldırımlar indirir. İki kartal yer ve göğün tam ortasında evrenin dönüşüne uyarak birbirlerinin etrafında dönmeye başlamışlar ve sonra da birbirleriyle kaynaşıp tek varlık olmuşlardır. Bu bağlamda gece ve gündüzü, ak ve karayı, aydınlık ve karanlığı (yaruk ve karuk), evrendeki çiftli zıtlığı simgeler. Ölümsüzlük suyunu içtiği söylenir. Kılıç kabzalarında bazen çift başlı kartal figürüne rastlanır.

ÖREN İYESİ

Harabenin koruyucu ruhudur. Örenler (eski yapı veya kent kalıntıları, viraneler) uygarlığın bozulma sınırları olarak görülür. Buralar korkulan yerlerdir ve ölümle iç içedir. Sabaha kadar kaynağı

bilinmeyen ışıklar yanar ve müzik sesleri gelir. Cin, peri, mekir, hortlak, meçkey gibi adlarla anılan varlıkların geceleri değirmenlerde, hamamlarda, terkedilmiş yapılarda, örenlerde, mezarlıklarda ve hanlarda dolaştıklarına, horoz sesi yada sabah ezanı duyulur duyulmaz dağılıp kaybolduklarına inanılır. Issız yerleri anlatmak için kullanılan "İn cin top oynuyor" deyimi bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında özellikle örenlerde ve mezarlarda gömü bulunduğu inancı halk arasında zaman zaman rastlanan bir durumdur. Hatta bu tür yerlere kimsenin girmeye cesaret edemeyeceği düşüncesiyle altın veya hazinelerin bir çömlek içinde harabelere veya viranelere gömülmesi geçmiş dönemlerde zaman zaman karşılaşılan bir alışkanlıktır. Türk halk inancında "ıssız" sözcüğü "ıs"sı (iyesi, yani koruyucu ruhu olmayan) yerleri ifade etmekte kullanılır ki, bu tür yerlerin koruyucu ruhu olmadığı için artık tamamen kötü varlıkların eline geçtiğine inanılır. İşte örenlerin en tehlikeli olanları da bunlardır. Örenler veya terkedilmiş evler zaman zaman başka âlemlere açılan kapılar olarak algılanır. Çünkü burada artık insan varlığını temsil eden mimari yapı eylemsizliğe terk edilmiş, kısmen veya tamamen yıkılmış, çökmüş ve bir zamanlar insanın orada bulunduğunu gösteren eşyalar dağılmış, dökülmüş, kırılmıştır. Böylece orada uygarlık etkisini yitirmeye başlamıştır. "Ör/Yör" (ruh) sözcükleri üzerinden ruhların gezindiği yer manası içerir.

ÖT HAN

Zaman tanrısı. Zamanın geçişinden sorumludur. Zamanın akışını bazen hızlandırır, bazen de yavaşlatır. Gündüz ve gece, Türk inancında ak ve kara iki ip yumağıdır. Öt Han'ın bu yumakların sarılmasından sorumlu yardımcıları vardır. Yumaklar hızlı sarılırsa zaman hızlı geçer, yavaş sarılırsa, zaman da yavaşlar. Orhun Anıtları'nda şu muhteşem ifade yer almaktadır: "Öd Tengri aysar, kişi oglı kop ölgeli törimiş." (Kültigin Yazıtı.)

Bu cümle iki farklı biçimde günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir. Birinci görüşe göre "Zaman Tanrısı öyle buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış" anlamına gelmektedir. Muharrem Ergin ise "Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölümlü yaratılmış" şeklinde çevirmektedir. Zamanın geçişi insanoğlunun daima ilgisini çekmiş ve onu ölüme doğru götüren bu kavram korkutucu olmuştur. İnsan anlayışında zaman her zaman akışkan olarak algılanmıştır. Bu nedenle de akan bir ırmağa benzetilmiştir. Günümüzde bilimsel olarak da evrenin dördüncü boyutu olduğu bilimsel bir sav olarak öne sürülen zaman ve bağlantılı olarak uzay-zaman eğrilerinin esneyebildiği, hatta bükülebildiği çeşitli teorilerle kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

PAPAY HAN

Yıldırım tanrısı. Asya'da pek çok kültürde yıldırım tanrısı olarak anılır. İskitlerdeki yedi tanrısal varlıktan birisi olan Gök Tanrısı "Papayos" ile bağlantılıdır. Karısının adı ise Apay olarak bilinir. Baba (Babay) kelimesi yücelik bildiren bir kavram olması bakımından gök ruhlarıyla ilgilidir. Kutlu ve/veya soyut varlıkların adlarında yer alan tamlayıcı bir sözcüktür. Örneğin Burkut Baba, Zengi Baba, Kamber Baba, Çiftçi Baba ve Rüzgâr Baba gibi... Türbelerin adlarında da sıklıkla kullanılmıştır. Bu bağlamda eren/ermiş manası taşıdığı da görülür. Mesela Karaltı Baba, Hazret Baba, Şeyh Baba, Diri Baba, Kırklar Baba, Atlı Baba gibi... Moğolların en yüksek dereceli tanrılarından birisi olan Esege için aynı zamanda "babay" (ata) sıfatını kullanmaları bu anlayışın izlerini taşımaktadır. Babay sözcüğü Tatarca da "yaşlı adam" demektir ve çocukları yatağın altından kaçıran bir figür olarak görülür.

PAYNA

Çam ağacının koruyucu ruhudur. 21 Aralık'ta bu koruyucu ruh adına düzenlenen törende kendisi için at kurban edilirdi. Avrupa dillerindeki "pine" (çam ağacı) sözcüğünün kökeni de tıpkı çam ağacının dünyaya yayıldığı yer gibi Altaylardır. Bu durum dünyadaki yılbaşı kutlamalarında çamın bir sembol olarak kullanılışına da açıklık getirmektedir. Payna için düzenlenen kış töreni yılbaşı kutlamalarının kökenini oluşturur. Yakut takviminde Payna adlı bir ay vardır.

PAYNAGAN

Bağış Bayramı. Kış gündönümü olan 21-22 Aralık'ta düzenlenir. Güneşin ölüp ertesi gün yeniden doğduğuna inanılır, çünkü kışın en uzun gecesinden sonra gündüzler uzamaya başlar. Geçmişte bu bayramın koruyucu ruhuna (Payana/Payna) at kurban edilirdi. Bu ruhun her Altay boyunu kaza ve beladan koruduğuna inanılırdı. Paynagan Bayramı'na özellikle yaşlılar katılırlar. Ayrıca genç erkek ve kızlar burada birbirlerini beğenip çiçek vererek gönüllerini almaya çalışırlar, böylece evlenecekleri kişiyi seçerler. "Payna Bayramı" adı da verilen bu törende boyun nüfusunun artması için dua edilir; çünkü inanca göre boy ne kadar çok fazla nüfusa sahip olursa Payna da o kadar güçlü olur. Töreni yürüten (yöneten) şamanın doğaüstü yolculuğunda kullanacağı kılıcı yanında bulunur. Paynagan aynı zamanda Bayanay adlı tanrı ve "May Ana" adlı tanrıçayla da alakalı görülür.

PİTSEN

Maymun ruh. Çirkin yüzlü, kır saçlı bir kadına benzeyen maymun kılığındaki orman yaratığıdır. Kambur, uzun boylu, tüylü bu orman ruhu genelde boş av evlerinde yaşar. Ormana yalnız gelen insanları (genelde avcıları) bir uçuruma götürüp orada öldürür. Bu bağlamda ormanda yalnız gezilmemesi gerektiğini vurgular. Çocukları ailelerinden çalıp, eziyet ederek ıztırap içinde öldürür. Genç kıza dönüşür ve insanlarla ilişkiye girer. Anlatıldığına göre bir avcı ormanda güzel bir genç kız bulur ve onunla evlenir. Çok geçmeden hızla zengin olurlar. Ancak avcı bir gün eve geldiğinde onu kertenkele yerken, uzun dişli bir canavar biçimiyle görür ve korkuyla bağırınca da eşi de serveti de kaybolur. Kırgız kültüründeki "Mıstan"la bağlantılıdır. Mıstan Kempir çirkin bir kocakarıyı veya bir dev anasını ifade eder.

PURA

At ruhlarının tanrısıdır. Ülgen Han'ın oğludur. Şamanların göğe çıkmak için kullandıkları atlara "Pura" (Bura) adı verilir. Bunlar genellikle kurt başlı olarak betimlenirler. Bu atları şamanlara Pura Han hediye eder. Pura Han ve emrindeki Puralar şamanı kötü ruhlardan korurlar.

ROMUS VE ROMULUS

Kurt atalar. Roma Mitolojisi'ne Etrüskler aracılığıyla geçmiş olan bir söylence. Türk efsanelerinde yer alan kurt tarafından mağarada beslenen çocuk figürüyle birebir aynıdır. Romus ve Romulus iki

(veya ikiz) kardeştirler ve Roma şehrini kurmuşlardır. Bir ırmağa bırakılırlar ve dişi bir kurt onları sudan çıkararak bir mağarada emzirir. Daha sonra çiftçi bir aile tarafından bulunarak evlat edinilirler. Roma şehrini kurmak için de kurt tarafından emzirildikleri yeri seçerler. Bu yerin etrafını çevirirken tartışmaya başlar ve kavga ederler. Bu esnada Romulus kardeşi Romus'u öldürür (Asya Türk söylencelerindeki "baba öldürme" motifi burada kardeş öldürme biçimine dönüşmüştür. Ayrıca kutsal kitaplardaki Habil ve Kabil kıssası ile de benzeşmektedir). Böylece kurduğu kent devletinin ilk hakanı kendisi olur. Kardeşleri besleyen ve kara renkli olarak betimlenen kurtsa şehrin simgesi haline dönüşür. Kara Kurt (ve bazen de onun tarafından emzirilen çocuklar) Roma ve genel olarak İtalya'daki sanat eserlerine konu olmuştur. Özellikle kurttan süt emen çocukların işlendiği heykellerin bir kısmı bugüne kadar ulaşmıştır ve tarihi eser niteliği taşıyan mimari yapıların bünyesinde veya müzelerde sergilenmektedirler.

Etrüskler veya diğer adlarıyla Tirheneler eski çağlarda İtalya'ya Doğu'dan gelmiş olan bir halktır. Kendilerine "Rasna" (Rasana) derler. Kökenleri henüz tam olarak tespit edilememiştir fakat Kafkasya kökenli oldukları veya Anadolu üzerinden gelen bir kavim oldukları yönündeki iddialar öne sürülmektedir. Örneğin efsaneleri Kafkas anlatılarıyla benzerlikler göstermektedir, ölü gömme âdetleriyse (ahşap odalar şeklindeki mezarlar) veya sanat eserlerindeki tarz Anadolu kavimlerini anımsatır. Ayrıca Türklerle benzer bir kültürel yapıya sâhip oldukları anlaşılmaktadır. Mesela toplumsal yaşam içerisinde kadının etkinliği bu benzerliklerden yalnızca birisidir. O dönemki Avrupa klanlarına göre ileri bir uygarlık düzeyindedirler ve bu anlamda Roma ve Avrupa toplumlarının uygarlıklarının gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Örneğin bugün kullanılan Latin kökenli alfabelerin kökeni Tirhenelere dayanmaktadır. Bu alfabe Göktürk yazıtlarındakine benzemektedir. Dilleri, kültürleri ve özellikle de inançları zamanla içinde bulundukları Latin toplumlarından etkilenerek onlarla benzeşmeye başlamıştır. Örneğin Roma Mitolo-

jisi'ndeki tanrılara saygı göstererek onları da kendi tanrıları arasında saymaya başlamışlardır. Etrüskler daha sonra İtalyan kavimleri içerisinde eriyip kaybolmuşlardır.

SAÇILGA

Kansız kurban. Doğaya dökülerek verilen yiyecek ve içecek şeklindeki kurban. Farklı uygulama türleri de mevcuttur. Örneğin tahılga/takılga (tahıl sunusu) veya yağaşga/yağışka yani yakılarak sunulan yiyecekler gibi. Günümüzde de mesire alanlarına pikniğe gidenlerin "Kurdun kuşun hakkıdır" diyerek doğaya yiyecek (özellikle ekmek) bıraktıklarına sıklıkla rastlanır. Özellikle ateşe "saçı verme" geleneği geçmişte oldukça yaygındır. Anadolu'da bugün bile mantıksal bir gerekçe bulmaya çalışılarak (bilimsel anlamda pek mümkün gözükmese bile) "mikropları kırılsın" denilerek mangalda yiyecek pişirenlerin ateşin üzerine tuz serptiğine tanık olunmaktadır. Ayrıca geçmişte belirli bir öneme sahip olan sacla (pişirme aracı) saçılga uygulamasının yine alâkası bulunur. Kızgınlaşan sacın üzerine kullanmadan önce eski halk inancına göre tuz, un veya pişirilecek yiyeceklerden bir parça "saçı" olarak atılır. Eski Türk geleneğinde bahar aylarında derelere ve göllere dökülen sütler, çökelekler, peynirler, ekmekler hem bir saçı, hem de buralardaki canlılar için bir besin niteliği taşır.

SAMRAV

Gök tanrısı. Göklerin egemenliğini elinde bulundurduğu söylenir. Ural Batır söylencesine göre Samrav'ın iki karısı vardır; birisinin adı Kuyaş (Güneş) Ana'dır, diğeri de Ay Ana'dır. Bu eşlerinden birer kızı olmuştur. Güneşten doğan kızı Humay (Umay) adlı tanrıçadır, ki bu kızı Buzat'a (Boz At) biner. Ay Ana'dansa Ayhulu (Ayluh) adlı

kızı doğmuştur. Bu kızı da Sarat'a (Sarı At) biner. Bengüsu (ölümsüzlük pınarı) Samrav Han'ın ülkesinde yer alır ve onun tarafından korunur.

SANLAV

Bir bölgenin eşrafından olan, herkesçe tanınan ulu kişisi. Çocuklara ad verir, dua eder. Eskiden her köyün ya da boyun bir saygın kişisi bulunurdu. Doğan çocuklara (ergenlik çağına gelene kadar veya ad hak edene kadar) taşıyacakları ilk isimlerini verirdi. Hatta bazen çocuğun anne ya da babası çocuklarına gerçek isimlerini de koymazlardı ve bu işi Sanlav yapardı.

SARI HAN

Ejderha tanrısı. Ejderhaları yönetir. Elinde bakır bir değnekle betimlenir ve yeraltının dokuzuncu katında yaşar. Ayrıca Orta Asya Şamanizm'inde bir ayağı diğerinden kısa olarak tasvir edilen bir putun adıdır. Macar Mitolojisi'nde ejderhalara verilen ad Sarkany'dır ve aralarında Ural-Altay çağlarından kaynaklanan doğrudan bir alaka vardır. Tatarcada Şere sözcüğü çıplak anlamına gelir ve ejderhalarla yılanların çıplak varlıklar olarak görülmesiyle alâkalı bir anlayışı yansıtır.

SARKANY

Çok başlı ejderha (Sarkany) Macar halk öykülerinde bahsi geçen bir yaratıktır. Hemen hemen tüm Macar halk masallarında yer alır. Bazen insan şeklinde ortaya çıkar, hatta ata biner. Genellikle yedi

(bazen de astronomik sayılarla ilişkili olarak 3, 12 veya 21 başı) vardır. Sarkany genellikle insan kişiliğinin ve davranışlarının olumsuz yönünü simgeler. Yani masal kahramanı onunla savaşırken aslında kendi doğasının kötü yanıyla mücadele etmektedir. Altayların "Altın Pırkan" adlı destanında, yeraltının dokuzuncu katında yaşayan "Sarık Kan" (başka metinlerde Sarığ Han) adında bir varlığın adı geçer. Elinde bakır bir asası bulunan bu varlık yedi başlı Yelbeğen'i (ejderhayı) yardıma çağırır. Eski Türkçede "Ejderhalar Kralı" anlamında kullanılan bu isim Bulgarcada "Şarukan" şeklinde yer alır. Sarkany kelimesi Transilvanya'da ve Macar masallarında kasırga anlamını da barındırır, çünkü o sık sık kasırgalarla gelir. Bu bağlamda Kıpçakçadaki "sarkan" sözcüğünün yağmur, fırtına, kasırga gibi anlamlarını çağrıştırmaktadır.

SATILAY

Fesat tanrıçası. Ruhsal hastalıklara ve intiharlara sebebiyet verir. Çaresiz, umutsuz insanları intihar etmeleri için kandırır. Kötülüklere neden olur. Uzun ve dağınık saçları vardır. Görüntüsü ürperticidir. Çıplak ayaklarıyla sessizce gezer. Gönderdiği kötü ruhların musallat olduğu kişiler aymazlığa ve kendini bilmezliğe düşerler. Akıllarını doğru kullanamazlar ve sonunda belaya sürüklenirler.

SAZAKAN

Kasırga cini. Baharda yağmurdan önce ortaya çıkar, yaz mevsimindeyse bulutların arasında dolaşır. Ejderhaya benzeyen kocaman bir varlıktır. Başının geyiğe benzediği ve dallı, budaklı boynuzları olduğu anlatılır. Kışın sonuna doğru hiç beklenmedik bir kar fırtınası veya tipi bastırırsa ya da baharda aniden sağanak yağmur baş-

larsa "sazakan oynuyor" denilir. Yağmuru güçlendirir, şimşeğin daha şiddetli çakmasına neden olur. Çok fazla oynarsa kocaman ağaçlar kökünden sökülür, evler yıkılır. Yağmurlar bittikten sonra yerin altına girip kaybolur ve girdiği yerde derin bir çukur oluşur. Göklerde dolaştığına inanılan bu varlığın ortaya çıkması bol yağmura ve bereketli ürün alınacağına yorumlanır.

SELCEN

Efsanevi güzel. Güzelliği sembolize eder. Adı daha çok Dede Korkut Öyküleri'nde geçer. Selcen Hatun için kullanılan "güzeller serveri" tanımlaması onun güzelliğin simgesi olarak algıladığını açıkça ortaya koymaktadır. Nişanlısı olan Kanturalı üç azman hayvanı (deveyi, boğayı ve aslanı) öldürüp derilerini kızın babasının önüne sererek evlenme hakkını elde eder. Selcen Hatun kılıç kullanır ve gerektiğinde düşmanla vuruşur.

SERGE

At bağlamak için kurulan kutlu direk. Sergenin başında tahtadan atabaşı simgesi yer alır. Ağaç dallarıyla ve at yelesinden yapılan süslerle donatılır. Bu direğin kendi koruyucu ruhunun (iyesinin) bulunduğuna inanılır. İnsanların atlarıyla sıklıkla durdukları çeşme başı, bakkal önü gibi yerlere dikilenlerin basit türlerinin yanı sıra, pek çok evin avlusunda da at sergeni bulunur. Bunlar zenginliği, saygınlığı ve gücü temsil eder. Ayrıca özel sergenlere de rastlanır. Örneğin "gelin sergeni" (Kiyi Serge) yalnızca gelinin atının bağlanabildiği bir direktir ve düğünlerde kurulur. Ayrıca ulu bayramlarda dikilen bayram sergenlerine de rastlanır. Yer-Su ruhları adına üç veya dokuz direkten oluşan sergenler de kurulduğu bilinmektedir. İnekler için olan

türleri de vardır, ancak bunlara at bağlanılmaz. Yeraltı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağlayan Bay-Terek'le alakalı görülür.

SIĞIN

Kutsal geyik. "Göksığın" olarak da adlandırılır. Öküz başlı, at kuyruklu olarak betimlenir. Bazı Türk ve Moğol boyları, soylarının bu kutlu varlıktan türediğine inanırlar. Çoğu zaman soyun bir kolu bozkurttan, diğer kolu ise göksığından gelmektedir. Bozkurt gökyüzünü temsil eder. Sığın ise yeryüzünün simgesidir ve çoğunlukla denizden çıktığına inanılır. Macarların (Hungarların) ataları olan iki avcı (Hunor ve Magor) bir geyiği izleyerek denizi geçmişler ve kıyısındaki yarı bataklık bir adada soylu kızlar bularak onlarla evlenmişlerdir. Böylece Macar soyu türemiştir. Anadolu ve Asya halılarında ve kilim desenlerinde geyik motifine resim veya sembol olarak sıklıkla rastlanır. Sığın boynuzları kamların en önemli simgelerindendir. Yakutlarda "Sıga Toyon" adlı baltalı bir savaş tanrısı yaratıcı bir ruh olarak tanınır.

SİBEL

Kibele adlı Anadolu tanrıçasının Türk kültüründeki adıdır. Büyük olasılıkla daha eski çağlardaki bir Türk tanrıçası Anadolu'da Kibele'yle özdeşleşmiştir. Bolluğun, bereketin, toprağın, çoğalmanın simgesidir. Taştan doğmuş olduğu rivayet edilir. Pek çok Batı diline -okunuş olarak- "Sibele" veya "Sibela" şeklinde geçmiştir. Örneğin Fransızcada "Cybele" (Sibele okunur) olarak yer alır. Araplardaki "Hübel"le eşdeğerdir. Ayrıca sözcük Farsça "yağmur damlası" manası taşır ve bu dilde sebil kelimesiyle aynı kökten gelir. Buğday başağı anlamını taşıdığı da pek çok kaynakta ifade edilir. Kelimenin Yunancada büyücü veya

kâhin kadın manası taşıdığı da öne sürülür. Dolayısıyla Sibel, pek çok kültürün kesişim noktasında duran ortak bir kişiliktir ve insanlığın mitoloji algısındaki ortak simgelerden birisidir. Anadolu'da kızlara verilen Sibel adının kökeni doğrudan bu tanrıçadır.

SOGOTOH

Sahaların (Yakutların) atasıdır. Bazen yeryüzündeki ilk insan olarak da anılır. Beş karış omuzlu, üç karış belli, atın dizginleri kadar büyük gözlü, kalça kemiği kadar iri burunludur. O kadar güçlüdür ki kayın ağacını ikiye ayırır, bastığı yer göçer, gezdiği yerler kuru toprak gibi çatlar, sesi gök gürültüsü, nefesi fırtına, bakışı yıldırım gibidir. Kış gelmeyen bir ülkede yaşar. Çadırı elli direkli, otuz kirişli, dört kat duvarlı, üç kat gümüş tavanlıdır. Çadırının ortasında üç kadın yan yana duruyormuşçasına büyük üçayaklı ocağı vardır. Kutlu Yaşam Ağacı'nın içinden çıkan yaşlı tanrıça (ağacın ruhu) ona güneye giderek eşini bulmasını söyler. Alevli Kan Irmağı'nı atının yardımıyla geçer. Türlü engellerin üstesinden gelerek eşini bulur ve ülkesine geri döner. Saha halkı da onun soyundan türer. Kimi yönleri Oğuz Han'la benzerlikler taşır. Karısının adı "Hotuna/Hotuğuna"dır.

SÖĞÖK İYESİ

Mezarlığın koruyucu ruhudur. Onların nasıl göründüğünü genelde kimse bilemez. Ölenlerin ruhlarını cinlerden korurlar. Ayrıca mezarlara saygısızlık gösteren insanlara musallat olup, başlarına felaket getirirler. Özellikle mezar soyguncularının yatağa düştükten sonra öleceklerine inanılır. Mezarlıkta yaşayan iyelerin huzurunu bozmamak için saygılı olunmalıdır, buralarda uyumak ve yemek iyi değildir. Güneş batarken veya hava karardıktan sonra mezarlığa girilmesi uygun değildir.

SU ANA

Su tanrıçası. Sularda yaşayan ruhsal bir varlıktır. Uzun siyah (bazen sarı) saçları neredeyse yere değmektedir. Teni kızılımsıdır ve iri göğüsleri vardır. Gözleriyse kaşsız, siyah ve iridir, hatta pörtlek olduğu bile söylenir. Genelde su kıyısında veya iskelede, saçlarını altın (gümüş) tarağıyla tararken gözükür. İnsanlardan korkup hızla suya dalar ve bu esnada altın (gümüş) tarağını da su kenarında unutabilir. Ancak bu tarağı almamak gerekir çünkü onu çalan insanları asla rahat bırakmaz. Su Ata'nın karısı olduğu söylenir. Su Ata ve Su İyesi'nden farklı olarak kıyıya çıkmayı çok sever.

SU ATA

Su tanrısı. Genelde ırmakların, göllerin, sazlıkların en derin yerlerinde yaşar. Kıyıya çıkmayı sevmez ve insanların gözüne de görünmek istemez. Irmağın derin yerlerine girerek kendisini huzursuz eden insanlara kızarak onları dibe çeker. Bu yüzden eskiden suda boğulup ölen kişiler için "Su Atası aldı" dendiği bilinmektedir. Suyu kirletenlerden ve onların yaşadığı köylerden nefret eder. Onun huyunu anlayabilmek olanaksızdır, hiç beklenmeyen bir anda suyu dalgalandırabilir, hayvanların, insanların boğulup ölmesine neden olabilir. Suların sakin olduğu bir günde ırmağın veya gölün sularının aniden yükselerek bağlağıların (barajların), büğetlerin (bentlerin) veya su değirmenlerinin yıkılması onun kızdığına yorumlanır. Bu durumda onu yatıştırmak ve hoşnut etmek için bütün bir ekmeği suya bırakırlar. Bazı yörelerde başka bir köyden gelin gelen kızları, kendi ırmaklarında veya göllerinde yaşayan Su Atası'na tanıtmak amacıyla suya atarlar. Gelinlerin suya atılmalarının asıl sebebinin unutulduğu ama bu göreneğin günümüze dek korunduğu köyler vardır.

SU İYESİ

Suyun koruyucu ruhudur. Her suyun bir iyesi vardır ve hepsi sularda yaşarlar. Yalnızca akarsuların değil su kaynaklarının da koruyucu ruhları bulunur. İnsanlara zarar vermezler. Cisimsiz, saçsız, sakalsız, kaşsız varlıklardır. Maviye çalan bir renkleri vardır ve ak giysiler giyinirler. Kimi zaman boynuzlu olarak betimlenir. Balık ve yılan kılığına girebilirler. Bazıları denizkızları gibi balık kuyrukludurlar. Etraflarında yüzen ve ışıldayan mavi renkli balıklarla tasvir edilirler. Yaşadıkları suyun derinliklerindeki büyük bir kayanın altında bulunan geçitten girilen bir sarayda yaşarlar.

SUĞORUN

Şaman tanrısı. Gelecekte kam (şaman) olacak kişiyi önceden tespit ederek, gerektiği gibi yetişmesine hükmeder. Suğorun iyi veya kötü değildir. Türk Mitolojisi'nde nötr karakter içeriğine sahip olan belki de tek varlıktır. Ancak kızdığı zaman dehşeti çok kötü olur. Bazı metinlerde bir "Deniz Ruhu" olarak anılır. Sibirya inançlarındaki Suğor (Suvor) adlı varlıklar insanların kafasını karıştırır, gönlünü bunaltırlar, yüreğinin derinliklerine nüfuz edebilirler.

SULUKUN

Suların hakanı. Suların altındaki saltanata hükmeder. Bazı anlatılarda ilk insanın oğlu olarak kabul edilir ve ruhu yeraltına gidip oradaki denizi yönetmeye başlamıştır. Sayısız sürüsü vardır. Gelecek yılda neler olacağını bilir. Emrindeki ruhlara "Sulukunlar" adı verilir. Sulukunlar Yakut Mitolojisi'nde derin göllerde ve nehirlerde yaşayan ruhsal varlıklardır. Yüzleri insanlara benzer, ancak kaşları yoktur. Kısa boylu olduklarına inanılır. Yılgayak'da (Nevruz) yeryüzüne

çıkan bu varlıklar "Evrenin Uyuduğu An"da kutlu sularda yüzerler. Onlara o gece, sulara yakın yerlerdeki mezarlıklarda ya da boş evlerde rastlanabilir, eğer kaçarak kaybolmazlarsa geleceği tahmin edip ne haber verebildikleri söylenir. İnsanlara cömertçe altın verirler, ancak bu para yedi gün içinde tenekeye dönüşür. Dişilerinin bazen doğum yapan kadınlara yardımcı olduklarına da inanılır.

SUS HANIM

Yağmur tanrıçası. Geceleri köylerin etrafında dolanıp kontrol eder. "Süyüt Kazan" (Süt Kazan) adlı yağmur dileme merasimi onun adına gerçekleştirilir ve kendisinden yağmur istenilir. Eski Türklerde yağmur gökyüzündeki efsanevi Süt Gölü'nden yağan süt damlaları olarak algılanırdı. Çadırın tepesindeki Tündük'ten (duman deliğinden) içeriye girerek doğacak çocuğa hayat veren ışıktan oluşan yaşam enerjisine de "sus" adı verilir.

SUYLA

Yazgı tanrısı. Güneş ve ayın ışığından yaratılmıştır ve bu ışığa su katılmıştır. At gözlü, kartal gagalı, eşek kulaklı ve yılan saçlıdır. İki dili vardır. Otuz günlük uzaklığı görebilir. Ülgen'e kurbanların ruhunu ulaştırır. İnsanların yaşamlarını denetler, bir değişiklik olduğunda Ülgen'e bildirir. Ülgen'e kurban götüren şamana gök yolculuğunda yardımcı olur ve onu kötü ruhların saldırısından korur. Genelde Karlık Han'la birlikte adı anılır. Toğurtka/tomurtga (ağaçkakan) Suyla Han'ın ongunudur ve bu kuş Tanrı'nın elçisi olarak kabul edilir.

SÜN HAN

Aile tanrısı. Ailenin ve soyun koruyucusudur. Onları düşman soyların zararlarına karşı korur. Himayesindeki insanlar düşünceli, mantıklı, güçlü ve cesur olurlar. Dünyayı ışık yayarak kirden, pislikten, kötü işlerden temizler. Çok kuvvetli ve ürkütücü bir tanrıdır.

ŞALIK

Av tanrısı. İlk önceleri ormanlarda avlanan bir insandı. Aşırı güçlü ve boyun eğmezdi. Hiçbir tanrısal gücü tanımazdı. Kendini beğenmişliği o kadar ileri düzeye varır ve bileğinin gücüne o kadar güvenir ki, bir gün yeraltına inip Erlik'in sarayının kapılarından birkaçını kırar. Buna kızan Erlik onu okuyla ayağından ve dilinden yaralar. Böylece peltek ve topal bir ruha dönüşüp göğe kaçar. Avlarının uğurlu geçmesini isteyenler ona yalvarırlar.

ŞAMAN

İlkel topluluklarda hekimlik, büyücülük, din adamlığı, ozanlık gibi değişik özellikleri bünyesinde barındıran kişidir. Doğal güçlerle, ata ruhlarıyla veya cinlerle iletişim kurmak, kötü ruhları kovmak ve bilinmeyen bazı durumlardan haber vermek, özellikle ruhsal hastalıkları iyileştirebilmek şamanın başlıca özellikleridir. Bunları genellikle bir topluluk önünde düzenlenen bir ayinle ve kendinden geçerek gerçekleştirir. Şamanizm'e yeryüzündeki tüm kıtalardaki ilkel topluluklarda bir biçimde rastlanır. Şamanlık sonradan kazanılan bir görev değildir ve çoğunlukla başka bir Şamanın soyundan gelmesi gerekir. Ancak soydan edinilmese bile gerekli belirtileri taşıyan çocuk, belirli

bir yaşa gelince eski bir Şamanın eğitimine verilerek gerekli ön bilgileri edinmesi sağlanır. Ancak nihai olarak ruhlar aracılığıyla ve genelde bir rüyada verilen bir yetenekle edinilir. Şaman trans halinde duruma ve amaca göre göğe veya yeraltına gidebilir. Örneğin, bir hastayı iyileştirmek için göğe çıkması gerekirken ölünün ruhuna eşlik ederken yeraltına iner. Şamanın ruhu göğün değişik katlarına kadar ulaşabilmekte ve oradaki ruhani varlıklarla iletişime geçebilmektedir.

Türklerle komşu ve Ural kolundan akraba bir kavmin dili olan Tunguzcadan tüm dünya literatürüne geçtiği düşünülmektedir. Bu dildeki anlamı büyücü ve dansçıdır. Yine Tunguzlarla akraba olan Mançucada oynayan zıplayan, hareket eden anlamına gelen "saman" sözcüğüyle de bağlantılıdır. Hintçenin kökenini oluşturan olan Sanskritçedeki "samana" ise rahip anlamına gelir. Moğolcada "şamlah" fiili döndürmek, çevirmek, bükmek, dürmek demektir ve şamanın dönerek yaptığı töreni akla getirir. Asya Türk kültüründe bazı bölgelerde Şamanlar için "Camanbay" (Yaman-Bay) denildiği bilinir ve caman/yaman kelimesi de komşu kavimlerdeki şaman/saman sözcüğünden etkilenmiş olabilir. Böylece bu sözcük küresel olarak tüm insanlığın ortak bir unsuru haline gelmiş ve hemen hemen tüm dünya dillerine bilimsel bir terim olarak geçmiştir. Türk kültüründe Kam kavramından benzeşim yoluyla "kaman" şeklinde bir tabir bile türemiştir.

ŞEŞE

Hırsız kuş. Geceleri karanlıkların içinden (bilinmezlik âleminden) gelip çocukları vurarak öldürür veya kaçırır. Girdiği evdeki özellikle kırkı çıkmamış çocuğun üzerinden geçtiğinde bebek kapkara kesilip ölür. Altı aylık olmamış çocuklarınsa boğazlarına gagalarıyla vurur. Onu yakalayan kişi Şeşe Anası veya Şeşe Atası olur ve böylece onların zarar verdiği çocukları iyileştirebilir. Şeşe'den korunmak için dış kapının üzerine öldürülmüş yarasa asılır ve hamile kadınlara yarasa kanadıyla su verilir.

ŞİMİLTEY

Yeraltı tanrıçası. Cehennemdeki ve yeraltındaki tüm ruhsal varlıklar onun emri altındadır. Altay efsanelerine göre yeraltının sahibidir ve bu âlemle bağlantı kurabilen tüm kadın şamanlara önderlik eder. Çok uzun bakır bir gagası vardır. İstediğinde bulutların arkasına uçabilir. Sürüp giden zaman döngüsünü ve evrenin düzenini simgeleyen bir kişiliktir.

ŞU DESTANI

Destanda İskit (Saka) Hakanı "Şu" komutasındaki Türklerle, Asya seferini yapan Büyük İskender'in savaşımları yer alır. Anlatılanlara göre Türkler gece baskını yaparak Makedonya ordusunun öncü birliğini bozguna uğratınca İskender barış yapmak zorunda kalır. O gittikten sonra Türk hakanı kendi adını taşıyan "Şu" kentini yaptırır ve koruması için bir tılsım koydurur. Bu sayede kimse bu tılsımı aşıp içeriye giremez, hatta derler ki leylekler bile şehrin karşısına kadar gelirler de orada durup ileriye gidemezler. Ayrıca Kaşgarlı Mahmut'un Divân-ı Lügat-it Türk'te aktardığı üzere "Türkmen" adının kökeni konusunda destana dayalı bir rivayet bulunur. İskender'in orduları karşısında doğuya çekilmeyip yerini koruyan 22 aile için "Türk'e benziyor," anlamına gelen "Türk-Menend" tabiri kullanılır ("Manend/Menend" sözcüğü Farsça kökenlidir). Bu tanımlama zamanla değişerek "Türkmen" şekline dönüşür. Onlara eklenen iki aile de Kalaçlardır (Halaçlar) ve toplamları 24 eder. Her ne kadar İskit Devleti'nde (Farsçayla akraba bir dil olan) Sogdça yoğun olarak kullanılsa da Türkmen adının kökeni konusunda daha doğru görünen başka açıklamalar da vardır. Ancak rivayet yine de ilgi çekicidir.

ŞUBAR

Efsanevi at. "Bayşubar" veya "Kökşubar" olarak da bilinir. Alpamış Han'ın atıdır. Türk efsanelerindeki olağanüstü atların özelliklerinin tamamını taşır. Atası sudan çıkmadır. Uçabilir, konuşur, bir aylık yolu bir günde gider, sahibinin ne durumda olduğunu hissederek ona göre davranır, onu önceden uyarır, yaralıyken yalnız bırakmaz. Altın yeleli, gümüş üzengili, kuyruğu dokuz örgülü, dokuz kolanlı olarak betimlenir.

ŞULBUS

Cadı. Ne doğurmayan, ne daha fazla yaşlanmayan, ne de ölmeyen ihtiyar bir kadındır. Tüm gücü kızıl saçlarındadır. Bu saçı ele geçiren onu emri altına alabilir. Derin mağaralarda yaşarlar. Kılıktan kılığa bürünürler. Bazı anlatılarda erkek olanlarına da rastlanabilir ancak genellikle kadın olarak tanımlanırlar. Erkek ve kadın Şulbuslar birbirlerini öldürürler.

ŞÜLGEN

Sular diyarının hakanıdır. Açgözlü ve hırslıdır. Bazen Ural Batur'un kardeşi olarak tanınır. Destana göre, denizlerle çevrili bir adada yaşayan iki kardeşten adı Ural olan tokgözlü ve yardımseverdir. Şülgen'se gelenekleri umursamayan asi ruhlu bir kişidir. Anne ve babaları onları evde bırakıp avlanma gittiklerinde Şülgen kuralları çiğneyerek evdeki hayvanların kanını içer ve kardeşini de kendisi gibi davranması için ikna etmeye çalışır ama o bunu reddeder. Bunun üzerine kendi kanını da içer. Eve dönen anne ve ba-

bası tarafından lanetlenerek evden kovulur. Anlatılan öykü kısmen Habil ve Kabil arasındaki çekişmeyi anlatır ve Başkurtlara göre en az kutsal metinlerde anlatılan bu kıssa kadar eskidir ve kökeni tarih öncesi çağlara dayanır. Başkurdistan'da yer alan "Şulgan-Taş" Mağarası bu söylenceye dayalı bir halk inanışıyla bugün bile ziyaret edilir. Şülgen'in kızının adı Nerkez'dir.

ŞÜRELE

Yarım Cin. Tek gözlü, tek kollu, tek bacaklı bir varlıktır. Vücudu kıllı ve her yanı tırnaklarla kaplıdır. Alnının ortasında tek boynuzu olduğu söylenir. Ağaç budakları gibi eğri büğrü parmakları vardır ve yaşamı boyunca parmaklarını birkaç kez değiştirebilir. Ormanlarda tek başlarına dolanır veya sürü hâlinde gezebilirler. Biraz eğilerek yürürler. Çok hızlı koşabilirler ve gövdeleri de ağaca benzediği için fark edilemezler. Kadın veya erkek olabilirler ve aileleriyle birlikte yaşarlar. İnsan gibi konuşurlar. Ormanda yolunu kaybedenleri bütünüyle şaşırtıp en kuytu köşelere götürürler. Güneş doğarken veya batarken görünebilirler. Bazen orman yollarında insanın karşısına çıkar ve kaybolduğunu söyleyerek ağlar ve yardım ister. Bunun üzerine kendisine yardım etmeye çalışan kişiyi ormanın hiç bilinmeyen yerlerine götürür. Bazı inanışlara göre insanlara oyun oynamayı teklif eder ve kabul edenleri öldürene kadar gıdıklar. Tek başına olmayan veya yanında köpekle gezenlerin yolunu asla kesmez. Bu yaratığın ilginç bir alışkanlığı vardır ki soru sormayı çok sever. Fakat kendisine sorulan soruları hiçbir zaman yanıtlamaz. Ondan kurtulmak için giysileri ve ayakkabıları ters giymek gerekir, çünkü böyle yapınca o da kendi ayakkabılarını ters giyecek ve yürüyemeyecektir. Bu anlayış Anadolu'da hileci insanları tanımlamakta kullanılan "Şeytana pabucunu ters giydirmek" sözüyle de bağlantılıdır. Kurtulduktan sonra onun tarafından tekrar izlenmekten korunmak için geriye yürümek gerekir, böylece Şürele ters tarafa koşacaktır. Ayrıca sudan çok korktuğu için ondan kurtulmak isteyen kişinin bir akarsuya

doğru koşması gerekir. Şürele yakaladığı kişiye "Suyun başı ne yanda?" diye sorarsa, ona suyun geldiği yön değil tam aksine aktığı taraf gösterilmelidir. Tatarlar arasında kullanılan "Şürele'ye suyun başını göstermek" deyimi, en kurnaz insanları bile aldatmayı ifade eder. Bu cinin diğer bir özelliği de ata binmeyi çok sevmesidir. Ormanlara yakın yerlerde bulunan at sürülerinin içinden en iyi atı seçer ve sonra onun üzerine binerek gün boyu koşturur. Şürele ormanda yalnız gezmenin halk anlayışı içerisinde sakıncalı bulunduğunu vurgulayan bir varlıktır. Eski Bulgarlarda "Şüreli Han" adıyla ölüm tanrısı konumundadır.

TALAY

Okyanus tanrısı. Okyanuslar ve denizler onun sorumluluğundadır ve onları yönetir, içindeki canlıları korur. 19 denizin birleştiği yerde yaşar. Uzun beyaz bıyıkları olan yaşlı bir adam görünümündedir. İstediği zaman devasa bir balık (balina) biçimine girebilir. Denizlerin yükselip alçalmasına (gel-git) karar verir.

TAMAĞ/TAMU

Cehennem. Öldükten sonra suçluların cezalandırılmak üzere gittiği yer. Pek çok inançta geniş betimlemeler yapılmış ve nasıl bir yer olduğu hakkında değişik fikirler ileri sürülmüştür. Fakat neredeyse tüm görüşlerdeki ortak nokta ateşle ilgili olduğudur. Eski Türkler (örneğin Oğuzlar, Çu'lar) yeraltında bulunduğuna inanırlardı. Efendisi Erlik Han'dır ve günahkâr kişileri cezalandırır. Altay inanışında insanlar Tamağ'da cezasını çektikten sonra Yayuçı tarafından göğün üçüncü katına götürülürler. Hakaslarda cehennemi yöneten Tamı Han adlı bir tanrının varlığından söz edilir. Karşıtı "Uçmağ"dır.

TANÇOLPAN

Şafak tanrıçası. Şafak sökerken ormanda gezen bir tanrıçadır. Başına çiçeklerden bir çelenk takan neşeli bir genç kızdır. Rüzgârdan daha hafif bir elbisesi vardır ve tüm vücudu görünür, omzuna ise yeşil şal örter. Venüs gezegenini simgeleyen "Çolpan" adlı tanrıçayla akrabadır. Bazen orman tanrısının kızı veya torunu olarak da anılır.

TANDIR İYESİ

Tandırın koruyucu ruhu. Bazen tehlikeli bir varlıktır. Çocukları ve kedileri ateşin içine çekebilir.

TARGUTAY

İlk insan. Türklerle bağlantılı eski bir kavim olan İskit (Saka) halkının mitolojisinde adı geçer. Targutay'ın üç oğlu vardır ve bunlar yeraltını, yeri ve göğü simgeler. Oğullarının adı ve özellikleri şöyledir:

- Arpoksay: Arpa yemeği yer ve Arpaçay'da oturur.

- Lıpoksay: Balık yemeği (Palıksay) yer ve Lıpokçay'da oturur.

- Kolaksay: Kuş yemeği yer ve Kulakçay'da oturur.

TAYILGA

Hayvanın boğularak öldürüldüğü kurban türüdür. Türk, Altay ve Yakut Şamanizm'inde yer alan bir kurban uygulamasıdır. Özelikle at veya sığır gibi büyükbaş hayvanların boğularak öldürülmesiyle gerçekleştirilir. Altaylar ve Yakutlar (nadiren de olsa bugün bile) kurban olarak kestikleri atın derisini uzun bir sırığa geçirip tıpkı bir at şekline benzeterek asarlar. Tayılga için hazırlıklar genelde akşamüzeri başlar. Töreni yöneten şamana veya yaşlıya Tayığçı denir. Önce sürünün içinden kurbanlık hayvan aranıp bulunur. Sonra bir tören yeri seçilir. Şaman ormanın ıssız bir yerinde en uygun yeri belirler ve orada bir çadır kurulur. Çadırın ortasına, "tündükten" (duman deliğinden) tepesi dışarıya çıkacak biçimde bir kayın ağacı yerleştirilir. Kurban töreni başlayıp gerekli dualar okunduktan sonra ayakları bağlanmış olan hayvan boğularak veya bel kemiği kırılarak öldürülür. Boğma işlemini hayvanın ağzını, burnun tıkayıp bağlayarak gerçekleştirirler. Daha sonra yüzülen deri, başı, ayağı ve kuyruğuyla birlikte bir sırığa (Baydara) asılır. En önemli sayılan ve uzun süren tören Tanrı Ülgen adına yapılır. Hayvan eğer Ülgen için kurban edilmişse Baydara'nın başı doğuya, yeraltı tanrısı Erlik'e kurban verilmişse batıya döndürülür. Ardından ata ruhlarına ve koruyucu ruhlara (iye) sungu verilerek kurbanın eti yenir. Sungu ise bazı kabilelerde Yağaşga/Yagaşka (Yağaş/Yagış) biçiminde gerçekleştirilir yani etin bir parçası ateşe atılarak yakılır ve dumanının Tanrı'ya ulaşacağına inanılır. Bazı Türk ve Moğol boylarının kurbanın kanını akıtmadıkları kesin olarak bilinmektedir ve bu uygulama "Kan Korusu" (kan yasağı, kan tabusu) anlayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü canın/ruhun kanda olduğuna (veya kanın kendisinin ruh olduğuna), bu nedenle de kutlu canlıların kanlarının toprağa dökülmesinin aileye veya "boy"a, hatta tüm ülkeye felaket getireceğine inanılır. Bu anlayış insanlar için olduğu kadar hayvanlar için de geçerlidir. Cengiz Han koymuş olduğu Yasa'da bir hayvanı Müslümanlar gibi kesmeyi yasaklamış ve kurbanın boğazlanmadan, karnı yarılarak ölene ka-

dar yüreğinin sıkılması gerektiğini duyurmuştur. Ancak İslamiyet'i kabul eden Türkler arasında hayvanın kesilerek öldürülmesi (Boguzlaga/Boğazlaga) giderek yaygınlaşmış ve daha sonra da genel bir uygulamaya dönüşmüştür.

TAZ HANIM

Gök tanrıçası. Bazı metinlerde Tanrı Ülgen'in karısı olarak bahsi geçer. En önemli özelliği kel olmasıdır. Tazlık (kellik) belirgin biçimde Türk kültürüne ait bir güç simgesidir. Fakat buradaki asıl ilgi çekici husus dişil bir varlık için bu adın verilmiş olmasıdır. Çünkü kellik çoğunlukla erkeklere özgü bir durum olarak algılanmaktadır. "Taskıl" ve "Tazagan" gibi dağ adları yine bu konuyla ilintilidir.

TAZŞA

Daz (kel) başlı yiğit. Gücünü kelliğinden alır. Türk söylencelerinde kellik bir güç ve zekâ simgesidir. Aynı zamanda kendiliğinden ortaya çıkan kurnazlık ve yenilmezlik gibi özellikleri barındırır. Daz başlı yiğit asla yenilmez. Bazı durumlarda normal, sıradan bir insan olan kahraman silkinerek ton/don (biçim) değiştirerek birdenbire Taşşa'ya dönüşür. Hatta onunla birlikte atı da silkinir ve daz başlı olur. Böylece ikisi de yenilmez hale gelirler. Tazşa, Keloğlan'ın önsel ve ilkel biçimidir. Ancak Keloğlan gibi gülünç değildir. Aksine kellikle birlikte yiğitliği ve ciddiyeti, ayrıca fiziksel özelliklerinin gelişmişliği ve gücü de artar. Avarların söylencelerinde, soyundan türedikleri daz başlı (kel) ataları vardır. Manas Destanında Targıl Taz adlı bir kâhinin adı geçer.

TEMİR HAN

Demir tanrısı. Demir madenlerini, demirci ocaklarını ve demircileri korur. Erlik Han'ın oğludur. "Sokor" (tek gözlü) olarak anılır. "Akacak kanı yok, çıkacak canı yok" şeklinde tanımlanır. Yağrını (kürek kemiği) demirdendir. Yuvarlak saç örgüsü vardır. Demircilik sanatını insanlara Temür Han öğretmiş ve ilk demircileri yeryüzüne insanlara hizmet etsin diye göndermiştir. Türk halk kültüründe geçmiş çağlarda demir kutlu kabul edilen bir metaldir. Pek çok Türk topluluğunda ant içilirken kılıcı yanlamasına önlerine koyarlar ve "Gök girsin kızıl çıksın" derler. Bu ifade "gök renkli kılıç sözünde durmayanın kanına bulansın" şeklinde anlaşılabilecek bir mana içerir. Demirin gökten indirilmiş bir metal olduğuna inanılır. Türk Mitolojisi'nde altın kapılı, gümüş pencereli demir çatılı evlere sıklıkla rastlanır. Bazen de evin kendisi demir olarak betimlenir. Demire verilen önemin bir sonucu olarak demircilik mesleği de, özellikle ateşi kullanmaları ve çok eski devirlerde herkesin yapamayacağı bir iş olması nedeniyle son derece saygın hatta gizemli bir iş olarak algılanmıştır. Demircilerin araçları kutlu sayılır ve bunların her birinin koruyucu ruhu (iyesi) bulunur. Demirci ocağında yakılan mas (meşe) ağacı da kutlu kabul edilir. Ak Demirci ve Kara Demirci denen iki türleri bulunur. Ak Demirciler iyi ruhların yardımını alırlar ve doğudaki iyilik veren tanrıya bağlıdırlar, Kara Demirciler ise kötü ruhların yardımını alırlar ve batıdaki kötülük veren tanrıya bağlıdır. Biraz daha özelleşmiş bir mesleğin icracısı olarak kayarçılar (nalbantlar) eskiden Türk halk kültürü içerisinde önemli bir yer tuttukları gibi halk öykülerinde, masallarda ve efsanelerde de sıklıkla rastlanan figürlerdir.

TONGA HAN

Efsanevi bir Türk kağanıdır. Yanında iki tane tongayla (leopar) betimlenir. Bazı kaynaklarda Saka (İskit) hükümdarı olduğu söylense de gerçekten yaşamış tarihi bir kişilik olduğu tartışmalı bir konudur. "Alpar/Alper" sıfatıyla tanımlanır. "Tonga/Tunga" sözcüğü aslında leopar cinsinden yırtıcı bir hayvanın adıdır. Bir yiğitlik simgesi olarak alplere verilen bir unvandır ve Tonga'yı çağrıştırdığı için saçlarını uzatırlar. Ayrıca savaşçılığı simgeleyen aslan, kaplan, pars, tonga gibi yırtıcı hayvanların postlarını giyerler. Yırtıcı hayvanların hükümranlık sembolü olarak kullanılmalarının en özgün örneklerinden birisini ortaya koyar.

TOPRAK ANA

Toprak tanrıçası. Göğün üçüncü katında oturur. Kutlu, güçlü bir kadındır ve evrenin ruhudur. Evi sekiz köşelidir. Bitip tükenmeyen bir yaşam gücü bulunur. İnsanlara iyilik yapmak istediğinde bol tahıl verir. Doğum, ölüm, yaşam, cinsellik gibi kavramlar hep onunla ilgili olarak görülür. Eski Türk inancında Toprak Ana'ya beyaz tavuk kurban edildiği bilinmektedir ve kesilen hayvanın özellikle başı toprağa gömülür. Bazen de balık, koyun veya öküz kurban olarak verilirdi. "Anavatan" (Anayurt) kavramı Toprak Ana ile bağlantılıdır. Vatan insanları doğuran ve onları besleyen bir Ana gibi algılanmaktadır. Söylencelerde bahsi geçen mezarda doğma motifi de yine bu tanrıça ile bağlantılıdır. Bazı masallardaysa zayıf ve çelimsiz çocuklar ana babaları tarafından toprağa gömüldükten sonra orada güçlenir ve üç gün sonra bir yiğit olarak dışarıya çıkarlar. Toprak Ana kimi zaman "Doğa Ana" veya "Ana Tanrıça" kavramlarıyla özdeşleşerek yaratıcı gücü simgeler. Bereketin ve doğurganlığın tanrıçası olarak görülür.

TOPRAK ATA

Toprak tanrısı. Besleyici, barındırıcı ve yaşam vericidir. Göğün üçüncü katında oturur. Bazı Türk uluslarında "Atayurt" kavramı kullanılmaktadır ve vatan insanı koruyan, ona soyunu veren bir baba olarak algılanmaktadır.

TOYBADIM

Yeraltı nehri. Açgözlülük ve hırs ırmağıdır. İnsanın gözü doymazlığını simgeler. Gözyaşlarından oluşan bu ırmağın üzerinde at kılından yapılmış bir köprü vardır. İçerisindeyse su ejderleri yaşar ve kaçmak isteyen ruhları yakalayarak tekrar yeraltına gönderir. Dokuz hırsı simgeleyen dokuz yeraltı akarsuyunun kavuşarak Toybadım Irmağı'na dönüştüğü yerde yeraltı tanrısı Erlik Han'ın demir sarayı bulunur.

TÖZ/TÖS

Totem. Bir topluluğu simgeleyen hayvanın ruhu veya koruyucu gücü. Ayrıca bu hayvanın sembolize edilmiş heykeli veya ikonu. Örneğin "Aba Tös" bazı Türk boylarında "Ayı Ruhu" manasına gelir ve aynı zamanda ayı dişlerinden yapılan ve koruyucu olduğuna inanılan bir nesneyi ifade eder. Çadırın veya evin içinde bulunan herkesi koruduğu düşünülür (Aba sözcüğü aynı zamanda "Ata" ya da "Ana" demektir bir genellemeyle "Ata Ruh-u" veya "Ana Ruh-u" manaları da taşır). Gerçekten birçok Türk boyu ayıdan türediğine inanır. Her oymağı koruyan bir hayvan vardır ve soyun ulu atası sayılan bir varlığı sembolize eder. Bu varlıkların ruhlarının ezelden beri var ol-

duğuna inanılır. Kimi zaman dağlar bile töz olarak kabul edilir. "Gul İyesi"yle (hayvan ruhu) bağlantılı bir kavramdır. Tözler ikiye ayrılır:

1. Aruğ (Arı) Töz: İyi ruhların temsil edildiği tözler.

2. Karuğ (Kara) Töz: Kötü ruhların temsil edildiği tözler.

TUĞ

Hükümranlık sembolü. Her birinin ucunda hayvan kılından birer püskül bulunan dokuz kollu değnek biçimli sembol. Ayrıca kıldan yapılan flama. Kut simgesidir ve uğurlu bir nesne olarak kabul edilir. Bazen savaşçılığı ifade etmek için, bazen de başkaldırı ve isyan sembolü olarak kullanılmıştır. Moğollarda, Selçuklularda ve Anadolu beyliklerinde bağımsızlık alameti sayılmıştır. İlk başlarda "kutas" denen yaban öküzünün veya atların kuyruğundaki kıllardan yapılan püsküller mızraklara bağlanmıştır. Tuğun ilk biçimi sayılabilecek örneklerse sancağın tepesine takılan at kuyruğundan ibaretken, daha sonraları bayraktan ayrılarak tekli, ikili ve üçlü püsküller olarak da sıklıkla kullanılmıştır. Bunlar dokuzar tane olmak üzere askeri birliklerde yer almıştır. Ancak en özgün biçimiyle dokuz kollu bir değnek şeklinde özel olarak tasarlanmış ve uçlarına dokuz kutlu hayvanın kuyruğu asılmıştır. İlerleyen zaman içindeyse bu kuyrukların yerine renkli püsküller geçmiştir. Ayrıca değneğin üzerine bakırdan büyük bir top ve bazen de onun üzerine bir hilal yerleştirilmiştir. Türklerdeki "dokuz tuğ" geleneği dokuz sayısının kutluluğu nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bir iddiaya göre tuğun kollarından her biri gökteki dokuz gezegeni temsil etmektedir. Türklerin İslam öncesi evren anlayışında gök dokuz kattan oluşur ve yeryüzü de dokuz bölgeye bölünmüştür. Ayrıca dokuz kollu Yaşam Ağacı'yla da doğrudan bağlantılı olup onun temsili bir simgesidir. Şamanların törenlerde Ak-Tuğ, Gök-Tuğ ve Al-Tuğ kullandıkları da bilinmektedir. Uygur hakanlarından biri adına dikilen Şine Usu Yazıtı'nda "Üç tuğluk Türk

budunu" ifadesine rastlanır. Cengiz Han'ın kağanlığını ilan ettiğinde dokuz kollu beyaz bir tuğ diktirdiği bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin sultanı tarafından kendilerine beylik verdiğini belirtmek üzere Osman Gazi'ye davul, tuğ ve sancak gönderilmiştir. Osmanlı padişahlarının da Oğuz geleneğine uygun olarak dokuz tuğu bulunurdu. Bu uygulama bir cihan imparatorluğu sembolüdür.

TULPAR

Kanatlı at. Kanatları olan genelde beyaz veya kara (tek renk) bir at olarak betimlenir. Kuday (Tanrı) tarafından yiğitlere yardımcı olması için yaratılmıştır. Bunlar Manas Destanı'nda ünlü savaşçıların bindiği, rüzgârı bile geçen efsanevi atlardır. Başkurt inançlarına göre onların kanatlarını hiç kimse göremez çünkü Tulpar kanatlarını yalnızca karanlıkta ve çok uzun mesafeleri aşarken açar. Eğer birisi Tulpar'ın kanatlarını görürse onun kaybolacağına inanılır. Moğolistan devlet armasında Tulpar motifi yer alır. Ayrıca Kazakistan'da bir havayolu şirketinin adı olarak kullanılmaktadır. "Tulpar" adı yalnızca Türk lehçelerinde değil komşu Avar, Lak, Andı, Dargı ve Tabasaran kavimlerinin dillerinde de yer alır. Osetlerde "Tolpar", Çeçenlerde ise "Turpal" olarak bilinir. Bir Kumuk atasözünde şöyle der: "Tulpar yerün birevü buççağunda bulsa da, öz yılkısın tabar." (Tulpar dünyanın bir başka köşesinde olsa da kendi sürüsünü bulur.)

TUR

Türklerin atası olan efsanevi hakan. İran söylencelerinde Farsların baş düşmanı olarak anılır. Kardeşlerine saldıran ejderhayla vuruşmuştur. Babası ülkeyi oğulları arasında bölüştürürken ona Türkistan ve Çin'i vermiştir. Pers soylu devletlerin döneminde "Tur" adı "Türk" sözcüğüyle ilişkilendirilmiştir ve daha sonraki çağlarda

Göktürklerle bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Onun adına istinaden ülkesine de "Turan" adı verilmiştir. Türk kavimleriyse Fars efsaneleriyle tanıştıklarında, bizzat kendilerini Tur'un kavmi olarak görmeye başlamışlar ve gururla Turan ülkesinin uyruğu olduklarını kabul etmişlerdir. Onun soyundan yine Fars efsanelerinde adı geçen ve Türklerin hakanı olarak görülen Afrasyab'ın geldiği söylenir. Eski Farsça metinlerde Turya/Tuirya/Turiya/Turyan (Turi) adıyla anılan bir halktan bahsedilir. Bu kelimeler kimi zaman Farsların kendilerini ve geldikleri soyu tanımlamakta sıkça tercih ettikleri Arya/Airya/Ariya/Aryan (Ari) kavramıyla karşıtlık oluşturacak biçimde kullanılır.

TURUĞ

Tanrı ilk şamanı yarattığında onun evinin önüne sekiz dallı bir ağaç dikmiştir. Bu nedenle her şaman kendisini temsil eden bir ağaç diker. İşte bu ağaca "Turuğ" adı verilir.

TÜRK/TÜRÜK HAN

"Uluğ Türk" olarak anılır. Adını ona Tanrı vermiştir. Türklerin atası olarak kabul edilir. Aynı zamanda kutlu ve ak saçlı bir baksıdır. Bilge ve rüya yorumcusudur. Ateşi Tanrı'dan alarak insanları donmaktan kurtarmıştır. Otağı o bulmuştur ve aşa ilk kez tuzu o (veya oğlu) katmıştır. Bu bağlamda insanın gereksinimleri karşılamaya dayanan buluşlar yapan bir kişiliği temsil eder. Tanrı'nın ona verdiği ve boynunda taşıdığı Yada Taşı ile doğaya etki edebilir. Bozkurt zor anlarında ona yardım eder. Koruyucu ruhunu çağırırken "Uzganmas Uluğ Türk!" (Ulu Türk Uyumaz) diye seslenir. Türkan adlı bir eşi (bazı kaynaklarda kız kardeşi) olduğu ileri sürülür. Dört oğlunun

adı Tütek/Tüzek, Emlek/Amlak, Barsçak/Barsacak ve Çegel/Çekel şeklinde anılır. 1126 yılında yazılmış olan ve yazarının kim olduğu bilinmeyen "Mücmel et-Tevârih" (Mucmal at-Tavârih) adlı eserde "Türk doğuya doğru gitti..." şeklinde başlayan ve dağların, göllerin, akarsuların ve ormanların yanı başında uygun bir yer bulup otağını kurarak oraya yerleşmesini anlatan ifadeler yer alır. Türk'ün oğlu Tütek'in avladığı geyiği pişirip yerken elinden bir parça eti tuzlaya (tuz taşına, tuz kayasına) düşürmesi ve böylece tuzun keşfi Şecere-i Türki'de anlatılmaktadır. Türk kavimlerinin ve devletlerinin tamamının Türk Han'ın soyundan geldiği kabul edilir. "Türkti Ata" adlı bir erenle de bağlantılıdır.

Türk adının kökeni ve ilk olarak ne zaman kullanıldığı konusunda çeşitli görüşler öne sürülmekte ve farklı kaynaklara ait verilerden yararlanılmaktadır. Ayrıca bazı benzer sözcüklerin doğrudan ilişkilendirilmesi ile kapsamı çok genişlemektedir. Özellikle Çin kaynakları bazı kavim adlarının değerlendirilebilmesine olanak tanımaktadır. Bu kaynaklar üzerinden milattan önce üçüncü yüzyıla kadar uzanan "Tik/Tük" (Çince Tieh) sözcüğü ile bağlantısı ileri sürülmektedir. Milattan sonra 1. yüzyılda Romalı tarihçilerce tarafından Karadeniz'in doğusunda yaşayan İskit kavimleri için Turcae/Tyrcae/Tyrkae adı kullanılmıştır. Ayrıca Yunan kaynaklarında bahsi geçen Targıta, Hint kaynaklarındaki Turukha, Mezopotamya çivi yazılarında rastlanan Turukku, Etrüskleri ifade eden Tyrrheni, Trakya'ya adını veren Thraik gibi tarihin değişik dönemlerinde yer alan bazı topluluk adlarının Türklerle bağlantılı olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca yine tarihi kayıtlar içerisinde Torkıl adlı bir kavimden bahsedilir. Günümüzde Türk soylu halkları tanımlamak için Arapça bir ekle Türki kavramı kullanılır.

TÜRK VE TÜRKAN

Yaratılan ilk Türk erkek ve kadındır. Ömer Seyfeddin "Altun Destan" adlı şiirinde (belki de bazı Türk destanlarında yaratılan ilk insan olarak bahsedilen "Törüngey" adının Türk sözcüğüyle olan bağlantısından etkilenerek) "Âdem ile Havva" çiftini "Türk ile Türkan" olarak simgeleştirmiştir. Ziya Gökalp de benzer bir biçimde "Türk'üm, adım Türkan'dır" diyerek bu anlayışı şiirlerinde kullanmıştır. Türkan adının soyla (yani türeyişle) olan ilgisini ortaya koymak için bu adı taşıyan bir boy örnek gösterilir. Türkmenler ile Kürtlerin bütünleşip bir arada yaşadığı "Türkan Aşireti" günümüzde de Güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdürmektedir. Türkan sözcüğü Farsça çoğul ekiyle Türkler demektir. Daha özeldeyse kağana saltanatta yardımcı olan ve ortaklık eden eşi yani kraliçe anlamına gelir.

ALTUN DESTAN

Tanrı önce mavi göğü, kara yeri yarattı,
Sonra gökte günü, ayı, yıldızları parlattı.
Yeryüzünü denizlerle, dağ ve belle bezedi,
"İşte sana su, od, ağaç, demir, toprak, al!" dedi.
"Al, bunlarla bir şen yurt yap, bir yeşil bağ hazırla,"
"Sana bir çift gelecektir, onu iyi ağırla!"
Ey biricik olan Tanrı, ey ikiler: Gök ve Yer!
Ey altılar: Gün, Ay, Yıldız, Dağlar, Beller, Denizler!
Ey dokuzlar ve ey beşler, siz sevinçten coştunuz;
Türk ve Türkan geliyordu, hep görmeye koştunuz!

TÜŞİMEL

Rüyaları yorumlayan kişi. Rüyalardaki bazı işaretlere dayanarak geleceğe dair çıkarımlarda ve öngörülerde bulunur. Oğuz Kağan Destanı'nda "Tuşı Koca" adlı bir kişinin adı geçer.

TÜZEK

Efsanevi kişi. Uluğ Türk Han'ın oğludur. Bu isim töre oluşturmayı, yasa koyuculuğu ve düzeni temsil eder. Şecere-i Türki'de avladığı geyiği pişirip yerken elinden bir parça eti tuzlaya (tuz taşına, tuz kayasına) düşürmesi ve böylece tuzun keşfi anlatılmaktadır.

UBIR

Vampir. Günahkâr kimseler mezarda bir hayvan şekline bürünür. Genellikle ölen büyücülerin Ubır'a dönüştüğüne inanılır. İri başlı, uzun kuyruklu bir yaratıktır. Ağzından ateş püskürür. Günlerce hatta aylarca hareketsiz kalabileceği gibi istediğinde uçabilir de. Hiç kimseden korkmaz. Etrafına bulaşıcı hastalık yayar. Ne bulursa yer. İstediği şekle girebilir, hatta güzel bir kız kılığına bürünebilir. Kurt veya yaban köpeği kılığına girip koyunları parçalar. Leşle beslendiği de söylenir. Bir dağın başında toplanıp, kaçırdıkları insanları yedikleri de anlatılır. Kadınları ve hayvanları emmeyi sever. Başka bazı halk inançlarında ise ele geçirdiği insanın içinde yaşayan korkunç bir yaratık olarak betimlenir. İçine Ubır giren kimseler yemeye doymazlar ve geceleri kalkıp yemek ararlar ve bulamadıklarındaysa gidip başka evlerden çalarlar. Üstelik çok yemelerine karşın zayıf kalırlar. Çünkü yedikleri yemek kendilerine değil, Ubır'a yarar.

Tatarcada "Ubır kendisi doysa da gözü doymaz" şeklinde bir deyim bulunur. Yakalanacakları zaman bir ateş topuna dönüşerek bacadan kaçarlar. Ubır da tıpkı ateş gibi her şeyi yutan, doymak bilmez bir varlıktır. Ubır olduğu anlaşılan bir ölünün mezarı açılıp çivi çakılır, ayrıca şüphelenilen bir cesedin Ubır'a dönüşmemesi için ateşin altından geçirilmesi gerekir. Bu sözcük daha çok Romanya ve Moldova'da yaşayan Türk topluluklarınca "vampir" anlamında kullanılır. Fin-Ugor kavimlerinde de benzer terimlere rastlanır. Ayrıca Çekçeye ve Slovakçaya "upir" olarak geçmiştir ve Çek kültüründe tam olarak "vampir" anlamında kullanılır. Slav halklarında ölen büyücülerin Upir olduğuna inanılır. Balkan ülkelerinde de farklı ifadelerle de olsa benzer varlıklara rastlanır. Hatta bunlar gerçek kabul edilerek bazen ciddiye alınır. Örneğin; 1833 yılında Bulgaristan'ın Tırnova şehrinin kadısı Ahmet Şükrü Efendi tarafından hükümet merkezine gönderilmiş ve Takvim-i Vekâyi Gazetesi'nin 69. sayısında yayınlanmış olan bir belgede şu ifadeler yer alır: "Mezarlar açıldı. Cesetler yarım misli büyümüş, kılları ve tırnakları da üçer dörder uzamış bulundu. Gözlerini kan bürümüş, gayet korkunçtu. Mezarlıktaki bütün kalabalık bunu gördü. Bu adamlar sağlıklarında her türlü pis çirkin işi yapmış, ırza, namusa, mala saldırmış, adam öldürmüş, Yeniçeri ocakları kaldırıldığı zaman her nasılsa yaşlarına bakılarak cellada verilmemiş ecelleriyle ölmüş kişilerdi. Sağlıklarında yaptıkları yetmezmiş gibi şimdi de halka habis ruh olarak tebelleş olmuşlardı."

UÇUH

Hastalık cini. İnsanlara hastalık veren kötü bir ruhtur. Daha çok uykudan uyanıldığında dudak ve ağız kenarında görülen kabarıklıklara (bazen de vücutta kızarıklıklar ve kabarmalara) sebep olduğuna inanılır. "Uçuk yaladı" ifadesi gece insanın ağzını veya bedenini bu ruhun yaladığı ve bu nedenle de uçuk (hatta kızamık, kızıl, siğil) gibi hastalıklara yakalandığı anlayışından kaynaklanır. Halk inancına

göre böyle bir durumda özel bir tedavi uygulanır. Şaman nasıl bir kurban kesilmesi gerektiğini belirleyip tarif eder, hasta kişi veya bir yakını da onun verdiği bu tanıma uygun bir hayvanı bulup boğazlar. Bazı basit hastalıklarda doğaya "saçığ" (sunu) verilir. Anadolu'da uçuk ve siğil tedavisinde toprağa okunmuş buğday gömülmesi bu geleneğin bir devamıdır. Bazen de ıdığ (azat kurbanı) olarak bir hayvan salınır. "Uçuk" sözcüğü günümüzde de dudak kabarığı anlamında kullanılmaya devam etmektedir. "Ruh Bayramı" olarak tanımlanabilecek bir şenlik de bu adla anılır.

UD ANA

İnek tanrıça. Sığırları korur. Mesela Umay Ana boynuzlu olarak betimlenir. Kırgızlar ilk analarının bir inek olduğuna ve bir mağarada yaşadığına inanırlar. Ayrıca kısır kadınlar kutsal mağaralardaki boynuzlara ip bağlayarak çocuk dilerler. Güç simgesi olan boynuz unsuru pek çok tanrıçada bulunur.

UD ATA

Boğa tanrı. Boğaları korur. Gücü temsil eder. Oğuz Kağan'a adını veren de Boğa Ata'dır. Kahramanlarda bulunan boynuz kavramı boğadan esinlenmiştir. Bu boynuzlar gücü simgeler ve ayı çağrıştırırlar. Gerçekten de boynuz hem tek başına hem de ikisi yan yana getirildiğinde ayın hilal biçimine benzemektedir. Kırgızlar dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde durduğuna inanırlardı. Boğa Ata'nın bazen boz bir boğa kılığına girerek başka boğalarla güreştiği anlatılır. Boğa kılığındaki bir tanrının birleştiği bir kızdan çocuğu olur ve Buryat kavmi onun soyundan gelir. O yüzden Buryatlar tarafından geçmişte kendisine boz boğa kurban edildiği bilinmektedir.

ULUĞ ANA

Yaratıcı tanrıça. Büyük yaratıcı gücü ifade eder ve bu gücün eril yönünü simgeler. Soyut bir varlıktır. Ancak bazen Ak Ana, Od Ana, Gün Ana, Toprak Ana, Gök Ana, Yel Ana gibi yaratıcı güçlerin tamamını da ifade eder. Pek çok varlığın ayrışmadan önceki biçimidir. Ezeli ve önsel bir bağıntı olarak, ondan koparak ayrılan ruhların ve varlıkların yeniden yaklaştırıcısı hatta birleştiricisi olarak düşünülebilir. Her şeyi bilir. Yaşam verici gücün en üst noktasına bulunur. O yaşlanmazdır ve ölümsüzdür. Hem düzenleyici başlangıç, hem de karmaşık sonlanış onda bir araya gelir. Karşıtlıkları kendi içinde barındırır. Bu nedenle zıtlar onda birbirleriyle yer değiştirebilir ve ters işlevli varlıklar ortaya çıkabilir. Saf ve el değmemiştir ancak varlığı cinselliği de kapsar ve doğurgandır. İyiliği temsil ettiği gibi aynı zamanda şeytani unsurları da içerir. İnsani olduğu kadar hayvani bir yönü de bulunur. Hem yeraltı dünyasının, hem de göğün sahibidir. Bolluk ve bereketin yaratıcısıdır. Bazen insani niteliklerle kişileştirilerek sallanan iri göğüsleri olan bir kadın biçiminde betimlenir. Baksılara yaşlı ve bilge bir kadın görünümünde uykularında göründüğü söylenir.

ULUĞ ATA

Yaratıcı tanrı. "Ulu Tüyer" olarak da anılır. Büyük yaratıcı gücü ifade eder ve eril yönünü simgeler. Şamanların koruyucusudur ve onları yeryüzüne gönderdiğine inanılır. Kayıp ve adı bilinmeyen gök ruhlarının önderidir. Ayıhı olarak bilinen iyi ruhların başı olarak anılır. Ancak zıtlıkları içerisinde barındırdığı için istediğinde kötü varlıklar olan Abası ruhlarının kılığına bürünebilir. "Sür" olarak bilinen ruhu insanlara o vermiştir. Gökyüzünün yedinci katında yaşar. Oğulları ak veya boz atlarla gökyüzünden yere inerler. Moğollarda

pek çok tanrıya "Ulan/Ulağan" (kızıl) sözcüğünün sıfat olarak verilmesi nedeninin kavramsal olarak bu tanrıyla bağlantılı olması muhtemeldir.

ULUKAYIN

"Yaşam Ağacı" olarak da bilinir. Yerle göğü birbirine bağlayan efsanevi ağaçtır. Dünyayla birlikte yaratılmış ve Kayra Han tarafından dikilmiştir. Dünyanın, yeraltının ve göğün tam merkezinde yer alır. Gökleri delip bilinmez yüksekliklere çıkar. Dalları gökyüzünü ayakta tutar, kökleriyse toprağın tüm katlarını delip yeraltı okyanusuna kadar uzanır. Tepesinde Tanrı Ülgen oturur. Öksökö kuşu etrafında dönerek uçar ve bazen de zirvesine konar. Dokuz boy (Türklerin dokuz kavmi veya yeryüzündeki dokuz büyük insan ırkı) bu ağacın dokuz dalından türemiştir. Umay onun sahibidir ve yeryüzüne inerken bu ağacı kullanır. Kübey Hanım bu ağacın içinde yaşar. Köklerinden yaşam suyu (Bengüsu) akar. Her dalı yetmiş yapraklı olarak tanımlanır. Yaprakları altındandır ve büyüklükleri birer at derisi kadardır. Dallarından biri güneşe, biri de aya uzanır. Bazı efsanelerdeyse bir yanında ay, diğer yanındaysa güneş bulunur ve Demir Dağ'ın üzerinde durduğu kabul edilir. Sekiz gölgeli, dokuz köklü olarak anılır. İnsanların, kuş kılığındaki ruhları bu ağacın dalları arasında uçuşur durur. Ağaca bez/çaput bağlayarak dilekte bulunma (çalama) uygulaması da yine Ulukayın'la bağlantılı görünmektedir ve yeryüzündeki kutlu sayılan ağaçlar onun bir temsilcisi olarak algılanmaktadır. Bazen bir çam ağacı olarak kabul edilir ve İlge denilen reçinesi, onu yiyenlere olağanüstü bir güç verir. Yaşam Ağacı anlayışına yaklaşık aynı özelliklerle ama biraz yalın bir biçimde Macar Mitolojisi'nde de rastlanır. Macarlara göre şaman trans hâlindeki yolculuğunda bu ağaca tırmanarak göğe çıkar. Günümüzde Çuvaş bayrağında sembolize edilmiş bir hayat ağacı bulunur.

UMAY

İyilik tanrıçası. İyiliği simgeleyen kutlu bir varlıktır. Bazen yaşam tanrıçası olarak da tanımlanır. Doğacak çocukları belirler. Üç boynuzlu olarak betimlenir. Beyaz elbiselidir ve yere kadar uzanan gümüş saçları vardır. Etrafına ışık saçar. Görünümü orta yaşlıdır. Kuş kılığına bürünebilir ve kanatlıdır. Yaşam Ağacı'nın sahibidir. Yeryüzüne bereket dağıtır. Kimi zaman kızarak insanları korkutabilir. Çocukların koruyucusu olarak da anılır. Çocuğu olmayanlar kendisine kurban adarlar. Hamile kadınları ve yavru hayvanları da korur. Gökyüzünde yaşar, ancak bazen yeryüzüne iner. Yanında bir buğu (ceylan) veya zarif bir geyikle dolaştığı söylenir. Sıklıkla çocuk ölümlerinin yaşandığı evlerde onun korumasını çektiğine inanılır ve bu hallerde kendisine "Kara Umay" diye hitap edilir. "Taskıl Umay" (Kel Umay) olarak adlandırıldığı da olur, ancak yapılan betimlemelerde uzun saçları olduğu dikkate alındığında ara sıra büründüğü bir görüntü olduğu söylenebilir, çünkü kellik bir güç ve zekâ simgesidir. Ayrıca kendisine ithafen "Taskıl Umay" adlı bir dağın varlığı da bilinmektedir. Mavi veya beyaz kuş kılığına girebilir. Adının "Humay" biçimindeki söylenişi ise "Hüma Kuşu" ile ilişkilendirilir. Amma Hanım adlı tanrıçayla bağlantılı olduğu öne sürülmektedir.

UTKAÇI

Kurban tanrısı. Ülgen'e en yakın konumdaki tanrıdır. Gökyüzünde yaşar. Şamanların trans halindeyken getirdikleri kurbanları alarak Ülgen'e götürür. Çünkü Şaman en fazla Altınkazık Yıldızı'na (Kutup Yıldızı) kadar ulaşabilir ve daha ileriye gidemez. Kurbanları kendisine teslim eden Şamanlaraysa kaz (olasılıkla düşünsel ilham) hediye eder ve onlar da bu kaza binerek geri döner.

UYLAK

Israrcı cin. Geceleri dışarıda dolaşarak yolculuk yapanlara musallat olurlar. Kişiye adıyla seslenen, sataşan, alay eden, kötü sözler söyleyen, taş atan yaratıklardır. Köpek, koyun, kedi ve hatta başka bir insan kılığına, bazen de tabut gibi ürkütücü nesnelerin biçimlerine girdikleri söylenir.

UZUH

Çok eski devirlerde yaşamış iri cüsseli, azman varlıklardır. O kadar uzun ve büyüktürler ki, güneşi ocakları olarak kullanırlar ve bunun için yiyecekleri gökyüzüne kaldırarak pişirirler. Irmakları bir adımda geçerler. Devasa halılar dokurlar. Başları bulutlara kadar uzanır. Normal bir insanın boyu ancak onların topuğu kadardır. Onların ölülerinin bir tek kemiğinden koca bir köprü yapılabilir. Nuh Tufanı'nın suları ancak dizkapaklarına gelebilir. Bin yıldan fazla yaşarlar. Daha sonra yok olup gitmişlerdir. Bir kıyaslama yapılacak olursa bu betimlemelere uygun bir insan ancak dinozorlar çağına uygun olabilir. "Ucugulu" ve "Uzunbuluk" adlarıyla da anılırlar.

ÜÇMÜSTÜ

Çocuk tanrıçası. Çocukları kötü ruhlardan korur. Üç boynuzu vardır. Burada üç tane (tek rakamlı), yani kötü varlıklara ait olan sayıda boynuzu bulunması ilgi çekicidir. Bu durumdan onun kötücül bir varlık olması gerektiği akla gelir fakat tam aksine çocukları korumaktadır. Buna yönelik yapılabilecek bir açıklama şu olabilir: Çocukları kötü ruhlardan koruduğu için en az bu kötü varlıklar kadar güçlü olmalıdır.

ÜLGEN

İyilik tanrısı. "Bay Ülgen" olarak anılır. Göğün 16. katında oturur. Kayra Han'ın oğludur. Altındağ'da, altın kapısı olan altın bir sarayda yaşar. Altın bir tahtı vardır. Kayra Han'dan sonra ikinci derecede öneme sahiptir. Göğün hâkimidir ve gök cisimlerini yönetir. Gök cisimlerinin her biri kendisine ulaşmak isteyen şaman için bir engeldir. En güçlü şaman bile en fazla Altınkazık'a (Kutup Yıldızı) kadar ulaşabilir ve daha öteye gidemez. Astronomik ve meteorolojik olayların ilk kaynağıdır. Güneş, ay ve yıldızlardan (tüm gökcisimlerinden) çok uzakta yaşar. İyilik yapmayı sever. Yaşlı ve bilge bir görünümle betimlenir. Üç börkü vardır. Uzun sakallı ve uzun saçlıdır. Yanında büyük bir kalkanı bulunur, elinde şimşekler gönderen bir yayı vardır. Dallı budaklı topuzu Yaşam Ağacı'nın köklerine benzer. Yıldırımlar onun silahıdır ve bunlarla vurduğu yer kutsallık kazanır. Kendisi için parlak, gürleyen, yakıcı, şimşekçi gibi sıfatlar kullanılır. Mavi renkle simgelenir. Dünyayı taşımaları veya destek olmaları için üç tane balık yaratmıştır. Biri sağında ve diğeri solunda iki ak güneş bulunur. Biri ak, diğeri kara iki taşla gelerek (veya Korbolko kuşuyla göndererek) insanlara ateş yakmayı öğretmiştir. Ezeli ve ebedi kabul edilir. Evrenin başlangıcında yalnızca Ülgen ve Erlik vardır. Kaz ve kuğu kılığına girerek sonsuz suyun üzerinde uçarlar. Ülgen her zaman Erlik'ten daha güçlüdür ve yaptığı hileleri anlayarak onu cezalandırır. Birkaç yerde karısının adı "Taz Hanım" (Kel Hanım) olarak geçer. Bindiği hayvan da Kelke adlı kel bir öküzdür. Üç, altı, dokuz ya da on iki yılda bir görkemli törenler yapılarak kendisine beyaz kısrak kurban edilir. Komşu kavimlerden olan Vogullarda "Ulgon" adıyla tanınır ve ateşin kaynağı olarak görülür. Yedi kızı vardır ve hiçbirinin adları bilinmez. Yedi oğlu göğün yedi katını simgeler.

Ülgen'in Oğulları

1. Karağus Han: Kuşlar Tanrısı.

2. Baktı Han: Lütuf Tanrısı.

3. Pura Han: At Tanrısı.

4. Burça Han: Zenginlik Tanrısı.

5. Yaşıl Han: Doğa Tanrısı.

6. Kanım Han: Güven Tanrısı.

7. Karşıt Han: Temizlik Tanrısı

ÜREN

Hasat tanrısı. Ürünlerin bereketli olmasını sağlar. Hasat mevsiminde ekinlerin harman edilmesinde çiftçilere kolaylık ve güç verir. Harman aletlerinin iyelerini (koruyucu ruhlarını) o gönderir.

ÜRGEL

Takımyıldız. Gökyüzünde görülen ve insanların hayal gücüyle belirli varlıklara benzetilen yıldız toplulukları ve kümeleri. Dünyadaki hemen hemen tüm topluluklarda takımyıldızlara söylencelerle ilgili isimler verilmiştir. Türklerde dikkati çeken pek çok takımyıldız vardır ve bunlarla ilgili öyküler anlatılır. Örneğin "Yeteğen" TakımYıldızı'nın yedi yılkı uğrusu (yedi at hırsızı) olduğu söylenir. Yaygın bir anlatıya göre bir obadan çalarak kaçırdıkları atlar ve peş-

lerindeki kendilerini kovalayan atlılarla göğe savrulmuşlardır. O yüzden uğruların (haydutların) bu yıldızlara bakarak yollarını bul-dukları söylenir.

Bazı önemli takımyıldızlar şunlardır:

Yeteğen/Yediger: Ursa Major (Büyükayı)

Kömük/Kümük: Ursa Minor (Küçükayı)

Ülker/Ülger: Pleiades (Süreyya)

Kovan/Arıkovanı: Praesepe (Yemlik)

Kambar/Kempir: Leo Minor (Küçükaslan)

Karakurt/Karagurd: Cassiopeia (Kraliçe)

Tayaktah/Tayahtah: Orion (Avcı).

VERİÇELEN

Görünmez yılan. Ejderhaya benzeyen devasa yılanlardır. Bulgar Mitolojisi'nde bir şehrin kuruluş efsanesinde o bölgeye gelen bir yiğit Veriçelen'le karşılaşır. Onu öldürmek istediğindeyse yılan Tanrı'dan kanat ister ve böylece uçarak oradan uzaklaşır.

YABAŞ

Bozgun tanrısı. Yeryüzünde kötülüklere ve bozgunculuğa sebe-biyet verir. Erlik Han'ın oğludur. Kara-Kam'la (kötücül şaman) Erlik arasında arabuluculuk yapar. Aygır yeleli olarak betimlenir.

YALÇUK

Ay tanrıça. Parlaklığı, ışığı ve güzelliği simgeler. Göğün altıncı katında oturur. Bazı Türk boyları aydan türediklerine inanırlar. Pek çok medeniyette ay dişil olarak tasavvur edilir.

YALPAĞAN HAN

Ejderhaların tanrısı olarak görülür. Bütün ejderhalar (yelbeğenler) onun emrindedir. Kendisi de istediği zaman yedi başlı bir ejder kılığına bürünür.

YAYGUÇI

Yaratılış. "Yayguçı Çağ" da denilir. Canlıların yaratılıp yeryüzüne yayıldığı gündür. Henüz başka hiçbir şey yokken her yerde yalnızca uçsuz bucaksız bir su vardır. Buradaki deniz kavramının gerçekten bir su kitlesi olarak mı düşünüldüğü yoksa mecazen uzayı veya hiçliği mi ifade ettiği akla gelebilecek bir sorudur. Geçmiş çağlardaki söylencelerde soyut kavramların kişileştirilmesi ve doğallaştırılması yaygın olsa da bunun bilinçli bir biçimde veya en azından sanatsal amaçlarla yapılmadığı kesindir. Dolayısıyla bu sonsuz su anlayışı kaosu ve tekdüzeliği simgeler, fakat bu geçmişe doğru günümüzden bakılarak yapılan bir yorumdur. Her şeyin sonsuz bir sudan ibaret olduğu bu çağda gök bile yaratılmamışken her şey sağır ve dilsizdir. Sonra suyun içinden toprak çıkarılır. Bu görev Erlik'e verilir, ancak o kendisi için çamur saklar. Bunu anlayan Ülgen onu cezalandırır. Bazı efsanelerdeyse Ak Ana çamur getirmeleri için Kutan/Koton (balıkçıl kuşu) ve Kögön/Kogon (yaban ördeği) gönderir. Kutan toprağı ken-

disi için saklar ve bunu anlayan Ak Ana onu cezalandırır. Çıkarılan balçıktan dünya yaratılır, ikinci olarak dalan Kögön ise küçük çakıl taşları çıkarır, bunlarla da kıyılardaki dağlar oluşur. Altay Yaradılış Destanı'nın Verbitsky'nin derlediği varyantında altı günde yaratma inancına da rastlanır, ancak dış etmenlerin (özellikle Hristiyanlığın) etkisiyle girmiş olma ihtimali yüksektir. Yaradılış başlamadan önce anlamı ve adı yoktur hiçbir şeyin. Sayan söylencelerine göre bu sonsuzlukta önce varlıklara ad verilmiştir ve böylece evren oluşmaya başlamıştır. Sümer Mitolojisi'nde de benzer bir biçimde su tanrısı Enki her şeye bir ad vermiş ve böylece yaratılış başlamıştır. Ad ise anlam demektir. Yani önce maddenin değil ideanın (düşüncenin) var olduğu anlayışı belirir (Fakat sonsuz su anlayışı ise yine de maddi bir varlığı temsil ettiğinden dolayı aksi yöndeki bir öngörüye de açıktır). Türklerdeki yaradılış inancının felsefi yönü daha dikkatli incelendiğinde görülür ki evren bir yürek gibi çarpan, bir açılıp bir kapanan, genişleyip daralan bir yapıya sahip olarak algılanmaktadır. Bütün ve parçaların birbirleriyle bağlı olduğu canlı bir varlıktır. Eski Türk inancında dağlar, ırmaklar, ağaçlar gibi doğal varlıkların tamamının ilk yaratılışta insan (veya insan gibi bilinçli) olduğu düşünülür. İnanışa göre güneş eskiden bir erkek çocuğu, ay ise kız çocuğudur. Hatta kış mevsiminin de bir kocakarı olduğu söylenir. Bu anlayışın bir uzantısı olarak Anadolu'da "Kocakarı Soğukları" kavramı yer alır. Dağlarsa yenilmez yiğitler olarak görülürler. Bunların hepsi bilinen biçimlerine daha sonradan dönüşmüştür fakat ruhları yine de içlerinde yer almaktadır. Sümer inanışına göre başlangıçta gökle yer bitişik, hatta birdir, daha sonra tanrılar tarafından ayrılmışlardır. Sümerlerde evrenin kökeni bazı aşamalarla açıklanır ve anlatılanlar Türk yaratılış anlayışına da paraleldir:

1- Başlangıçta yalnızca sonsuz sulardan oluşan bir deniz vardır. Fakat bütünsel bir hiçlik veya yokluk durumu değildir. Bu denizin kökeni ya da nasıl ortaya çıktığı konusundaysa bir bilgi verilmez. Sümerler onun her zaman var olduğunu düşünmüşlerdir. Gökle yer

henüz ayrışmamıştır. Altay ve Yakut yaratılış destanları da benzer ifadeler kullanır.

2- Bu denizin içinden çıkan bir dağ oluşur ve gerçekte yeryüzünü simgeler. Böylece gök ve yer birbirinden ayrılır. Türk yaradılış destanları da yeryüzünün suyun içinde çıkarılan topraktan oluştuğunu anlatırlar. Sümer inancına göre gök eril, yerse dişil olarak algılanır. Türklerde de benzer biçimde Gök Ata, Toprak Ana algısı vardır.

3- İnsanoğlu yaratılır. Hatta tanrılar insan biçimli olarak kişiliğe bürünürler. Sümer söylencelerinde insanın tanrılara hizmet etmesi için yaratıldığından bahsedilir.

YAYIK

Tufan. Genel olarak sel gelmesi, suların yükselmesi, ırmakların ve göllerin taşması demektir. Türk halk kültüründe ve anlatılarda yeryüzünü suların kapladığı "Büyük Tufan" için kullanılan bir tabirdir. Bu veya benzeri söylenceler yeryüzündeki pek çok kültürde yer alır fakat ilk kez Sümerlerde bahsi geçer. Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam'la birlikte neredeyse tüm dünyada ortak bir anlayış haline dönüşmüş ve zaten pek çok toplumda var olan benzer halk söylenceleriyle de örtüşerek pek çok yöresel versiyonları oluşmuştur. Türk kültüründeki önemi yeryüzünün yaradılıştan önceki sularla kaplı haline yeniden dönmesidir. Bu bağlamda yenilenmenin ve yeniden doğuşun sembolüdür fakat bu yenilenme bir tür devrimle ortaya çıkmaktadır. Çünkü Tufan'la eskimiş ve bozulmuş zihniyetin bile sonu gelir, fakat bu sonun ardından dönülen yerse tekrar başlangıçtır (yani Öz'dür). Bütün canlılardan yalnızca birer çiftin inşa edilen gemiye bindirilerek korunmasıysa bu Öz'ü simgeler. Bu bağlamda Tufan aslında Öz'e dönüş demektir ve yaşamın bir çember (döngü) olduğu inancını benimseyen ilkel toplumların düşünce sisteminin

en güzel örneğidir. Kötülük yüzünden karmaşa ortaya çıkar ancak sonra her şey yeniden dinginleşir. Altayların kökleri çok eski çağlara kadar uzandığı anlaşılan bir söylencesinde sulara hükmeden "Cayık" (Yayık/Jayık) adlı tanrının Tufan'dan sonra gökyüzüne çıktığı söylenir. Ayrıca ırmaklar taştığı zaman ona istinaden "Yayık sudan çıktı" derler. Altay söylencelerindeki ifadelere göre Yayık'ın (Büyük Tufan) gerçekleşeceğini Demir Boynuzlu "Kök-Teke" önceden haber vermiştir ve yedi gün boyunca dünyanın çevresinde bağırarak dolaşmış, acı acı melemiştir. Bu öykünün sonrasıysa şu şekilde anlatılır:

Yedi gün deprem oldu,

Yedi gün dağlar ateş saçtı.

Yedi gün yağmur yağdı,

Yedi gün fırtınalar koptu,

Yedi gün yağdı dolu,

Yedi gün boyu karlar yağdı.

Yeryüzünü sular kaplamadan önce "Yedi Nomçı" (Yedi Şaman) kardeşler bir araya gelerek bir gemi yaparlar ve insanlarla her tür hayvanlardan birer çifti kurtarırlar. Gemi "Yal-Möngkü" dağında karaya oturur. Gemiden saldıkları horoz soğuktan ölür. Kazı salarlar o da uçar gider. Kuzgun leş yemeye koyulur. Güvercin geri gelerek suların çekildiğini haber verir, yedi kardeşler de dışarıya çıkarlar.

YAZAGIL

Devlet tanrısı. Devleti korur. Yasaların ve devlet otoritesinin önemini vurgular. Türk tarihi, devlet geleneğinin en köklü uygulamalarını içerdiğinden böyle bir tanrının varlığı da şaşırtıcı değildir.

YAZ HAN

Yaz tanrısı. Yılın en sıcak dönemi olan yaz mevsiminin tanrısıdır. Bu mevsimi düzenler ve zamanında başlayıp zamanında sona ermesini sağlar. Yazın gerçekleşecek olayları belirler. Yayla köylerini korur.

YEDİLER

Yedi Ulular. Yedi bilge kişi. Tanrısal bir lütuf sonucu hikmet sahibi olduklarına inanılır. Birkaç değişik anlamda kullanılır:

1. Yedi Yalvaç: Kendilerine özel görevler verilmiş peygamberler. Halk inancında bunların her birinin göğün bir katında bulunduğu söylenir.

2. Yedi Eren: Tanrı dostu olan ve gözlerden uzakta yaşayan yedi kutlu kişi. Onların hürmetine dünyanın yok olmadığı, ayakta durduğu inancı yaygındır.

3. Yedi Ozan: Ölümden çekinmeden doğruyu söyleyen kişilerdir. Özellikle Alevi inancında önemi olan bir kavramdır. Kökeni İslamiyet öncesi dönemlere kadar uzanır.

Yedi kişinin bir araya gelmesi anlayışı Türk ve Moğol mitolojilerinde değişik biçimlerde ortaya çıkar. Örneğin; Türklerin “Yeteğen” (Yediler) olarak bildikleri Büyükayı takımyıldızındaki yedi yıldıza Moğollar “Yedi Bilge” veya “Yedi Yaşlı” derler.

YEL ANA

Rüzgâr tanrıça. Macarlara göre dünyanın sonundaki büyük bir dağda bulunan bir mağarada yaşar ve bu mağaranın etrafında güçlü fırtınalar döner. Bu mağarayı koruyan Yel Ana kendisi güçlü bir kasırga olup eser. Macar Mitolojisi içerisindeki önemli kişiliklerden birisi olarak yer alır. Özbeklerse fırtına veya şiddetli rüzgârlar çıktığında onu çağırıp, "Çal Mama! Çal Mama!" (Yel Ana! Yel Ana!) diye bağırarak kendisinden bunları dindirmesini isterler.

YEL ATA

Rüzgâr tanrı. Macarlar "Szel Kraly" (Yel Kralı) olarak da anarlar. Tüm silahları gümüştendir. Dünyadaki tüm fırtınaların, rüzgârların, kasırgaların, hortumların, tayfunların yöneticisi olan tanrıdır. Asya'da harman savurmak isteyen köylüler "Yel Ata, gel atına saman götür..." diye bağırarak onu yardıma çağırırlar. O da geldiğinde rüzgâr estirerek harmanı savurur ve buğdaydan ayrılan samandan bir avuç alarak atına yem alarak götürdüğüne inanılır. Atı rüzgâra dönüşebilir ve böylece bir anda istediği yere ulaşır. Anadolu'da kullanılan "yel gibi gitmek" deyimi bir mecaz olduğu kadar aynı zamanda de bu anlayıştan da kaynaklanır. Güney Anadolu'da özellikle Türkmenlerin başlıca ziyaret yeri olan Yel Baba Türbesi bulunur. Kutlu sayılan bu mekânı özellikle vücuduna "yel girmiş" ve iyileşmeyen hastalar ziyaret etmektedirler. Etrüsklerdeyse "Cel" adlı bir yeraltı tanrısı vardır.

YEL İYESİ

Rüzgârın koruyucu ruhu. Her rüzgârın kendi iyesi vardır. Eski Türk halk inancında koruyucu ruhlara bağırmak veya yüksek sesle çağırmak çoğu zaman saygısızlık ve tehlikeli olarak algılanır. Ancak bunun en önemli istisnası Yel İyesi'dir. Çünkü rüzgâra ihtiyaç olduğunda çağırabilmek için onun çıkardığı sesten daha güçlü bir biçimde bağırmak gerekir ki duyabilsin.

YER İYESİ

Toprağın koruyucu ruhudur. Her arazinin farklı bir iyesi vardır. Yılan kılığında toprağı korur. Yılan ise ölümsüzlüğü ve yeniden doğuşu simgeler. Eski Türklerde her yıl hasattan önce onun için kurban verildiği bilinmektedir. Toprağın her karışında onun yaşadığı söylenir. Toprakta yaşayan canlılarla konuşur. Halk inanışına göre ayılar isimlerinin söylendiğini topraktan işitirler. Çünkü "Çir Kulaktu" (Yer Kulağı) onu duyar. Ayının yaşadığı yer de toprak ve yeraltıdır. Anadolu'da kullanılan "Yerin kulağı vardır" deyimi de bu anlayışı ifade eder. Bu inanç yılan, köstü (köstebek), geleni (tarla faresi) gibi canlılar için de geçerlidir. Hatta gerektiğinde insanlarla da konuşur. Her söyleneni işitir, her gizli kötülüğü görür ve zamanı gelince açığa çıkarır. Toprağın içinde hiçbir şeyi gizli tutmayacağı yönünde bir andı bulunduğu söylenir, bu nedenle gizlice öldürülüp toprağa gömülen herkesin bir biçimde mezarının ortaya çıkmasını sağlayacağına inanılır. Bosna Hersek'te 20. yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde yaşanan soykırımda saklanan toplu mezarlar, mavi kelebeklerin beklenmedik sayıda çok görüldüğü yerlerde bulunmuştur. Çünkü bu kelebekler yavşan otuna konmakta ve ondan beslenmektedirler. Yavşan otuysa cesetlerin toprağa saldığı organik maddelerin bol bulunduğu yerlerde büyümektedir.

YEREH

Aile tanrısı. Aileyi ve evi korur. Ağaç kabuğundan örülerek kapı arkalarına yerleştirilen sepetlerin içinde yaşar. Onun için özel olarak yapılan ve yedi nesil boyunca sağlam olarak saklanan bu sepetlere "Yereh" veya "Yereh Türkelli" adı verilir. Genç kızlar gelin olduklarında sepetlerini de (yani koruyucu ruhlarını da) birlikte yanlarında götürürler ve çeyiz anlayışının kökeni de olasılıkla bu uygulamaya dayanmaktadır. Çok sevdiği için soğanların yanına kendisine "sungu" olarak yemek bırakılır. Deri hastalıklarının iyileşmesi için ona dua edildiği de çeşitli kaynaklarda yer alır. Yer-Tanrı kavramı ile bağlantılı bir varlık olarak da görülür. Slav halk inançlarına "Berehin/ Beregin" (Bereginya/Berehinya) olarak geçmiştir.

YER-SU

Yer ve su unsurlarıyla buralardaki ruhları da içeren doğal varlıkların tamamını kapsayan bir anlayıştır. Bu anlamda kutsal bir güç ve yaşam enerjisidir fakat maddi varlıklardan da soyutlanmış değildir. İnsanlar bu enerjiyle (ve bu enerjiyi taşıyan soyut varlıklarla) doğrudan bağlantı ve iletişim kurabilirler. Çünkü insana en yakın olan soyut katman burasıdır. Yer-Su ruhlarıysa kendi içlerinde birkaç büyük alt kategoriye ayrılabilir: Dağ Ruhları, Orman Ruhları, Su Ruhları... Diğer ruhları bunların içinde veya bunlara bağlı olarak yer alan soyut varlıklar olarak düşünmek mümkündür. Fakat bu kesin bir sınıflandırma değildir çünkü farklı bakış açılarında yüzlerce ruh tespit edilebilir. Bazen unutulmuş ataların ruhları da bunlara katılırlar. Yer-Su ruhları Toprak Ana'ya bağlıdırlar ve onlara saygı göstermek gerekir. Örneğin bir ormana girildiğinde dikkatli davranılmalıdır. Sesli konuşulmaz, dallar kırılmaz, taş atılmaz; aksi takdirde orman ruhları kızabilirler. Doğayı kirletmeninse bereketi azaltacağına inanılırdı.

Eğer insan doğadan bir şey alacaksa, bu ancak doğa ruhlarının izniyle mümkün olur. Bu yüzden Yer-Su'ya şükrederler. Göç Destanı'nda anlatıldığına göre, Türkler kutsal bir kayayı Çinlilere verdiklerinde bitkiler solar ve salgın hastalıklar yayılır. Sadece hayvanların "Göç! Göç!" diye bağırmaları işitilir. Bu şekilde Yer-Su ruhları yapılan bu büyük saygısızlığı cezalandırırlar. Yer-Su anlayışı Moğol bayrağında simgesel olarak yer alır.

YER TENGRİ

Yeryüzü tanrıçası. Genellikle dişil olarak algılanır. Ancak soyut bir varlıktır ve insan biçimli olarak pek fazla tasvir edilmemiştir. Gök Tengri'nin yanında ikinci planda kalır. Yer Tengri'ye beyaz tavuk, balık, koyun veya öküz kurban edilir. Kesilen hayvanların özellikle başı toprağa gömülür. Bazı masallarda zayıf ve çelimsiz çocuklar ana babaları tarafından toprağa gömülürler, orada güçlenip üç gün sonra bir yiğit olarak çıkarlar. Yakut destanlarında, ileride yenilmez olacak yiğitler çocukken sıska ve zayıf oldukları için anne-babaları bile evlat olarak kabul etmezler. Ancak kutlu bir kişi gelip onları toprağa gömdükten sonra güçlenirler, güçlü ve yakışıklı kahramanlara dönüşürler. Çünkü Yer Tengri onu beslemiştir. Anadolu'da bazı yörelerde günümüzde bile delileri kuyuya salladıklarına tanık olunur, böylece onların akıllanacağına inanılmaktadır. Bazen Yer Tengri büyük bir kayın ağacının gövdesinde yaşayan ak saçlı bir kadın olarak betimlenir. Kimi anlatılarda insani özellikleri ve nefsani duyguları simgelediği de görülür.

YETEĞEN

Avrupa kültüründe Büyükayı olarak bilinen takımyıldıza Türklerde verilen isimdir. Bunların yedi at hırsızı haydut olduğu söylenir. Bir obadan çalarak kaçırdıkları atlar ve peşlerinde kendilerini kovalayan atlılarla birlikte göğe savrulmuşlardır. Bu nedenle haydutların bu yıldızlara bakarak yollarını buldukları söylenir. Türk kültüründe bu takımyıldıza Yedi Kağan (Yedi Hakan), Yedi Uğru (Yedi Hırsız), Yedi Karakçı (Yedi Haydut) ya da (Yedi Kör) adı verilir. Kimi zaman da Yedi Arkar (Yedi Dağ Koyunu) olarak anılır. Moğollarsa "Yedi Bilge" veya "Yedi Yaşlı" anlamındaki tabirleri kullanırlar.

YILKI İYESİ

Sürü ruhu. At ve sığır sürülerini koruduğuna inanılır.

YOHAN

Yeraltı tanrısı. Yeraltının koruyucusudur. Yok oluşu simgeler. Dokuz kat yeraltını (cehennem) yönetir. Karanlıklar içinde yaşar ve kimseye görünmez. Evi Ulukayın'ın köklerinin altındadır. Oğlunun adı ise Sohan'dır.

YOL İYESİ

Yolların koruyucu ruhudur. Her yolun kendi iyesi vardır. Yol İyesi'nin kötü niyetli insanları her gün yürüdükleri yoldan bile şa-

şırtabileceğine inanılır. Bu tür insanlar çok iyi bildikleri bir yoldan giderken kendilerini bir anda karanlık bir ormanın içinde bulurlar. Bazen de bir kar fırtınasına yakalanıp kendi evlerinin çevresinde dolanıp dururlar, aslında çok yakın oldukları halde yolu bulamadan donup ölebilirler.

YUNAK İYESİ

Hamamın koruyucu ruhudur. Kısa boylu bir ihtiyar kılığında olduğuna inanılır. İnsanlara temizliği öğrettiği söylenir. Türk halk inancına göre güneş battığı zaman ve gece yarısı hamama girilmez, çünkü bu saatte Yunak İyesi kendisi yıkanır. Hamamda yıkanan kişi yüzü sabunluyken su tasını bulamazsa ya da hamamdan çıkarken ayakkabılarını yitirirse, bunlar onun yaptığı şakalar olarak algılanır. Tatarlar yıkandıktan sonra çıkarlarken ona "Yunağın ısısı sana, huzuru bana!" derler.

ZADA HAN

Rüzgâr tanrısı. Rüzgârlar ve fırtınalar onun emrindedir. 13 rüzgârın kesiştiği yerde yaşar. Yağmur yağdırır, fırtınalar estirir. Yada Taşı'nın sahibi ve hâkimidir. Kamların kullanabilmesi için yeryüzüne Zada Han tarafından gönderildiğine inanılan bu büyülü taşın doğa olaylarını kontrol edebilme gücü bulunur, onunla özellikle de yağmur, kar ve dolu yağdırabilir. Zada Han rüzgârların üzerine bir ata biner gibi binip yolculuklar yapar ve istediği yere böylece bir anda ulaşır. Şahin gibi kanatları olan konur (kahverengi) bir atı vardır. Onunla birlikte rüzgârları sürer. Moğol söylencelerinde boğa kılığına girebildiği anlatılır.

ZARLIK

Yargı tanrıçası. Yargıçları korur. 17 Büyük Gök Mahkemesi'nin en başında bulunur. Türk-Moğol devlet geleneğinde yargı çok önemli bir yere sahiptir. Adaletsiz yöneticilere ilenilir (lanet edilir) ve başlarına en kötü felaketlerin geldiğine inanılır.

ZAYAÇI

Kader ruhları. Kaderi tayin eden varlıklardır. Yeryüzüne bereket götürürler. Buryatlarda Zajan/Zayan adlı kader tanrısının bunların başında olduğuna inanılır.

ZAYAĞAN

İyilik tanrısı. Kötü ruhlara karşı barışı sağlamak için mücadele eder. Bu bağlamda "Barış Tanrısı" olarak da görülebilir. "Yayay" ve "Yayak" adlı yaratıcı ruhlarla da alakalı görünür.

ZEMİRE

Cemre cini. Havayı, toprağı, suyu ısıtıcı gücü vardır. Baharda göğe yükselir, sonra inip buzları eritir. Eski Bulgarca kökenli bir kelime olup İslamiyet sonrası Arapça "cemre" sözcüğüyle benzeşim yoluyla özdeşleşmiştir.

ZENGİ

Eşik tanrısı. Evin eşiğinde yaşar. O yüzden eşiğe basılması hoş karşılanmaz. Sibirya inançlarında "Senge Baba" (Zengi Ata) bir tür "Eşik İyesi" (Eşik Ruhu) olarak görülür ve evin önündeki hayvanları koruduğuna inanılır. Tatarlar arasında da "Zengi Babay" için yapılan özel törenlerde "Avuz" (hayvanın ilk sütü) hazırlanır. Törene çağrılan hoca yeni doğan bebeklerin hayırlı olması için "Zengi Baba"nın hürmetine dua eder.

DİĞER TÜRK TANRILARI

1. Abıyaş Han: Yaşam Tanrısı. İnsanları ve canlıları yönetip yönlendirir.

2. Adagalı (Adagalah) Han: Fitne Tanrısı. Yeryüzünde bozgunculuk yapar.

3. Adanı Han: İyilik Tanrısı. İnsanlara iyilikler yapar.

4. Albotay Han: Gezgin Tanrısı. Yolculara yardım eder.

5. Ancasın Han: Yıldırım Tanrısı. Şimşekler ve yıldırımlar çaktırır.

6. Apsatı Han: Av Tanrısı. Vahşi hayvanların da koruyucusudur.

7. Artık Han: Yol Tanrısı. Yolculara yardım eder.

8. Aştotur Han: Çoban Tanrısı. Çobanları vahşi hayvanlardan korur.

9. Aymuş Han: Çoban Tanrısı. Çobanları korur.

10. Avlı Han: Dağ Tanrısı. "Avlı Barkan" olarak da anılır.

11. Babıray Han: İyilik Tanrısı. İyi insanları koruyup kollar.

12. Barula (Barallak) Han: Orman Tanrısı. Avcılar ateş yakar ve ona saçı yaparlar.

13. Buğomça Hanım: Yol Tanrıçası. Uzaklara giden yolların koruyucu ruhudur.

14. Cabağan (Cabaha) Han: Hastalık Tanrısı. Onmaz dertlere ve marazlara neden olur.

15. Canday Han: Sakatlık Tanrısı. Kol, bacak hastalıkları verir.

16. Cebelek Hanım: Kötülük Tanrıçası. İnsanları yolundan çevirir. "Yer Kulaklı" olarak anılır.

17. Cerde Han: Ev Tanrısı. Evi ve aileyi korur.

18. Cınıs (Çınıs) Han: Yasa Tanrısı. Dünyanın yönetilmesi için gerekli yasaları koyar

19. Cöhögöy (Cöğöy) Han: At Tanrısı. Atların koruyucusudur.

20. Cölörü Han: Yeraltı Tanrısı. Eline düşenler bir daha geri dönemezler.

21. Çaçlı Hanım: Ev Tanrıçası. Evi ve aileyi korur.

22. Çayan (Şayan) Han: Gökyüzü Tanrısı. Yeryüzünün düzenini sağlar.

23. Çoğonah (Çuğonah) Hanım: Hastalık Tanrıçası. İnsanları hasta eder.

24. Çomparaş (Çamparas) Hanım: Uyku Tanrıçası. Uyuyamayanlar kendisinden yardım ister.

25. Çokku Hanım: Dilek Tanrısı. Kendisinden dilek dilenir.

26. Çoppa Han: Ekin Tanrısı. Ekinlerin bol olmasını sağlar

27. Çuğoran (Çuğorağan) Han: Şeytanların yöneticisidir. İnsanları şeytan kılığına sokabilir.

28. Çuppakan Hanım: Gök Tanrıçası. Göklerin düzenini sağlar.

29. Duguy Han: Haberci Tanrısı. Tanrıların haberlerini insanlara getirir.

30. Eder Han: İyilik Tanrısı. İyi ve güzel işlerin yapılmasını sağlar.

31. Elez Hanım: Bekâret Tanrıçası. Bekâretini ve iffetini koruyan kızlara yardımcı olur.

32. Erirey Han: Ürün Tanrısı. Tarladaki hasadı korur.

33. Eyke (Öyke) Hanım: Kadın Tanrıçası. Günlük ev işlerinde kazalardan korur.

34. Gölpön Han: Koyun Tanrısı. Koyunları korur.

35. Hagdan Han: Kamburluk Tanrısı. Bel bükülmesi ve kamburluk gönderir.

36. Harabıl Han: Yeraltı Tanrısı. Yeraltındaki bazı kötü ruhların önderidir.

37. İndirbey Han: Av Tanrısı. Av hayvanlarını korur.

38. Kagır (Kağar) Han: Elçi Tanrısı. Ülgen ve Erlik arasında elçilik yapar.

39. Karakçı Han: Cehennem Tanrısı. Matman Karakçı olarak anılır.

40. Kayadan (Keyden) Han: Kuvvet Tanrısı. Kuvveti sembolize eder.

41. Kayırnar (Kaynar) Han: Güneş Tanrısı. Güneşin ışıklarının çoğalmasını sağlar.

42. Kemisken Hanım: Göl Tanrıçası. Göllerin koruyuculuğunu yapar.

43. Kıskıydana Hanım: Kötülük Tanrıçası. Abasıların kızıdır.

44. Kollu Han: At Tanrısı. İskit kökenlidir. Balkarlarda bu adda bir bayram vardır.

45. Korı (Korıy) Han: Rüzgâr Tanrısı. Rüzgârlara yön verir.

46. Koylusan Hanım: Gök Tanrıçası. Gökleri yönetir.

47. Köbölök Han: Ölüm Tanrısı. İnsanların canını alır. Bakır burunludur. Kızıl bir atı vardır.

48. Kudustay Han: Rehin Tanrısı. Bu adda üç kardeştirler (Bur, Tas, Vot). İnsanları kaçırırlar.

49. Kürmüş Han: Ev Tanrısı. Evi ve içindeki aileyi korur. Ailenin devamını sağlar.

50. Mansar Han: İyilik Tanrısı. İyi işler yapanları ödüllendirir.

51. Matmas Han: Kâinat Tanrısı. Ülgen tarafından evrenden sorumlu kılınmıştır.

52. Mucara Han: Yoksullar Tanrısı. Yoksul insanları korur.

53. Odığın (Odın, Odon) Han: Yasa Tanrısı. Dünyanın yönetimine gereken yasaları düzenler.

54. Ohol Han: Vahşet Tanrısı. Yeryüzünde büyük kırımlara sebebiyet verir.

55. Okto Han: Dağ Tanrısı. Dağların ve dağlarda yaşayan canlıların koruyuculuğunu yapar.

56. Orangay Han: Yaratıcı Tanrı. Canlıları yaratır ve doğadaki yerlerini belirler.

57. Ovcay Han: Bereket Tanrısı. Ürünlerin bol olmasını sağlar.

58. Ovsal Han: Hastalık Tanrısı. Hayvanları hastalandırır. Yalnız kadınlara musallat olur.

59. Oymon Hanım: Bitki Tanrıçası. Bitkileri korur ve onlara can verir.

60. Oysul Han: Deve Tanrısı. Develeri korur.

61. Ozay Han: Bereket Tanrısı. Her tarafta bolluk olmasını sağlar.

62. Perbi Han: İyilik Tanrısı. Hakkında çok fazla bilgi yoktur.

63. Pınçu Han: İyilik Tanrısı. İyilikler yaptığı söylenir.

64. Puysa Han: İyilik Tanrısı. Herkesin iyiliğini ister.

65. Sabıray Han: Yazgı Tanrısı. İnsanların geleceği hakkında karar verir. Yeraltında yaşar.

66. Sangır Han: Av Tanrısı. Kızdığında ormanları yakıp, av hayvanlarını kaçırdığı söylenir.

67. Saradıman Hanım: İyilik Tanrıçası. Demirci Tanrıçası olarak da görülür.

68. Sarasan Han: Soğuk Tanrısı. Kışın soğuklara neden olur.

69. Tabıt (Tabı) Han: Koruyucu Tanrı. İnsanların ve evin koruyuculuğunu yapar.

70. Taşgaşıt Han: Kısmet Tanrısı. İnsanların kısmetini belirler. Çok güçlü ve keldir.

71. Tayçu (Tayçı) Han: At yavrularını (veya boğaları) koruduğu söylenir.

72. Tıday (Dıday Han): Güven Tanrısı. Korku anında adı söylenir.

73. Tımmıl (Dımmıl) Han: Tahıl Tanrısı. Aynı adı taşıyan bir ekmek türü vardır.

74. Tiribel Han: Tahıl Tanrısı. Ekinleri ve ziraatçıları korur.

75. Toktur Han: Avcı Tanrısı. Avcıları korur.

76. Tukbaş Hanım: Kadın Tanrıçası. Kadınları ve evi korur.

77. Tuğulbay (Tukulbay Han): Av Tanrısı. Avcıları korur.

78. Turay Han: Kötülük Tanrısı. Abasılar arasında sayılır.

79. Tuşkun Han: Korku Tanrısı. İnsanlara korku ve panik verir.

80. Tünböri (Tunburı) Han: Yeraltı Tanrısı. Yeraltındaki karanlık suların tanrısıdır.

81. Türün Han: Cehennem Tanrısı. Cehennemi yönetir.

82. Tüsümel Han: Yeraltı Tanrısı. Kötülükler yaptığı söylenir.

83. Tüşülü Han: Kötülük Tanrısı. İnsanları kötülük yapmaya iter.

84. Ubahalah Hanım: Hastalık Tanrıçası. İnsanlarda ve hayvanlarda hastalıklara neden olur.

85. Urbalcın Han: Kavga Tanrısı. Yeraltındaki bazı kötü ruhların önderidir.

86. Uslo Han: Doğa Tanrısı. Dağları ve doğadaki canlıları korur.

87. Uya Han: Kötülük Tanrısı. Çorak Uya adıyla anılır.

88. Üygen Hanım: İffet Tanrıçası. Namuslu insanları özellikle iffetli kadınları korur.

89. Yabır Han: İyilik Tanrısı. İyiliğin onun özü olduğu söylenir.

90. Yapkara Han: Hizmet Tanrısı. Ülgen'in yardımcısıdır ve onun emirlerini yerine getirir.

91. Yatman Han: Rüzgâr Tanrısı. Rüzgârları estiren koruyucu ruhtur.

92. Yezim Han: Soğuk Tanrısı. Yeryüzüne soğuk getirir.

KAYNAKÇA

Mitolojiye Giriş, Prof. Dr. Fuzuli Bayat.

Kızılderili Mitolojisi, A. Mariot, K. Rachlin; Çev: İnsal Özünlü, İmge Yayınevi.

Makaleler ve İncelemeler, Abdulkadir İnan; Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eski Türk Dini Tarihi, Abdulkadir İnan; Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Abdulkadir İnan; Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Türk Mitolojisi, Bahaeddin Ögel, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Çin ve Japon Mitolojisi, Donald A. Mackenzie; İmge Yayınevi.

Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Âdeti, Faruk Sümer; Resimli Tarih Mecmuası, 1953.

Japon Efsaneleri, Felicien Challage, Çev: Eray Canberk, Okyanus Yayınları.

Yakın Doğu Mitolojisi, Fred Gladstone Bratton; Çev: Nejat Muallimoğlu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Mitolojik Unsurlar, Gülsine Uzun; Yüksek Lisans Tezi, Muğla 1998.

Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar, Hikmet Tanyu; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Jean Paul Roux; Çev: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, 1994.

Türkler ve Moğollarda Su Kutsaldır, Jean Paul Roux; Çev: Türker Acaroğlu, Folklor Dergisi, S. 38, Ekim 1989.

Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, Rıfat Arza; Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Yaşar Kalafat; Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.

Tarihte ve Bugün Şamanizm, Abdulkadir İnan; Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Han Orba Destanı, Yrd. Doç. Dr. Erhan Aktaş; Kırklareli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

Uygurların İptidai Düşünceleri ve Felsefe Notları, Ablimit Ömer Bilig; Milletler Yayınları, Beijing.

Uygurlarda Tabular, Anver Samat Korgan; Sincan Halk Yayınevi, Urumçi.

Divan-i Lügat-it Türk, Kaşgarlı Mahmut.

Türklerde İnançlar ve Din, Mehmet Dikinci; Akçağ Yayınları.

Şamanizm ve Eski Türk Dini, Saadettin Gömeç; Berikan Yayınevi.

100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Sedat Veyis; Gerçek Yayınları, İstanbul.

Türk Kültür Tarihi, Turan Şerafettin; Bilgi Yayınları, Ankara.

Türk Mitolojisi'nde Su Kültü ve ya da Taşı, Ekrem Ayan.

Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi, Aybars Pamir, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2003.

İsveçlilerin Türk Kökenleri Üzerine, Abdullah Gürgün, 2011.

Avrasya'da Runik Yazı, Turgay Kürüm; Nevzuhur, Sayı: 30, 2012.

Kral Odin'in Turkland'dan İskandinavya'ya Göçü, Osman Karatay.

Efsanevi Hayat Ağacı Munar, Nerin Yayın; Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Dergisi, Sayı: 15, 2008.

Altay Bilik, G. Ahmetcan Asena; Pan Yayıncılık, 2011.

Şaman Yorumlamaları ve Büyüsellik, Yeşim Paktin; Ankara, 2013.

Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı, Saadet Çağatay; (dergiler.ankara.edu.tr).

Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Celal Beydilli; Yurt Kitap Yayın, 2004.

Türk Dili Sözlüğü, Orhan Hançerlioğlu; Remzi Kitabevi, 1992.

Türk Mitolojisi, Pertev Naili Boratav; Bilgesu Yayınları, 2000.

Türk Mitolojisi'nin Ana Hatları, Yaşar Çoruhlu; Kabalcı Yayınevi, 2002.

Türk Mitolojisi, Murat Uraz; Düşünen Adam Yayınevi, 1994.

Folklor ve Mitoloji Sözlüğü, Özhan Öztürk; Phoenix Yayınevi, 2009.

Balkanlar'dan Türkistan'a Halk İnançları, Yaşar Kalafat; Berikan Yayınları, 2007.

İslamiyet ve Türk Halk İnançları, Yaşar Kalafat; Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Türklük ve Şamanlık, Vasili Vasilyeviç-Wilhelm Radloff; Örgün Yayınevi, 2010.

Şamanizm, Mircae Eliade; İmge Kitabevi, 1999.

Türk Mitolojisinde Ruhlar, Saadettin Buluç; Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi

Eski Türk İnançları ve Şamanizm Sözlüğü, Esat Korkmaz; Anahtar Kitaplar, 2003.

Türk Söylence Sözlüğü, Deniz Karakurt.

Dr. Mustafa Sever, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Üyesi, Milli Folklor Dergisi Yıl: 11 Sayı: 42.

Yrd. Doç. Dr. Rövşen Alizade, İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Mitolojisi ve Eğitim.

Samire Mömin; Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı.

Na'viler Türk mü?-Gökçe Fırat.

TÜRK MİTOLOJİSİ

Mitoloji eski insanın eğitim sistemi olarak kabul edilebilir. Doğa ve cemiyetteki olaylar insanı eğiterek onu hayata hazırlayan birer felsefi kanıtlar rolünde meydana çıkar. Bu manada mitoloji gerçekliğin yansıması gibi anlam belli eden mitolojik bilgilere dönüşmüş durumdadır. Mitolojisiz bir halk, mitsiz bir ülke olmaz. Sözel ve sanatsal, halk kültürü her zaman kendi içinde mitolojinin en derin izlerini taşır. Arkaik mitolojik efsanelerden başlayarak büyülü öyküler, tören folkloru ve bilmecelere kadar tüm halk kültürü türlerinin kaynağı mitolojidir. Mitoloji, milli kültür ve etnik-kültürel değerlerin doğru anlaşılması bakımından ilk kaynaktır.

Türk mitolojisi, Orta Asya bozkır yaşamında şekillenen söylenceler düzenidir. Coğrafya, toplum, politika gibi unsurlardan etkilenmiş, bu dönem insanını yansıtan bir düzenek haline gelmiştir. Diğer tüm kültürler gibi, Türklerde de toplumun belleğini yansıtan, inançlarda toplum özelliklerini yaşatan ögelerdir. Türk mitolojisi, birçok araştırmacıya göre aynı Tengricilik'te de olduğu gibi tektanrıcı bir temelden, zamanla çoktanrıcı bir biçime doğru gelişmiştir. Ayrıca tarihi Türk halklarının temasa geçtikleri Zerdüştlük, Mani dini ve Budizm de Türklerin mitolojisinden izler devralmıştır. Avrupa'ya göç etmiş olan Türk halklarından dolayı, Avrupa'da da Türk mitolojisinin izlerini bulmak mümkündür. Özellikle Hunlar ve ön Bulgarlar destanlara konu olmuşlardır. Alman mitolojisinin en tanınmış destanı Hunlara ve ejderhalara karşı savaşan Alman kahraman Siegfried Destanı'dır. Bu destanda Atilla'nın adı "Etzel"dir. Ön Bulgarların Balkanlar'a getirmiş olduğu Han Asparuh (İşbara Han) Destanı'nı Bulgaristan'da neredeyse her Bulgar çocuğu ezbere bilir.

Elinizdeki bu eser maalesef ülkemizde fazla bilinmeyen bir konu olan Türk mitolojisi hakkında siz okurlarımızı aydınlatmak için yazılmıştır. Kitabı okurken kendinizde, ailenizde ve çevrenizde yaşatılan birçok âdetin kökeninin Türk mitolojisinden geldiğini öğrenecek ve kimi zaman hayret edeceksiniz. Keyifli okumalar dileriz.

